

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
გიორგი წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

Ilia State University
GIORGI TSERETELI INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ირაკლი ფაღავა
IRAKLI PAGHAVA

საფასის მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში
(მასალა სახელმწიფო ფულადი პოლიტიკის შესასწავლად)

MONEY CIRCULATION IN THE KINGDOM OF KARTL-KAKHETI
(MATERIALS FOR THE STUDY OF STATE MONETARY POLICY)

თბილისი ○ Tbilisi

2025

მონოგრაფია ეძღვნება ფულის მიმოქცევას XVIII საუკუნის II ნახევრის წამყვან ქართულ სახელმწიფოში – ქართლ-კახეთის სამეფოში; წარმოქმნიდან ვიდრე რუსეთის იმპერიის მიერ ანექსიამდე (1744-1801 წწ). განხილულია ხელმისაწვდომი პირველწყაროები და წარმოდგენილია მათდამი ავტორის მეთოდოლოგიური მიდგომა. შესწავლილია სხვადასხვა ტიპის – ქალაქდისა და ლითონის – საფასის მიმოქცევა. კვლევა ეფუძნება როგორც მონეტარული (მონეტებისა და სამონეტო კომპლექსების აღმოჩენები), ასევე დოკუმენტურ-ნარატიული მასალის მეტა-ანალიზს. ფულის მიმოქცევის მონაცემებით რეკონსტრუირებულია ქართლ-კახეთის სამეფოს ხელისუფლების ფულადი პოლიტიკაც.

This monograph is devoted to the study of money circulation in the Kingdom of Kartl-Kakheti (1744–1801), the dominant Georgian polity in the second half of the eighteenth century. It reviews the available primary sources and outlines the methodological approach employed in their analysis. The author examines the circulation of various currencies, both metallic and paper. The study is based on a meta-analysis of monetary evidence (single-coin finds and hoards) as well as written sources (narrative and documentary). On the basis of data on monetary circulation, the author seeks to reconstruct the monetary policy pursued by the authorities of the Kingdom of Kartl-Kakheti.

რედაქტორი:

გიორგი სანიკიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

Editor:

Giorgi Sanikidze
Doctor of Historical Sciences,
Professor

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით; – გრანტი YS-21-2879. ქართლ-კახეთის სამეფოს (1744-1801) ფულადი პოლიტიკა და ისტორია. წინამდებარე მონოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრებები ეკუთვნის ავტორს და, შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის პოზიციას.

This research was conducted by the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) – Grant YS-21-2879. *Monetary Policy and History of Kartl-Kakheti Kingdom (1744-1801)*. All ideas expressed herewith are those of the author and may not represent the opinion of SRNSFG itself.

© ირაკლი ფალავა | Irakli Paghava, 2025

ISBN 978-9941-8-8514-3

DOI 10.51364/paghava.2015.12

შვილებს

For my children

„ვენეტიკის იალდუზო, ტურფად გადამდნარი ხარ,
ოქროს წყალით დაფერილო, ზედ გაქვს ზარნიშანია.

შენი ნახვის ნატრული ვარ, ყოველთვის ვზივარ, ვტირი.
სიტყვა-პასუხი კარგი გაქვს, გაშვენებს ოქროს პირი,
შველი ხარ თუ ჯერანი ხარ, გენაცვლოს ველთ ნადირი,
ჩემისთანა მონადირე ბევრი ნაგიყვანია!”

საათნოვა, „ვენეტიკის იალდუზო”¹

„ქ. ჩვენ, მეფემ გიორგიმ, გიბოძეთ ეს წიგნი შენ,
ბეგთაბეგის-შვილს მდივანს იოანეს და შენს ძმისწულს სოლომონს,
ასე რომ ჩვენ ჯარი მოვიყვანეთ ლეკისა და იმის მისაცემად დაგვჭირდა.
შენ გამოგართვი ათასორასორმოცდაათი ბაჯალლის ოქრო
და სამი ათასი ალთმიშლული. ეს ჩვენ დავხარჯეთ. იყავ.
ამას შენ არ დაგიკარგავთ და საიდამაც იქნება შეგისრულებთ.
აპრილის ვ, ქკს უპზ.”

გიორგი XII-ის მიერ 1799 წლის 6 აპრილს მიცემული “თამასუქი”²

1 ზაზა მედულაშვილი (კრებული შეადგინა, სამივე ენაზე ტექსტების რედაქცია გასწია, სომხური და აზერბაიჯანული ლექსები ქართულად თარგმნა, წინათქმა და ლექსიკონი დაურთო), *საათნოვა* (თბილისი: კავკასიური სახლი, 2005), 45.

2 ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1953), 139, №191.

**“Venetic yalduz, you’re cast terrifically, and you reflect
Tints of gold water, and you are with a notch graced.**

**I dream of seeing you; I always sit and mourn.
Your words, your golden lips, decorate you and adorn.
Are you a roe deer or a jeiran? Who is like you? There’s none.
Too many ones like me you have won over.”**

Sayatnova „Venetic yalduz“¹

**“In the name of Christ.
We, King Giorgi, have granted this note unto you, Ioane Begtabegis-shvili,
chanceryman, and unto your nephew Solomon, forasmuch as we assembled a host
of Lezgians and were in need of funds to discharge its expenses. From you we
received one thousand two hundred and fifty bajaghli gold coins and three thousand
altmishlughs, which sum was expended by us. Be.
We shall not forget this obligation, and wherever occasion shall arise, we shall render
it unto you.
Given on the sixth day of April, in the Koronikon year UPZ.”**

A „promissory note“ given by Giorgi XII on 6 April 1799²

1 Georgian to English translation by Teimuraz Chanturishvili. ქართულიდან ინგლისურად თარგმნა თეიმურაზ ჭანტურიშვილმა.

For Georgian text cf. ზაზა მედულაშვილი (კრებული შეადგინა, სამივე ენაზე ტექსტების რედაქცია გასწია, სომხური და აზერბაიჯანული ლექსები ქართულად თარგმნა, წინათქმა და ლექსიკონი დაურთო), *საფათნოვა* (თბილისი: კავკასიური სახლი, 2005), 45.

2 ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1953), 139, №191.

სარჩევი | Contents

წინათქმა	11
თავი I. პირველწყაროები	15
თავი II. ქალაქის დერივატები.....	21
თავი III. ოქრო.....	27
თავი IV. ვერცხლი	53
თავი V. სპილენძი.....	77
თავი VI. ანალიზი	83
Preface.....	101
Chapter I. Primary Sources	105
Chapter II. Paper derivatives.....	109
Chapter III. Gold	113
Chapter IV. Silver.....	127
Chapter V. Copper.....	143
Chapter VI. Analysis.....	149
ბიბლიოგრაფია Bibliography	161

წინათქმა

ახალი დროის დასაწყისის ქართულ სახელმწიფოს, ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოს (1744-1801) სრულიად გამორჩეული ადგილი უკავია საქართველოსა და ქართველი ერის ისტორიაში; ამ პოლიტიკური ერთეულის ფარგლებში ქვეყნის აღმოსავლეთი მხარეები მაინც გაერთიანდა, რაც, შესაძლოა, სამეფო-სამთავროებად დაშლილი საქართველოს გამრთელების სანინდარიც გამხდარიყო. თუმცა, როგორც ვიცით, მოვლენები სხვანაირად წარიმართა. ქართლ-კახეთის სამეფოს აღზევება და დაცემა ქართველი ერის ისტორიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ტეხილს წარმოადგენს. რალა თქმა უნდა, ამ ქართული სახელმწიფოს ისტორიის ყველა ასპექტი განსაკუთრებულ ისტორიოგრაფიულ მნიშვნელობას იძენს.

საგანგებო ყურადღებას მივაქცევდით ამ პერიოდის ქართლ-კახეთის ეკონომიკას, როგორც საზოგადოებრივი და სახელმწიფო ცხოვრების ყველა სფეროს გამსჭვალავ, სისტემის მაფორმირებელ ჩონჩხედს.

ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკური ისტორიის კვლევის მხრივ ჩვენი ყურადღების ფოკუსში მოექცა *საფასე*, – ეკონომიკური ცხოვრების ძირითადი *საშუალეა*, – და მისი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოს შიგნით თუ სხვა პოლიტიკურ ერთეულებთან ურთიერთობაში. მაგრამ, ქართლ-კახეთის სამეფოში საფასის, ფულის ემისია თუ შემოტანა, ტრიალი – მხოლოდ შემთხვევითი ფაქტორების მოქმედებით ვერ აიხსნება; ბუნებრივია, ყველაფერი მმართველ მონარქთა სურვილისამებრ ვერ მოხდებოდა, მაგრამ სახელმწიფოს მონეტარულ ეკონომიკას ხელისუფლების ნებაც წარმართავდა. რეალურად არსებული მდგომარეობა ერთი მხრივ, ობიექტური გარე და შიდა რეალობის, მეორე მხრივ კი, თავისი ინტერესების მქონე სახელმწიფო ნების ურთიერთქმედების პროდუქტს წარმოადგენდა. ამ ორი ძალის ურთიერთმოჭიდების შედეგს შეიძლება ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულადი პოლიტიკა ვუნოდოთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად სხვადასხვა თაობის მკვლევართა მიერ ცალკეული საკითხების კვლევისა,¹ დღემდე არ გაგვაჩნდა შეძლები-

1 ქართლ-კახეთის სამეფოსა და მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულთა ტერიტორიაზე მონეტების აღმოჩენები საკმაო სისრულით არის აღრიცხული, გამოქვეყნებული და, ნაწილობრივ, გაანალიზებულიც კი. ათწლეულების განმავლობაში ამ ძალიან პრომატევად საქმიანობას წარმატებულად წარმართავდა ქართული და, საზოგადოდ, კავკასიური ნუმისმატიკის კორიფე, ევგენი პახომოვი. მისი სიკვდილის შემდგომ ქართლ-კახეთის სამეფოში სამონეტო მიმოქცევის თემაზე რამდენიმე უკიდურესად საინტერესო ნაშრომი რევაზ ქებულაძესა აქვს გამოქვეყნებული. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ნიკოლოზ ქოიავას ნაშრომებიც. შეად. Евгений Пахомов, *Монетныеклады Азербайджана и Закавказья. Труды общества обследования и изучения Азербайджана, выпуск 3* (Баку: Издание Общества обследования

სდაგვარად ყოვლისმომცველი ზოგადი ნაშრომი, რომელშიც ბოლოდროინდელი აღმოჩენებიც იქნებოდა გათვალისწინებული და ექსკლუზიურად ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევისადმი იქნებოდა მიძღვნილი. ვცადეთ, აღნიშნული ხარვეზი წინამდებარე მონოგრაფიით შეგვევსო.

ქართლ-კახეთის სამეფოს, როგორც ნებისმიერი სხვა სახელმწიფოს ფულადი პოლიტიკის კვლევა რამდენიმე კომპონენტს უნდა დაეფუძნოს. ესენია: (ა) საფასე, რომელსაც უშვებდა ხელისუფლება; (ბ) საფასე, რომელიც მიმოქცეოდა სახელმწიფოში (წინა პუნქტში მითითებული საფასის იდენტური შეიძლება არც ყოფილიყო); (გ) დოკუმენტური; და, (დ) ნარატიული პირველწყაროები.

წინამდებარე ნაშრომში მიზნად დავისახეთ, სხვადასხვა ტიპის პირველწყაროების მოშველიებით კომპლექსურად შეგვესწავლა ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულის მიმოქცევა, – როგორც ამ ქართული სახელმწიფოს ეკონომიკური ისტორიის უმნიშვნელოვანესი კომპონენტი; და, ასევე, ერთ-ერთი საშუალება, სამეფოს ფულადი პოლიტიკის გასაანალიზებლად.

*

ჩვენი კვლევა ნაწილობრივ ეფუძნება და მოიცავს ჩვენივე სტატიებს, რომელიც 2008 წლიდან მოყოლებული ქვეყნდებოდა,² ისევე როგორც ჩვენს

и изучения Азербайджана, 1926); Евгений Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV* (Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949); Евгений Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск IX* (Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1966); რევაზ ქებულაძე, „სირმა-ვერცხლის მიმოქცევის ხანგრძლივობა საქართველოში“, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. 53 (1969), 757-760; რევაზ ქებულაძე, „ფხოველის განძი“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XXXI-B (1975), 104-122; Реваз Кебуладзе, „Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным“, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე*, 4 (1969): 91-104; ნიკოლოზ ქოიავა, „თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში“, *თბილისი 1500. საიუბილეო კრებული* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1958), 179-189; ნიკოლოზ ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში“, *ი. სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, XXVIII (1946), 1-22; ნიკოლოზ ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1963).

2 იხ. მაგალითად, ირაკლი ფალავა, „ავშარიანთა დინასტიის საფასე კავკასიის ფულად მიმოქცევაში“, *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, 2(8) (2010), 391-407; ირაკლი ფალავა, „ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა“, *ენრიკო გაბიძაშვილი 90*. (რედაქტორი ნინო მელიქიშვილი) (თბილისი, 2021), 343-370; ირაკლი ფალავა, „ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში (1744-1801 წწ.)“, *History, Archaeology, Ethnology. ისტორია, არქეოლოგია*, XI (2024), 739-759; ირაკლი ფალავა, „ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები“, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XVI (2025), 174-192; ირაკლი

2023 წელს დასტამბულ მონოგრაფიას *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*.³ ბუნებრივია, ადრეულ პუბლიკაციებში განხილული საკითხების ერთიანობაში და განზოგადოებულად, თუნდაც ახლებურ კონტექსტში, შესწავლა – ინფორმაციის ნაწილობრივი დუბლირების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. ქართლ-კახეთის სამეფოში საფასის განხილვისას შეუძლებელია, ზოგიერთ საკითხს ხელმეორედ არ მივუბრუნდეთ, და, ნაწილობრივ მაინც, ჩვენივე წინარე მსჯელობა არ გავიმეოროთ. ამრიგად, წინამდებარე მონოგრაფიის ზოგიერთი ფრაგმენტი უკვე გამოქვეყნებული ნაშრომების მეტ-ნაკლებად საფუძვლიანი მოდიფიცირების პროდუქტს წარმოადგენს.

რამდენიმე სიტყვით განვმარტავთ ნაშრომის სტრუქტურას. მონოგრაფია რამდენიმე ნაწილისგან შედგება. ტექსტი, რომელიც მოჰყვება წინათქმას, დაყოფილია რამდენიმე თავად.

I თავში ვახასიათებთ ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის შესასწავლად ხელმისაწვდომ პირველწყაროებსა და აღვწერთ ჩვენს

ფალავა, "ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე", *ჰეროლდი*, 6 (2017), 90-97; ირაკლი ფალავა, იოსებ ბიჭიკაშვილი, რაულ ჩაგუნავა, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)“, *საისტორიო კრებული*, ტომი 4 (2014), 200-272; Irakli Paghava, „Prince Teimuraz and His Essays on Georgian Sphragistics and Numismatic History (at the Dawn of National Georgian Numismatic Scholarship)“, *4th Simone Assemani Symposium. Trieste, 26-27 September, 2014* (Edited by Bruno Callegher and Arianna D’Ottone Rambach) (Trieste: EUT, 2015), 199-214; Irakli Paghava, „The Yellow Metal Coins Ascribed to Erekle II and the Fate of Georgian Dies of the 17th-18th Century“, *Caucasian Numismatics, Papers on the Coinage of Kartl-Kakheti (Eastern Georgia), 1744-1801. Supplement to Journal of Oriental Numismatic Society* 197 (2008), 33-37; Irakli Paghava, „Kingdom of Kartl-K’akheti vs. Caucasian Khanates: Peculiarities of Monetary Policy in the 2nd Half of the 18th Century – Early 19th Century“, *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 7 (2023), 161-192; Irakli Paghava, „The Minting of Gold Shauris in Eighteenth Century Georgia: Monetary Evidence“, *Journal of Oriental Numismatic Society*, 204 (2010), 15-17; Irakli Paghava, „The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti“, *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*. (Editor: Mostafa Fahfoury) (Lancaster/London: Classical Numismatic Group, 2017), 243-255; Irakli Paghava, Giorgi Lobzhanidze, Severiane Turkia, „Countermarking of Copper Coins in Late 18th Century Georgia“, *Caucasian Numismatics, Papers on the Coinage of Kartl-Kakheti (Eastern Georgia), 1744-1801. Supplement to Newsletter of Oriental Numismatic Society* 197 (2008), 38-46; Иракли Пагава, „Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)“, *Эпиграфика Востока*, XXX (2013), 201-242; Иракли Пагава, „Судьба золотых шаури грузинских царей Иракли II и Георги XII (опыт историко-антропологического исследования)“, *Расмир: Східна нумізматика, III Міжнародна наукова конференція, 1-3 серпня 2013* (ред. О. Казаров, В. Безпалько) (Київ, 2016), 142-147, 171, 192.

3 ირაკლი ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე* (თბილისი: მერიდიანი, 2023).

მეთოდოლოგიურ მიდგომას მათი შესწავლისადმი;

II თავი ეთმობა ქართლ-კახეთის სამეფოში (ლითონის) ფულის *ქალაღის დერივატების*, კერძოდ, თამასუქებისა და „ბარათების“ მიმოქცევას;

მომდევნო სამ თავში (III-V) ადგილობრივი ფულადი მიმოქცევა განიხილება სამონეტო ლითონების მიხედვით; განვიხილავთ ქართლ-კახეთის სამეფოში *ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის* საფასის ტრიალს. წარმოდგენილია როგორც ყველა ცნობილი განძის, ასევე დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების მიერ შემონახული ცნობების მეტა-ანალიზის შედეგები; აღსანიშნავია, რომ რამდენიმე სამონეტო კომპლექსი პირველად არის ჩართული ეპოქის მონეტარული ისტორიის მეტა-ანალიზში, ზოგისთვის კი (მანავის განძი), – დაზუსტდა შემადგენლობა;

ფინალური და დასკვნითი, VI თავი, – შემაჯამებელია. მონოგრაფიის ამ ნაკვეთში ვცდილობთ ჩამოვაცალიბოთ ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის ერთიანი სურათი, სახელმწიფოს არსებობის მთელი ისტორიის განმავლობაში (1744-1801). წარმოდგენილია ანალიზის შედეგები, – თუ რას გვაძლევს ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულადი მიმოქცევის კვლევა ხელისუფლების ფულადი პოლიტიკის შესწავლის კუთხით.

პირველწყაროების მოშველიებისას მრავლად მოგვყავს ციტატები, ზოგჯერ საკმაოდ ვრცელიც. ამის მიზანი ორგვარია: (ა) პირველწყაროს წარდგენა სრული სახით, ორიგინალური ფორმით; – სამეცნიერო სიზუსტისა და ობიექტურობის მაქსიმალური დაცვა; მკითხველისთვის პირველწყაროთი სარგებლობის მაქსიმალურად გაადვილება; და, (ბ) შეძლებისდაგვარად, ეპოქის სულის გადმოცემაც.

იმედი გვაქვს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო მიმოქცევის სურათი, – წინამდებარე მონოგრაფიაში რეკონსტრუირებული სახით, – თავისი ისტორიოგრაფიული მნიშვნელობის გარდა, ეპოქის ერთგვარ ძეგლადაც გამოდგეს; ეპოქისა, როდესაც საქართველო შეიძლება გაერთიანებულიყო და აღორძინებულიყო, მაგრამ, დაეცა.

*

ვისარგებლებ სასიამოვნო შესაძლებლობით, კიდევ ერთხელ გამოვთქვა ჩემი მადლიერება ყველა იმ ადამიანის მიმართ, ვის უწყვეტ მხარდაჭერასაც ვგრძნობდი ამ წიგნზე მუშაობის განმავლობაში. ვგულისხმობ მათ რჩევებსა და შემწეობას, და მათ საზოგადოებას: მანუჩარ გუნცაძეს, კოკი ფერაძეს, თეიმურაზ ჭანტურიშვილს, მაკა შონიას.

ღრმა მადლიერებას გამოვხატავ ბატონ გიორგი სანიკიძის მიმართ, ნაშრომის სკრუპულოზური და ტაქტიანი რედაქტირებისთვის.

გულითად მადლობას მოვახსენებ შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნულ სამეცნიერო ფონდს. ფონდის ფინანსური მხარდაჭერა რომ არა, ეს ნაშრომი ამ ფორმითა და ამ დროისთვის ვერ დაინერებოდა და ვერ გამოიცემოდა.

თავი I. პირველწყაროები

მაშ, როგორი იყო ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შესაძლებელი ხდება სხვადასხვა წყაროს შესწავლის საფუძველზე.¹ განვმარტავთ ჩვენს მეთოდოლოგიურ მიდგომასა და გამოყენებული მასალის ბუნებას. ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულად მიმოქცევაზე მსჯელობისათვის ვარგისი (და შემორჩენილი) პირველწყაროები შეიძლება დაიყოს ორ ძირითად ჯგუფად, რომელთაც ქვემოთ სათითაოდ განვიხილავთ:

1. მონეტარული; და
2. წერილობითი ძეგლები.

*

კლასიკურ ნუმიზმატიკურ (ამ სიტყვის ვინრო მნიშვნელობით), ანუ, მონეტარულ პირველწყაროებში ვგულისხმობთ ადგილობრივ სამონეტო ემისიებს (ქართლ-კახეთის სამეფოს მიერ ემიტირებულ საფასეს); და, ასევე, ერთი მხრივ, ქართლ-კახეთის სამეფოში აღმოჩენილ ადგილობრივ თუ იმპორტირებულ მონეტებს; მეორე მხრივ კი – ქართლ-კახეთის სამეფოში მოჭრილ და სხვა (მეზობელ) სახელმწიფოებში აღმოჩენილ, ანუ, ქართლ-კახეთის სამეფოდან ექსპორტირებულ მონეტებს.

ქართლ-კახეთის სამეფოში აღმოჩენილი (ადგილობრივი თუ იმპორტირებული) მონეტები ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევას ასახავს; სხვა (მეზობელ) სახელმწიფოებში ნაპოვნი კი ქართლ-კახეთის სამეფოსთან ეკონომიკური თუ სამხედრო-პოლიტიკური, ყველა შემთხვევაში, მონეტარული კავშირების დამასურათებელია; ოღონდ, მხოლოდ ქართული და არა უცხო მონეტების შემთხვევაში, – უცხო მონეტების იმპორტირება შეიძლება სხვა მიმართულებიდანაც მომხდარიყო; მაინცდამაინც ქართლ-კახეთის სამეფოდან მათ შემოტანაზე საუბარი შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამაზე რაიმე სხვა დამატებითი მითითება იქნება (დავუშვათ, სამონეტო კომპლექსის სპეციფიკური შემადგენლობა).

უნდა აღინიშნოს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულადი მიმოქცევის შესწავლის კუთხით მეტი მნიშვნელობა აქვს არა ცალკეული მონეტების, არამედ განძების, სამონეტო კომპლექსების ანალიზს:

ცალკეული მონეტის აღმოჩენის შემთხვევაში, პრაქტიკულად შეუძლებელია (თუ არ გვაქვს რაიმე არქეოლოგიური მინიშნება) მისი ტეზავრაციის აქტის, ანუ, მიმოქცევის პერიოდის დასასრულის – დათარიღება (შესაძლე-

¹ ოფიციალური თანადროული დოკუმენტაცია, სამწუხაროდ, მინიმალური რაოდენობით თუ შემოგვრჩა.

ბელია დადგინდეს მხოლოდ და მხოლოდ *terminus ante quem non* – თავად მონეტის გამოშვების თარიღის – / პერიოდის და მიხედვით); თუ საუბარია ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის (1744-1801) თანადროულ უცხო მონეტებზე, მათი შემოტანა ქართლ-კახეთსა თუ მეზობელ სახელმწიფოებში თეორიულად შეიძლება 1801 წლის ანექსიის შემდეგაც მომხდარიყო; ან, პირიქით, უფრო ადრეული მონეტების ადგილობრივ შემოტანა და გასვლა ფულადი მიმოქცევიდან (შეგნებული ტეზავრაციისა თუ შემთხვევითი დანაკარგის სახით) შეიძლება ჯერ კიდევ 1744 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოს გაერთიანება-დაარსებამდე მომხდარიყო. ორივე შემთხვევაში უშუალო კავშირი ქართლ-კახეთის სამეფოს ისტორიასთან ამ მონეტებს აღარ ექნებათ.

განსხვავებით ცალკეული მონეტების აღმოჩენებისგან, სამონეტო (მონეტების, თუ მონეტთან-ნივთთან) კომპლექსები ბევრად უფრო ადვილად, – ხშირად, საკმაოდ ზუსტადაც, – ექვემდებარება ქრონოლოგიურ ატრიბუციას: სამონეტო კომპლექსის შემადგენლობის ანალიზი ჩვეულებრივ იძლევა საშუალებას ის საკმაოდ ზოგჯერ ათწლეულის, თუ, საერთოდაც, რამდენიმე წლის სიზუსტით დავათარილოთ (განძში შემავალი უახლესი, ანუ, ყველაზე ახალგაზრდა მონეტისა და, იმავდროულად, რალაც თარიღისა თუ მოვლენის შემდგომ გახშირებულ-შემოდინებული მონეტების არარსებობის მიხედვით).

ბუნებრივია, კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე, უდიდეს ინტერესს წარმოადგენს ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის პერიოდში ტეზავრირებული განძები. ისინი, ბუნებრივია, ამ ქართული სახელმწიფოს ფულად მიმოქცევას ასახავს და წარმოადგენს.

ყურადსაღებია ასევე ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის იმპერიის მიერ 1801 წელს ანექსიის შემდგომ პერიოდში ადგილობრივად (უწინდელი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე) ტეზავრირებული სამონეტო კომპლექსებიც. მათ შემადგენლობაში საკმაოდ მაღალია ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტების ხვედრითი წილი; უდავოა, რომ ამ განძების ფორმირებაც ან 1801 წლამდე დაიწყო, ან, ყოველ შემთხვევაში, 1801 წლამდე მონეტარულ-ეკონომიკური სიტუაციის ანარეკლია. აქედან გამომდინარე, ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულადი ისტორიის შესწავლისას აუცილებელია ამ გვიანდელი კომპლექსების გათვალისწინებაც.

გარდა ამისა, ქართლ-კახეთის სამეფოს საგარეო-ეკონომიკური თუ ფულადი კავშირების საკვლევად ძალიან მნიშვნელოვანია რეგიონისა და ეპოქის მეზობელ, ქართულ და არაქართულ სახელმწიფოებში სამონეტო მიმოქცევის, კერძოდ, იქ ტეზავრირებული სამონეტო კომპლექსების, ან, თუნდაც, ცალკეული მონეტების აღმოჩენის შემთხვევების შესწავლა. სამწუხაროდ, ყოველთვის ვერ დგინდება, ცალკეული მონეტის, ან, თუნდაც, სამონეტო კომპლექსის ტეზავრაცია ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის თანადროულია, თუ შემდგომ პერიოდს მიეკუთვნება. მიუხედავად ამისა,

ეს მონაცემები, მაინც, გასათვალისწინებელია.

ქართლ-კახეთისა თუ, განსაკუთრებით, მეზობელ ტერიტორიაზე ქართლ-კახეთის სამეფოს ცალკეული მონეტების ტიზავრაციის ზუსტი დათარიღება (1801 წლამდე თუ შემდეგ?) პრაქტიკულად შეუძლებელია; ამიტომ ამ მონაცემებს შედარებით შეზღუდული მნიშვნელობა აქვს - ვერცხლისა (თუ ოქროს) მონეტებს შეეძლოთ მიმოქცევაში შედარებით მეტი ხნის განმავლობაში დარჩენილიყვნენ, ემიტენტი სახელმწიფოს დაცემის შემდგომაც. გამონაკლისად ალბათ შეიძლება ჩაითვალოს საკრედიტო, სპილენძის ფული; - ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდგომ ის მეტწილად დაკარგავდა თავის ღირებულებას და მისი შენახვა, მიმოქცევა, ტიზავრაცია (უსარგებლო მონეტების გადაგდებას თუ არ ჩავთვლით) აზრს დაკარგავდა; აქედან გამომდინარე, მეზობელ ტერიტორიებზე ქართლ-კახეთის სამეფოს სპილენძის ფულების აღმოჩენის შემთხვევები ამ ქართული სახელმწიფოს თანადროული უნდა იყოს.

ცალკეული მონეტებისა და, განსაკუთრებით, სამონეტო კომპლექსების აღმოჩენის შემთხვევების გარდა, ბუნებრივია, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ლოკალური, ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო ემისიების შესწავლასაც. საკუთარი საფასე ხომ უპირველეს ყოვლისა ადგილობრივადვე მიმოქცეოდა და ადგილობრივი ფულადი ბაზრის უმნიშვნელოვანეს კომპონენტს შეადგენდა, ერთადერთს თუ არა.²

*

ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის შესასწავლად პირველწყაროების მეორე, უკიდურესად მნიშვნელოვანი ჯგუფი წერილობითი ძეგლებია. ესენი, თავის მხრივ, იყოფა ორად -

1. ნარატიული (ევროპელ მოგზაურთა, ან, ზოგჯერ, სულაც, ჯაშუშთა და ქართლ-კახეთის სამეფოში მივლენილ რუს მოხელეთა დაკვირვებები; ასევე, ქართველ ავტორთა ცნობები); და
2. დოკუმენტური (სახელმწიფო თუ კერძო ხასიათის საბუთები, რომელიც შესაბამის ცნობებს შეიცავს). აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი დოკუმენტი *თამასუქს* წარმოადგენს; ამ შემთხვევაში კი ისტორიული საბუთი არა მარტო ინფორმაციის პირველწყარო, არამედ ფულადი მიმოქცევის უშუალო სუბსტრატაცაა, *მონეტარული საფასის ერთგვარი, ქალაქის დერევატი*.

ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის შესახებ წერილობითი პირველწყაროების ცნობებს გზადაგზა ქვემოთ მოვიყვანთ. მათი პირველადი ანალიზის შედეგებსაც იქვე წარმოვადგენთ.

² ქართლ-კახეთის სამეფოში გამოშვებული არცერთი საფასე არ იქცა მსოფლიო ფულად; თუმცა, ირაკლი მეფისა და გიორგი XII-ის სირმა თეთრი რეგიონულ ვალუტას წარმოადგენდა. ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 233-237, 261-263.

*

კვლევამ გვაჩვენა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის სურათის გარკვევა და აღდგენა მხოლოდ იმ შემთხვევაში გახდება შესაძლებელი, თუკი ზემოთ განხილული ორი სხვადასხვა ტიპის პირველწყაროების მიერ შემონახულ ცნობებს ერთმანეთს შევაჯერებთ და ერთიანობაში შევისწავლით. უპირველეს ყოვლისა აუცილებელია განძებისა და მათი შემადგენლობის (თუკი არსებობს ან ცნობილია), ისევე როგორც ტეზაურაციის გარემოებებისა და ქრონოლოგიის მეტა-ანალიზი; მიღებული შედეგების წერილობითი წყაროების ცნობებთან შეპირისპირება; კომპარატიული ანალიზი.

განსხვავებით განძებისგან, რომლებიც უკლებლივ ყველა შევისწავლეთ (პუბლიკაციებსა და ჩვენს პირად არქივში აღრიცხულებს ვგულისხმობთ) თუ, საერთოდაც, პირველად გამოვაქვეყნეთ, ვერ დავიკვივებით, რომ ყველა შემონახული საბუთის დამუშავება მოვახერხებთ. ეს ყველაზე მეტად ტიტანური შრომა იქნებოდა.³ მიუხედავად ამისა, ვიხრებით იმ აზრისკენ, რომ დამუშავებულ დოკუმენტთა რაოდენობა საკმარისია ეპოქის ფულადი სიტუაციის ობიექტურად შესაფასებლად.

*

ქართლ-კახეთის სამეფოში, ისევე როგორც, საზოგადოდ, კავკასიის რეგიონში, – მიუხედავად მონეტარული სიახლეებისა (აღგილობრივ ბაზარზე ოსმალური და რუსული საფასის შემოჭრისა) – სხვადასხვა ტიპის (ლითონის) საფასე ეკონომიკაში მეტად განსხვავებულ როლს ასრულებდა. ეს გარემოება სეფიანთა ირანისა და პოსტ-სეფიანური სახელმწიფოების შემადგენლობასა თუ მათ ორბიტაზე არსებობის ყველაზე ცოტა ორსაუკუნოვანი ტრადიციით აიხსნება.

ირანსა და მისი ზეგავლენის სფეროში, მონეტარულ-ფულად ეკონომიკაში ვერცხლის მონომეტალიზმი იყო გაბატონებული, – ფულადი სისტემის ქვაკუთხედს სწორედ ვერცხლი წარმოადგენდა; ვერცხლის ფული წარმოადგენდა ღირებულების საზომს; ამასთანავე, – ანგარიშსწორებისა და დაგროვების ძირითად საშუალებას (ოქროსთან ერთად).⁴ (აღმოსავლეთ) საქართველოშიც იგივე სურათს ვხედავთ.⁵

შავი ფული, როგორც წესი, ანონიმურად იჭრებოდა, და მისი გამოშვება ადგილობრივი მმართველების პრეროგატივას (და შემოსავლის წყაროს) წარმოადგენდა.⁶ სამაგიეროდ, მასზე მიღებული იყო ამა თუ იკონოგრაფი-

3 ქართლ-კახეთის სამეფოს დოკუმენტური მემკვიდრეობის ერთიანობაში, კორპუსული გამოცემა მომავლის საქმედ რჩება.

4 Rudi Matthee, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars* (London-New York: I.B. Tauris, 2013), 2, 34, 150-176, 223.

5 ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში“, 75-78.

6 თინათინ ქუთელია, *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს*

ული სიუჟეტისა და არა შაჰის სახელის გამოსახვა.⁷ ტიპიური იყო ამ შავი ფულის პერიოდული განახლება (*renovatio monetae*), ანუ, ძველი მონეტის ბათილად გამოცხადება, და ახლის გამოშვება.⁸ აქვე ვიტყვით, რომ იკონოგრაფიული მრავალგვარობაც, საფიქრებელია, სწორედ განახლების საჭიროებით აიხსნებოდა – იკონოგრაფიული სიუჟეტის მიხედვით ადვილი იქნებოდა ძველი მონეტის ახლისგან გარჩევა (ფაქტია, რელიგია ხელს არ უშლიდა ამ ქალაქურ შავ ფულზე გამოსახულების დატანას). წვრილი ალებ-მიცემობისთვის განკუთვნილი ამ შავი ფულის ტირაჟები, როგორც ჩანს, უმნიშვნელო არ იყო.

შავი ფულისგან განსხვავებით, ოქრო-ვერცხლის მონეტები მონოეპიგრაფიკული იყო. წარწერები სპარსულ და არაბულ ენაზე კეთდებოდა, არაბული დამწერლობით. წინარე და მიმდინარე პერიოდის მონეტების ვიზუალურად გარჩევა წერა-კითხვის უცოდინარი მოსახლეობისთვის გაძნელებული იქნებოდა, მაგრამ ამას არ ჰქონდა პრინციპული მნიშვნელობა, ვინაიდან ამ ძვირფასი ლითონის მონეტების *renovatio*, გასაგები მიზეზით, – არ წარმოებდა. ოქრო-ვერცხლის მონეტების ერთი მხარე შიიტურ რელიგიურ ფორმულას ეთმობოდა (ოსმალური მონეტებისა და ავშარული მონეტების ნაწილის გარდა, სადაც ემიტენტის განმადიდებელი ან, უბრალოდ, სუნიტური ფორმულა ჩაენაცვლა; ირაკლი II-ის რეფორმის შემდგომ შიიტური რელიგიური ფორმულა შეიცვალა ციტატით ყურანიდან, რომელიც შინაარსობრივად ქრისტიანთათვისაც უფრო მისაღები უნდა ყოფილიყო⁹).

სპილენძისგან განსხვავებით, ძვირფასი ლითონის სამონეტო ემისიას შაჰის ცენტრალური ხელისუფლება მკაცრად აკონტროლებდა; ოქრო-ვერცხლის მონეტებზე ცალ მხარეს აუცილებლად და ექსკლუზიურად მმართველი შაჰის სახელი უნდა ყოფილიყო მითითებული (რომელიც, ამგვარად, *სიქეს* უფლებით სარგებლობდა); სხვა თანადროული მმართველის მითითება კი აკრძალული იყო¹⁰ (ზურგის შიიტურ ფორმულაში მიეთითებოდა, ბუნებრივია, მუჰამადისა და ‘ალის სახელები).

ვერცხლი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მონეტარული ეკონომიკის ძირითად სუბსტრატს წარმოადგენდა. ვერცხლის მონეტებს უშვებდა მრავალი ზარაფხანა, რამდენიმე სტანდარტულ ნომინალად (წონის შესა-

სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით) (თბილისი: მეცნიერება, 1990), 6-7; Matthee, Floor, Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*, 25-30. ბუნებრივია, სპილენძის მონეტებიც გარკვეული წონითი სტანდარტით იჭრებოდა; სხვა ამბავია, რომ ეს სტანდარტი ემისიის სხვადასხვა ცენტრში განსხვავებული იქნებოდა. შეად. იქვე, 25.

7 ქუთელია, *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით)*, 9-12.

8 იქვე, 6-7; Matthee, Floor, Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*, 28-30.

9 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 125, 127.

10 Тинагин Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)*, 26-27.

ბამისი ნომინალური ღირებულებით), დიდი ტირაჟით. მხოლოდ თბილურ შავ ფულზე ქართლელმა ბაგრატიონებმა დაიწყეს საკუთარი სახელის დაქარაგმებულად მითითება.¹¹

ვერცხლისგან განსხვავებით, ოქროს მონეტები ძალიან იშვიათად იჭრებოდა და მათი როლი ეკონომიკურ ცხოვრებაში საკმაოდ შეზღუდული იყო.¹²

აღნიშნულის გათვალისწინებით, ლოგიკურად გვეჩვენება ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის შესახებ გავაანალიზოთ დანაწევრებულად, სამონეტო ლითონების, – ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის – მიხედვით; საგანგებო თავს ვუთმობთ ასევე ქართლ-კახეთის სამეფოში მიმოქცევაში არსებულ ფულის ქალაქის დერივატებსაც. მონაცემებს ნაშრომის ბოლო თავში შევაჯერებთ.

11 Пахомов, *Монеты Грузии* (Тбилиси: Мецниереба, 1970), 250-256; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 45; Тинатин Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)* (Тбилиси: Мецниереба, 1979), 60-65; ფალავა, "ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე", 90-97.

12 Matthee, Floor, Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*, 30-33.

თავი II. ქალაქის დერივატები

693 წლის შავვალის თვის 19 რიცხვში (9/IX/1294¹) თავრიზში, ილხანთა ირანის დედაქალაქში, – ჩინური გამოცდილების გათვალისწინებით, – გამოუშვეს ქალაქის ფული, „ჩაო“; ბაზარმა (მოსახლეობამ) ის არ მიიღო, ასე რომ, „ჩაოს“ გამოშვება მალევე შეწყდა. საფიქრებელია, ილხანთა ქვეშევრდომ (აღმოსავლეთ) საქართველომდე ამ დღემოკლე ქალაქის ფულს ვერც კი მოუღწევია.²

ქალაქის ფული საქართველოში არც შემდგომ საუკუნეებში გამოუშვიათ. მისი ადგილობრივად მიმოქცევა დაიწყო მხოლოდ XIX საუკუნეში, უკვე რუსეთის იმპერიის მიერ დაქუცმაცემული ქვეყნის ნაკუნ-ნაკუნ ანექსია-დაპყრობის შემდგომ.

ქალაქის ფულს, თუნდაც უცხოურს, არ იცნობდა, ან, ყოველ შემთხვევაში, ვერ გუობდა ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკაც. საქართველოსთან გამეზობლებული სახელმწიფოებიდან (სპილენძის ფულით უზრუნველყოფილ) ქალაქის ფულს უშვებდნენ რუსეთის იმპერიაში, 1769 წლიდან.³ რუსეთის იმპერიაში სავაჭროდ გადასული ქართველი სოვდაგრებისთვის ის, ბუნებრივია, ნაცნობი იქნებოდა. ეჭვიც არ გვეპარება, რომ ქალაქის ფულის ცნება არც ირაკლი II-ისა და არც გიორგი XII-ისთვის იქნებოდა უცხო. აღსანიშნავია, რომ თავის (მართალია, უკვე სამეფოს 1801 წელს დაცემის შემდეგ დაწერილ) *კალმასობაში* იოანე ბატონიშვილი აღწერს ევროპასა და რუსეთის იმპერიაში ქალაქის ფულის მიმოქცევას:

„ხოლო ევროპასა შინაცა მსუბუქობის გულისთვის შემოიღეს უკანასკნელს ჟამებში ასიგნაცია ქალაქდთაგან, რომელიცა ესე ყოველნი გუარნი თეთრისანი თქუზნც უწყით განრჩევით.“⁴

„რუსეთისა [...] აგრეთვე ასიგნაციასა ხმარობენ ხუთმინალთუნიანს, ერთთუმიანს, ოცდახუთმინალთუნიანს, ხუთთუმიანს და ათთუმიანს, რომელნიც თითო მანათს თითო რუბლს უწოდებენ.“⁵

1 ირინე ჯვალანისთან მითითებულია 12/IX. Ирина Джалагания, *Из истории монетного дела в Грузии XIII века* (Тбилиси: Издательство Академии наук Грузинской ССР, 1958), 61.

2 იქვე, 61-62.

3 Иван Спаский, *Русская монетная система* (Ленинград: Аврора, 1970), 199, 201-202.

4 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსწავლა. კალმასობა. ნიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიძემ) (თბილისი: მერანი, 1990), 478.

5 იქვე, 481.

თუმცა, საკუთარი ქალაქის ფულის გამოშვება, შემორჩენილი ცნობებით (უფრო სწორედ, ამგვარი ცნობების არარსებობით), - ქართლ-კახეთის მონარქებს არც კი უცდიათ.

ქართლ-კახეთის სამეფოს ქალაქის ფულის გამოუშვებლობის მიზეზის ამოცნობა რთული არ უნდა იყოს: ამ მხრივ მაინც საკმაოდ არქაული სამონეტო ბაზარი, რომელიც მსხვილი ნომინალის, ტრადიციული იერის სპილენძის ნახევრად-საკრედიტო ფულსაც კი (დიდი გაჭირვებით, ან) არ იღებდა, ქალაქის ფულს მით უფრო არ და ვერ მიიღებდა.

რუსეთის იმპერიისგან განსხვავებით, ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფო სარეპრესიო პოტენციალი, - საკუთარი მოსახლეობისთვის ზესაკრედიტო⁶ (ქალაქის) საფასის მიღება-გამოყენება რომ დაეძალებინა, - საკმაოდ შეზღუდული იქნებოდა. ადგილობრივი ბაზრისთვის ამგვარი არატრადიციული და ზესაკრედიტო ფულის მიუღებლობას ადასტურებს ის გარემოება, რომ უკვე 1801 წლის ანექსიის შემდგომ პირველ ათწლეულებში ქართლისა და კახეთის მოსახლეობისთვის ქალაქის ფულის თავს მოხვევა ვერ მოახერხა არათუ ქართლ-კახეთის სამეფოს ხელისუფლებამ, არამედ შეუდარებლად უფრო ძლიერი და მწყობრი სახელმწიფო ძალადობის აპარატის მქონე რუსეთის იმპერიამაც კი:⁷ კარგად არის ცნობილი, რომ 1800-იან წლებში რუსული ჯარისა და მოხელეების ხარჯის გაღება რუსულ სახელმწიფოს (ძვირფასი) ლითონის ფულით უხდებოდა, კერძოდ, ჰოლანდიური დუკატებით, და ისიც არახელსაყრელი კურსით.⁸

ქალაქის ფულის არაპოპულარობას ქართული მოსახლეობისა თუ ხელისუფლების თვალში შესაძლოა განაპირობებდა იმავე რუსეთის იმპერიაში მისი გაუფასურებაც; დამატებითი საფასის დაბეჭდვის ცდუნებას აყოლილ რუსეთის იმპერიაში ინფლაცია დაიწყო, ქალაქის ფული გაუფასურდა და წარმოიშვა ორი ერთმანეთისგან მკვეთრად განსხვავებული კურსი – ქალაქ-სპილენძისა და ოქრო-ვერცხლის.⁹

მაგრამ, ქალაქის ფულის გამოუშვებლობა არ ნიშნავს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს მოსახლეობა, ხელისუფლება და, საზოგადოდ, ეკონომიკა, - ექსკლუზიურად ლითონის საფასით საზრდოობდა. დოკუმენტური მასალა იძლევა საშუალებას ვამტკიცოთ, რომ ამ ქართულ სახელმწიფოში ასევე მიმოიქცეოდა ლითონის ფულის ქალაქის დერივატებიც.

საუბარი არ არის ისეთ ნატიფ ფინანსურ ინსტრუმენტებზე, როგორც აქციები ან ობლიგაციები. არსებული ამხანაგობებიც,¹⁰ აშკარად, შორს

6 ან, თუნდაც, სპილენძით უზრუნველყოფილი.

7 Павел фон Винклер, „Чеканка монет для Грузии (1804-1833 гг.)”, *Из истории монетного дела в России* (Санкт-Петербург, 1898), 295-296, 302-306.

8 იქვე, 288, 307.

9 Спасский, *Русская монетная система*, 199, 202.

10 ერთ ესეთ ამხანაგობას 1790-იან წლებში იჯარით თბილისის ზარაფხანა ჰქონდა აღებული. ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 173-178.

იყვნენ დამატებითი კაპიტალის მოსაზიდად აქციების გამოშვების იდეისა და შესაძლებლობისაგან.

საზოგადოდ, ქართლ-კახეთის სამეფოში კრედიტის (კაპიტალის მობილიზების) სისტემა შედარებით განუვითარებელი იყო.¹¹ ქართლ-კახეთის სამეფოში საბანკო სისტემაც არ არსებობდა. იმდენად, რამდენადაც ეს ეხება სახელმწიფოს, ირაკლი II-მ ერთხელაც ვერ მოახერხა საგარეო სესხის მიღება, შიდა სესხი კი დაიყვანებოდა მონარქის (ირაკლი II-ისა თუ გიორგი XII-ის) მიერ ფულის ამა თუ მდიდარი ქვეშევრდომისგან, საფიქრებელია, არც თუ მთლად ნებაყოფლობით „სესხებამდე“.¹²

ფულის ერთადერთი დერივატი, რომელსაც ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკა იცნობდა, იყო ფულად ურთიერთობათა მოგვარების ისეთი ინსტრუმენტი, როგორიცაა *თამასუქი*, ე.წ. „ბარათი“. თანადროულ საბუთებში თამასუქები საკმაოდ ხშირად მოიხსენიება, ანდა თავად დოკუმენტიც თამასუქს წარმოადგენს ხოლმე.

ნიკოლოზ ქოიავას მონოგრაფიაში ცალკე ქვეთავი ეძღვნება „თამასუქის ვალუტას“; თუმცა, სინამდვილეში, იქ საუბარია მხოლოდ სესხების მასშტაბზე, და სამეფო ოჯახის წევრების მიერ ფულის სესხებაზე.¹³ სხვა ნაშრომში კი ავტორი პირდაპირ სვამს კითხვას:

„იცნობდა თუ არა ქართლ-კახეთი საკრედიტო დოკუმენტებს და ხდებოდა თუ არა ამ დოკუმენტების გამოყენება საერთაშორისო ანგარიშსწორებისას?“¹⁴

ავტორის მოსაზრებით,

„XVIII საუკუნეში თბილისელი ვაჭრებიც აწარმოებდნენ საგარეო ვაჭრობას ნისიად. [...] მაგრამ, ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ ნისიად ვაჭრობა იშვიათი იყო და თამასუქების მიმოქცევას არ ჰქონია შესამჩნევი ადგილი. ამის გამო, მრავალ გამოქვეყნებულ საბუთში არ ჩანს თამასუქების ბაზარი და თამასუქების გამოყენება საერთაშორისო ანგარიშსწორებისას.

[...]

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ თბილისში არ არსებობდა ბირჟა, მაგრამ იყო შემთხვევები ანგარიშის გასწორებისა ძვირფასი ლითონის გადაგზავნის გარეშე.“¹⁵

11 შეად. ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 77-103.

12 მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ იგივე გიორგი XII-ის მიერ ბეგთაბეგიშვილისადმი მიცემული თამასუქი. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 139, №191.

სამეფო ოჯახის წევრების ვალების შესახებ იხ. ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 91-92.

13 იქვე.

14 ქოიავა, „თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში“, 181.

15 იქვე.

ჩვენი აზრით, საკმაოდ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ზოგიერთ (თუნდაც იშვიათ) შემთხვევაში ნამდვილად წარმოებდა თამასუქის გადაცემა, ანუ, მოვალის თამასუქით გაფორმებული ვალდებულებების გასხვისება-გადაცემა (კრედიტორისგან) მესამე პირზე. ამას ცალსახად ადასტურებს ერთი საინტერესო დოკუმენტი – 1794 წლის 1 ივლისის ალა-სტეფანა აბი-მელიქოვისა და მანუჩარ თუმანიშვილის ანგარიშში მანუჩარი წერს:

„[...] ქ. ნაზარბეგის-შვილს გიორგის ჩემს მოსაცემში გამოვართვი ბარათი ყუზანთ სტეფანაზე რკ [120 თუმანი] ამდენის. [...]“.¹⁶

კარგად ჩანს, რომ გიორგი ნაზარბეგის-შვილმა მანუჩარ თუმანიშვილს ვალის ნაწილი თამასუქით დაუბრუნა; თამასუქით, რომელიც წარმოადგენდა ვინმე ყუზანთ სტეფანას ფინანსურ ვალდებულებას, 120 თუმანი გადაეხადა.¹⁷

უნაღდო ანგარიშსწორება შესაძლებელი იყო არა მარტო ქართლ-კახეთის სამეფოს ფარგლებში, არამედ უცხოეთში მოღვაწე პირებთანაც.

1794 წლის მაისში მანუჩარ გორჯასპოვ (თუმანიშვილის) მიერ ენუქას-შვილი მერაბ-ალასადმი მისი ძმის კაკალას ვალის დაბრუნების თაობაზე მიწერილი არზიდან ირკვევა შემდეგი: მერაბ-ალა უცხოეთში იმყოფება, „ხუის“ (ხოში; იქ, საიდანაც მანუჩარი „ქვემოურ ამბავს“ მოელის), მანუჩარი კი ცდილობს მისგან, მისი ძმისთვის, კაკალასთვის, მანუჩარის სიმამრის, სტეფან-ალას მიერ სესხად მიცემული თანხის (200 თუმნის) დაბრუნებას; ამასთანავე, ვალის დაბრუნება გვიანდება – მანუჩარის წერილი 1794 წლის 2 მაისით თარიღდება, არადა, ბარათის „ვადა ხომ მარტის დამდექს შესრულდა“. საბუთი კარგად გვისურათებს ქართლ-კახეთის სამეფოსა და მეზობელ სახელმწიფოთა შორის ფინანსური ტრანსაქციების შესაძლო გზებს და ხერხებს; უპრიანია ტექსტი მთლიანად მოვიყვანოთ:

„ყოვლის სიკეთით სრულო და პატიოსნებით ჩინებულო ჩემო მწყალობელო მეგობარო!

კარგა ხანია რომ თქვენი ამბავი არ მომსვლია და მსურს თქვენი მშვიდობის ამბვის გაგონება. აქაურს ამბავს მოიხსენება – მშვიდობით გახლავან ყველანი, და სხვას ქვემოურს ამბავს ხომ მუდამ მანდედამ მოველით.

ამას წინათ წიგნები მოგართვი და აქაური ამბავი ყველა მოგახსენე. თქვენის ძმის კაკალასათვის ბატონი ჩემი სიმამრი ალა-სტეფანას ორასი თუმნის ბარათი რომ გამოვართვი და გავგზავნე, იმისი ვადა ხომ მარტის დამდექს შესრულდა. ვადა რომ შესრულდა, ამ საქმეზე ორი წიგნი მოგართვი: ერთი პირველათ ქარავენით და მეორე ბატონი გურგინთბეგანთ სტეფანას ხელით. და ამ ორის წიგნით ასე მოგახსენე: ამ ორასის თუმნის

16 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 112, №169.

17 თუ რა პირობებით, ანუ, რა ვადაში, რა უზრუნველყოფითა და რა პროცენტით, - უცნობია.

თანხას მანდედამ გამოგზავნი, თუ აქ გოგიას მოსწერო, რომ ამან მამცეს, თუ აქ ვისაც თეთრი ჰქონდეს მანდ წამოსაღები, იმას გამოვართო და მანდ თქვენ უბოძოთ? რომ ამის პასუხს როგორც თქვენ ინებებთ, იმას მუდამ მოველი. მაგრამ ახლა ბატონს ჩემს სიმამრს სტეფან-ალას თეთრი მოუნდა. მანდ ანშინანთ ბატონი არუთინას კაცი იერემია გახლავს, იმას ხუთას-ექვსასი ალთმიშლული უბოძეთ და მიბარების ბარათი გამოართვით და აქ მე გამომიგზავნეთ. როგორც რომ თქვენ მამწერო და რიგია, აქ ალთმიშლულს იმ ფასათ უანგარიშებთ. წყალობას ვითხოვ, რომ ამისი პასუხი და თქვენი მშვიდობის ამბავი მიბრძანოთ.

მდაბალი მანუჩარ გორჯასპოვი. ქკს უშბ, მაისის ბ.

ქ. ღვით, ხუის კურთხეული იენოქას-შვილს ბატონ მერაბ-ალარს მიერთოს.

ქ. ეს ის წიგნია, რომ მერაბ-ალას უკან დაებრუნებინა და თეთრი არ მიეცა.”¹⁸

თავისი სიმამრის, სტეფან-ალას ინტერესის დამცველი მანუჩარი მოვალეს შემდეგნაირ კომბინაციებს სთავაზობს: 1) გამოავზავნოს 200 თუმნის თანხა ხოიდან (რა საფასით?); ან, 2) მოვალემ აქ (ანუ, საფიქრებელია, თბილისში) მისწეროს თავის წარმომადგენელს, ვინმე გოგიას, რომ ვალი ადგილზევე დააბრუნოს; ან 3) მანუჩარმა აქ (თბილისშივე) გამოართვას თანხა ისეთ პიროვნებას, ვისაც ის ხოიში აქვს წასაღები, და იმ პიროვნებამ სანაცვლოდ თანხა სტეფან-ალასგან ხოიში მიიღოს.

მანუჩარი მოვალეს კიდევ ერთ ვარიანტად მე-4) კომბინაციასაც სთავაზობს: მოვალემ მანდ (საფიქრებელია, ხოიში) მყოფ ვინმე იერემიას 500-600 ალთმიშლული გადასცეს, სანაცვლოდ „მიბარების ბარათი“ გამოართვას და აქ (თბილისში) მანუჩარს გამოუგზავნოს; თბილისში კი მანუჩარი ამ ალთმიშლულს იერემიას (წარმომადგენელს) კურსის მიხედვით დაუანგარიშებს (კვლავ დასტურდება რომ ალთმიშლული მხოლოდ და მხოლოდ საქონელ-ფულია) – კურსით, „რომ თქვენ მამწერო და რიგია„ (მოვალეს მიერ მოწერილი კურსით ალთმიშლულების 200 თუმნის ვალში ჩათვლა უფრო თავაზიანობა უნდა იყოს, ალთმიშლულები მიმდინარე კურსის მიხედვით უნდა დათვლილიყო, „როგორც [...] რიგია“).

ამკარაა, რომ მანუჩარი გეგმავს „მიბარების ბარათის“ მიხედვით თბილისში ამ ხოიში გადაცემული 500-600 ალთმიშლულის ფიზიკურად მიღებას თუ არა, უფრო მათ ანგარიშში (იერემიას წარმომადგენლისგან) ქართლ-კახეთის სამეფოს თეთრის მიღებას (ამა თუ იმ კურსით).

ეს არის უნადლო ანგარიშსწორების მცდელობა. ამ შემთხვევაში ის, მართალია, უშედეგოდ დამთავრდა: საბუთი წარმოადგენს მანუჩარის *მესამე* მცდელობას, მოვალეს სესხი დააბრუნებინოს, და ისიც, წარუმატებელს – საბუთი ბოლოვდება მინაწერით – „ქ. ეს ის წიგნია, რომ მერაბ-ალას უკან დაებრუნებინა და თეთრი არ მიეცა“. მაგრამ ამგვარი შემთავაზება ეჭვს არ ტოვებს, რომ ერთმანეთისადმი მინდობილ პირებს შორის ამგვარი

18 იქვე, 108-109, №163.

დაუსწრებელი და უნაღდო ანგარიშსწორება რაიმე ექტრაორდინალურს არ წარმოადგენდა, და ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულადი მიმოქცევის განუყრელ კომპონენტს წარმოადგენდა.

როგორც ვხედავთ, ქართლ-კახეთის სამეფოში ეკონომიკური ურთიერთობები მოიცავდა უნაღდო ანგარიშსწორებასაც. ამგვარად ანგარიშსწორების მატერიალურ სუბსტრატს წარმოადგენდა *თამასუქი*, *ბარათი*, *მიბარების ბარათი*. ყველა ეს *ქალაღდზე* შედგენილი საბუთი ზოგჯერ მაინც *ფასიანი ქალღდის*, *ფაქტიურად*, *ფუნქციურად*, *საკრედიტო საფასის* როლს ასრულებდა; და, ამრიგად, ყველაზე ცოტა, *ფულის ქალღდის დერივატს* წარმოადგენდა.

თავი III. ოქრო

ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე სამეფოს დროინდელი ოქროს მონეტების შემცველი განძები დღემდე არ აღმოჩენილა. უფრო მეტიც, არ ვიცნობთ ცალკეული ოქროს მონეტის აღმოჩენის ერთ შემთხვევასაც კი, რომლის ტეზავრაციაც შეიძლება ქრონოლოგიურად ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის პერიოდს მიეუსადაგოთ. ამის გათვალისწინებით, ქართლ-კახეთის სამეფოში ოქროს საფასის მიმოქცევაზე მსჯელობისას იძულებულნი ვართ დავეყრდნოთ ექსკლუზიურად ნერილობით, კერძოდ კი, ნარატიულ და დოკუმენტურ პირველწყაროებს. საბედნიეროდ, ამ ნერილობითი ძეგლების ცნობები მრავალრიცხოვანი და მრავლისმთქმელია. გასათვალისწინებელია ასევე შემორჩენილი ინფორმაცია სახელმწიფოში საკუთარი ემისიების თაობაზე.

დადგენილია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში იჭრებოდა ოქროს საფასე: ავშარული ტიპის მონეტები ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმამდე, და სირმა ტიპის ოქროს შაურის რეფორმის შემდგომ.¹

ამასთანავე, ემიტირებული ოქროს საფასის რაოდენობა, როგორც ჩანს, შედარებით უმნიშვნელო იყო. დღემდე შემორჩენილია შახროჰის სახელით თბილისში მოჭრილი ორად-ორი მეოთხედ-მოჭური, და ერთადერთი ოქროს შაური; (ჩვენამდე მოღწეული) დოკუმენტური წყაროებით კარგად ჩანს, რომ ოქროს შაურს ჭრიდნენ მინიმალური ტირაჟებით; საბუთებით ჩანს სულ მხოლოდ 282-332 ოქროს შაურის დამზადება (რეალური ციფრი, ბუნებრივია, ამაზე მაღალიც იქნებოდა, მაგრამ ემისიის მასშტაბი, პრინციპში, ნათელია).²

საკუთარ ოქროს საფასეს ქართლ-კახეთის სამეფოში, ჩანს იმდენად მცირე რაოდენობით უშვებდნენ, რომ

- პრაქტიკულად არ გვაქვს სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მისი აღმოჩენის ვერიფიცირებული შემთხვევები (ასეთად თუ ჩავთვლით თბილისში კერძო კოლექციაში დაცული შახროჰის მეოთხედ-მოჭურის

1 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)“, 200-272; Paghava, „The Minting of Gold Shauris in Eighteenth Century Georgia: Monetary Evidence“, 15-17; Пагава, „Судьба золотых шаури грузинских царей Иракли II и Георги XII (опыт историко-антропологического исследования)“, 142-147, 171, 192; ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 44.

შეად. Paghava, „The Yellow Metal Coins Ascribed to Erekle II and the Fate of Georgian Dies of the 17th-18th Century“, 33-37.

2 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)“, 229-231.

ნომინალის ერთადერთ ეგზემპლარს, რომელიც ადგილობრივად ნაპოვნი უნდა იყოს);

- საბუთებით არ ფიქსირდება მათი მონაწილეობა ანგარიშსწორებაში (დოკუმენტებით ჩანს მხოლოდ მათი დამზადება, განაწილება და შენახვა);³
- თანამედროვეების აზრით, ქართლ-კახეთის სამეფოში საკუთარ ოქროს საფასეს საერთოდ არ უშვებდნენ (sic):

ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის წარმომადგენელმა, კაპიტანმა იაზიკოვმა 1770 წელს აღნიშნა:

„Деньги грузины имею свои, только выше монеты нет как в 30 копеек серебром, и по их называется абаз, а медные копейки и деньги под именем царя Ираклия делают в Тифлисе. Золотая и серебряная разная монета в Грузии есть персидская и турецкая”⁴

„ფული ქართველებს საკუთარი აქვთ, ოღონდ არ არის ვერცხლით 30 კაპიკზე უფრო მაღალი [ღირებულების] მონეტა, მათებურად კი აბაზი ჰქვია,⁵ ხოლო სპილენძის კაპიკები და დენგები მეფე ირაკლის სახელით კეთდება ტიფლისში. სხვადასხვა ოქროსა და ვერცხლის მონეტიდან საქართველოში⁶ არის სპარსული და თურქული”.⁷

როგორც ვხედავთ, ყველაზე მაღალი ღირებულების მქონედ ვერცხლის მონეტაა დასახელებული, ხოლო „საკუთარ”, ანუ ქართულ მონეტებში ოქროს მონეტა მოხსენიებული არაა.

1801 წელს რუსული ადმინისტრაციის ერთ-ერთმა თავკაცმა, გენერალ-მაიორმა ლაზარევმა მეორე რუს დიდმოხელეს, გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს ქართლ-კახეთში სამონეტო საქმის წარსული მდგომარეობა შემდეგნაირად დაუხასიათა:

„Царь же всегда, когда только заблагоразсудить, приказывает дѣлать монеты; золотыхъ монетъ здѣсь нѣтъ; а существуютъ серебряныя и мѣдныя”.⁸

„მეფე კი ყოველთვის, როდესაც კეთილგონივრულად ჩათვლის,

3 იქვე, 207-215.

4 დამონებულია ნიკოლოზ ქოიავას ნაშრომის მიხედვით. ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 185.

5 „აბაზს” ახსენებს, მაგრამ 30 კაპიკად აფასებს; აბაზნახვერიანს ხომ არ გულისხმობს?

6 „საქართველოში” რუსი ავტორები, როგორც ცნობილია, ქართლ-კახეთს გულისხმებოდნენ.

7 თარგმანი ჩვენია.

8 *Акты собранные Кавказской археографической комиссией. Том I.* Под редакцией Адольфа Берге (Тифлис: Типография Главного управления Наместника кавказского, 1866), 516, №623.

ბრძანებს მონეტის მოჭრას; ოქროს მონეტა აქ არ არის; მაგრამ არსებობს ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები”.⁹

ეს ორი მტკიცებულება კიდევ შეიძლება გადამთიელთა მიერ უცხო ქვეყნის უახლესი ისტორიისა და შიდა გარემოებების უცოდინრობას მივანეროთ, მაგრამ ამას ვერ ვიტყვი ბატონიშვილ თეიმურაზზე, ირაკლი II-ის შვილიშვილსა და გიორგი XII-ის ძეზე; თეიმურაზის მიერ მარი ბროსესადმი მიწერილ ცნობილ წერილში,¹⁰ უფრო კი, – ესევე, რომელიც ქართული ნუმიზმატიკისადმი მიძღვნილ უადრეს სამეცნიერო კვლევად უნდა ჩაითვალოს,¹¹ – ავტორი, აღწერს რა ქართლ-კახეთის სამეფოში მოჭრილ ვერცხლისა და სპილენძის საფასეს, სხვათა შორის ეხება საქართველოში მოპოვებული ოქროს ბედსაც:

„რაც ოქრო საქართველოს მადნებიდამ შემოდიოდა, იმას ჩვენი მეფეები არ აჭრევენებდენ, ამისთვის რომ რაც დასჭირდებოდათ, თავიანთთვის იარაღათ ქალისა თუ კაცისას აკეთებინებდენ თავიანთ სახლულებასაც ახმარებდენ და ვინც წყალობის ღირსნი იყვნენ, იმათაც უბოძებდენ. ეკლესიის ნივთებსაც აკეთებდენ და უფროსს ნაწილს კი ჰყიდდენ. უფრო წმინდა და კარგი ოქრო რომ იყო, ვაჭრები ძვირად ყიდულობდნენ, ზოგი ევროპიის მხარესა და ზოგს აზიის მხარეს ავაჭრებდნენ და თითონაც სარგებლობა ჰქონდათ და მეფეთა ჩვენთა და მათს ხაზინას უფრო სარგებლობა ჰქონდათ ამითი, ვინემ რომ მოეჭრათ და ისე გაეყიდნათ.”¹²

იოანე ბატონიშვილი კი თავის *კალმასობაში* „აზიელთა” ფულად სისტემას რომ აღწერს, როგორც ჩანს, საქართველოს რეალიებს/აც ეყრდნობა:

„აზიელნი ხმარობენ, ანუ სპარსნი [...] აგრეთვე ოქროსა, გარნა ამ დროში ბაჯალლუს და მისირის ოქროს უფრო ხმარობენ, ვიდრე თავისა საკუთარსა. [...]

აგრეთვე ეძახიან სააპყირანის ოქროს თორმეტ მინალთუნიანსა და სხვათა ოქროთა რომელთამე სამმინალთუნიანს და რომელთამე ნაკლებს და აგრეთვე ნაფრუზის ოქროს შაურებს, ხუთ აბაზად ფასით [...]

ქართველნიც ამსახედ ჰსჭრიან თეთრსა [ამ შემთხვევაში ავტორი ამ ტერმინით, საზოგადოდ, საფასეს გულისხმობს – ი.ფ.], გარდა რუფიისა და ოქროსა”¹³

9 თარგმანი ჩვენია.

10 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა) (თბილისი: მეცნიერება, 1964), 38-50, №11.

11 Paghava, „Prince Teimuraz and His Essays on Georgian Sphragistics and Numismatic History (at the Dawn of National Georgian Numismatic Scholarship)”, 199-214.

12 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 42.

13 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსნავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად

საინტერესოა, რომ იოანე ბატონიშვილი ახსენებს „ნავრუზის ოქროს შაურებს“, მაგრამ, არ მიუთითებს ქართლ-კახეთის სამეფოში მათი გამოშვების შესახებ. თავის სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტში, *სჯულდებაში*, იოანე იძულებითი კურსის მქონე ოქროს შაურების მასობრივად გამოშვებას გვთავაზობს:¹⁴

„ერთი მისხალი ბაჯალღუს ოქრო ანუ ისე ოქრო, მოიჭრას ექვს შაურ ნავრუზისა, და თითო შაური იყოს ფასით შავ ფულზედ ხუთ აბაზად [...]“¹⁵

ამასთანავე, შემონახული თანადროული *ოფიციალური დოკუმენტაცია*, რომ აღარაფერი ვთქვათ თავად მონეტების თუნდაც რამდენიმე ეგზემპლარად არსებობაზე, ცალსახად უარყოფს ზემომოყვანილ მტკიცებებს და ადასტურებს გაერთიანებულ ქართლ-კახეთში ოქროს მონეტის ემისიის არსებობას.

თუმცა, მიმოქცევაში კი, – თბილური ოქროს მონეტების როლი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უკიდურესაც შეზღუდული უნდა ყოფილიყო.

მაშ რა ოქროს საფასე ტრიალებდა ქართლ-კახეთის სამეფოში?

სახელმწიფოში ოქროს საფასის მიმოქცევა მოკლედ შეაჯამა იმავე თეიმურაზ ბაგრატიონმა. სწავლულმა ბატონიშვილმა დაასახელა სხვადასხვა ტიპის ოქროს მონეტა, მაგრამ ხაზი გაუსვა ქართლ-კახეთის სამეფოში ჰოლანდიური ოქროს მონეტების (დეუკატების) პოპულარობასა და გავრცელებულობას:

„ოქრო ჩვენში სრულად გოლანდიისა მუშაობდა, ვენეტიკისაცა და ოსმალისაცა უფრო ცოტა (მაგრამ ოსმალის ოქრო წმინდა არ არის და ამისთვის არ უყვარდათ ქართველებსა).“¹⁶

მომზადეს ციალა კახაბრიშვილმა, (ცოტნე კიკვიძემ), 478-479.

14 ირაკლი ფალავა, „იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება“ როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად“ / Irakli Paghava, „Prince Ioane’s *Sjulseba (Code)* as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartli-Kakheti“, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. *საერთაშორისო კონფერენცია ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია: კულტურა, ისტორია, პოლიტიკა* / G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University. International Conference THE MIDDLE EAST AND CAUCASUS: CULTURE, HISTORY, POLITICS. December 18-20 / დეკემბერი, 2025. თეზისები / Abstracts [თბილისი / Tbilisi, 2025], 30, 32.

15 იოანე ბაგრატიონი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1957), 9.

16 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 42.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ოსმალური ოქროს მონეტა, მართალია, შეიძლება ისეთი პოპულარული არც ყოფილიყო, – მაგრამ მაინც მიმოიქცეოდა. ის საკმაოდ ხშირად მოიხსენიება გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტურ მასალაში, თანაც, არცთუ მცირე რაოდენობით.

ასე, მაგალითად, ახტალის ოქროს გამოსავლისა და ხარჯის წიგნში (1790) ვკითხულობთ:

„[...] წყ [4 მინალთუნი და 4 აბაზი] ე. ამავე თვის იზ მის უმაღლესობას ბ ძველი სტანბოლის ოქრო მირთმევი. ამისი ფასი იქნება. [...]”¹⁷

1798 წლის საბუთში კი (მდივან-ნაზირის სვიმონის ანგარიშის გასწორების წიგნი) გვხვდება უკვე 191 (sic) „ახალი სტანბოლის ოქრო“:

„[...] მე ძმ [45 თუმანი, 3.9 მინალთუნი] ექს უზე, მარტის გ მდივან-ნაზირის სვიმონს მიეზარა ასოთხმოცდათერთმეტი ახალი სტანბოლის ოქრო მისი უმაღლესობის დარჩომილი ოქროდამ. ამისი როვ ცალი დახარჯულა თითო თორმეტ აბაზათ; თერთმეტი ცალი დახარჯულა თითო ორმინალთუნ-ორშაურად; იქნება ორისავე ჯამი ამ გაყიდული ასოთხმოცდათერთმეტი ოქროსი. [...]”¹⁸

ამ დოკუმენტში კარგად ჩანს მიმდინარე კანონიერ საფასესთან, თეთრთან, ოქროს კურსის მერყეობა; ოქრო საქონელ-ფულია.

კრედიტორის მიერ გაცემული სესხის ანგარიშის ნუსხაში (1795 წლის ახლო ხანები) სხვა ტიპის საფასესთან ერთად მოხსენიებულია ალთუნიც:

„[...] ე. კიდევ მომცა ორი ალთუნი და ერთი აბაზი, მარტყოფს რომ მივიდოდი [...]”¹⁹

17 ნიკო ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება) (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1955), 97, №67.

18 იქვე, 123, №82.

19 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 117-118, №178.

საბუთებში გვხვდება ასევე ეგვიპტის, - ნომინალურად ოსმალური, de facto კი მამლუქთა – საფასეც, მისირის ოქრო. 1798 წლის ხარჯის ნუსხაში:

„[...]”
ე [5 თუმანი] ქ. კზ ამ თვეს ქრისტესია მღვდლის ხელით მარტყოფელთ შემონეული თეთრი ეშიკალასბაში გივის ხელით მომბარდა, ამაში ექვსი მისირის ოქრო იყო თითო ორ-ორ მინალთუნათ. [...]”²⁰

მისირის ოქროს მონეტები მოიხსენიება 1799 წლის მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების ოჯახიდან გიორგი XII-ის ბრძანებით წაღებული ნივთების ნუსხაშიც (მოღწეულია ორ საბუთად); იქვე გვხვდება ტერმინი „ბაჯალის ოქროც” (ბაჯალი, მის შესახებ იხ. ქვემოთ). ორივე ტიპის ოქროს მონეტები სამკაულის გასაკეთებლად გამოიყენეს; ეს გარემოება ხაზს უსვამს ძვირფასი ლითონის მონეტების მონეტარული ფორმიდან ნივთიერში²¹ გადასვლის სიადვილეს. აღსანიშნავია, ასევე, რომ კიდევ ერთ საბუთში, როგორც ჩანს, იმავე მონეტებს - რაოდენობა ემთხვევა - უკვე „სტანბოლის ფლური” (sic) ეწოდება:

„[...]”
კვ ქ. ბაჯალის ოქრო
კვ ქ. ყელსაბამათ ასხმული ოქრო მისირის ნახევარ-ნახევ(არი) ორმოები²²
[...]”²³

„[...]”
ქ. კვ ოქრო მისირისა ყელსაბამათ ასხმული
[...]”
ქ. კვ ბაჯალის ოქრო
[...]”²⁴

„[...]”
ქ. კვ სტანბოლის ფლური. ამის პატარა ქალის ყელსაბამად ასხმული.
[...]”²⁵

ქართლ-კახეთის სამეფოში ეგვიპტური („მისირის”) ოქროს შემოდინების

20 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 113, №81.

21 და, საჭიროების შემთხვევაში, პირუკუ?

22 სიტყვის მნიშვნელობა ამ კონტექსტში ჩვენთვის გაუგებარია.

23 იქვე, 299, №201.

24 იქვე, 301, №202.

25 იქვე, 302, №203.

ერთ-ერთი გზა, როგორც ჩანს, ეგვიპტეში მოღვაწე ქართველი მამლუქების გზავნილები-შემონირულობა წარმოადგენდა. უცხო მიწაზე წარმატებას მიღწეულნი, სამშობლოსთან კავშირს არ კარგავდნენ და პერიოდულად მეტ-ნაკლებად არსებით თანხას გამოავაზნიდნენ ხოლმე.²⁶ ყოველ შემთხვევაში, მაგალითად, ცნობილია, რომ „მისირელს იბრეიმ ბეგს მარტყოფში²⁷ ეკლესიის აღსაშენად“ 44 თუმნის ოქრო გამოეგზავნა:

„მე რომ მიველ იბრეიმ ბეგმა მკითხაო, ისევ გომურის ეკლესიაში ჰსწირვენ მარტყოფსა, თუ სხუა გააკეთესო: მე მოვახსენე: არა, ზემოთ წის ნიკოლაოსის ეკლესია არის იქ ჰსწირვენ მეთქი, და მიბრძანა: დედა ჩემსა ხომ იქ ასვლა არ შეუძლიან და რა უნდა ქნასო! მას უკან მკითხა – რუსთუჭლი ვინ არისო. მე მოვახსენე – ენისელთ მოურავის შვილი კირილე არის მეთქი, მერე მიბრძანა: მე გავგზავნი ცოტას რასმე თეთრსა ევკლესიისათვის, რომ ეკლესია ააშენონო, და გამოატანა ჩემს სიძეს ბერუაშვილს გოგიას ორასი ოქრო, რელიც კირილე რუსთუჭლს მიერთვა“²⁸

ციტირებული საბუთები ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის ბოლო პერიოდს / ათწლეულს მიეკუთვნებიან. თუმცა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ოსმალური ოქროს საფასე ქართლსა და კახეთში უფრო ადრეც მიმოიქცეოდა. ლოგიკური იქნებოდა გვეფიქრა, რომ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში მისი შედარებით ინტენსიური შემოსვლა ოსმალობას (1723-1735) მოჰყვა.

გარდა ოსმალურისა, ქართლ-კახეთის სამეფოში, ირანული ოქროს საფასეც ტრიალებდა. თუმცა, რთული სათქმელია, რამდენად მაღალი იყო მისი ხვედრითი წილი. მაგალითად, 1779 წელს შედგენილ, ლეონ ბატონიშვილის ხარჯის ნუსხაში გვხვდება „ხუის ოქრო“ (უნდა იგულისხმებოდეს ქ. ხოის ოქროს საფასე):

„[...] ა ყ [ერთი თუმანი და ოთხი აბაზი]	ქ. დ: ხუის ოქრო ბატონის რძალს მივართვი.
ჩ [ერთი მინალთუნი]	ქ. ოქროები რომ დავახურდავეთ და(ა)კლდა.
[...]” ²⁹	

26 ამ ძვირფასი ცნობის მოწოდებისა და ლიტერატურის მითითებისთვის მადლობას მოვახსენებთ კოკი ფერაძეს.

27 შეიძლება შემთხვევითი როდი იყოს, რომ 1798 წლის საბუთში (vide supra) სწორედ მარტყოფელები მოიხსენიებიან.

28 Валериан Мачарадзе, *Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века* (Тбилиси Издательство Тбилисского университета, 1967), 54-55.

29 ნიკო ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსცა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები)* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1938), 67, №335.

კიდევ ერთ ანგარიშის წიგნში, რომელიც, სავარაუდოდ, XVIII საუკუნის დასასრულით თარიღდება, მოხსენიებულია „ყიზილბაშური ფლურები“, სულ ორი თუმნის (= 100 აბაზის) ღირებულების (სამწახაროდ, არ არის მითითებული მათი რაოდენობა, რაც შესაძლებლობას მოგვცემდა მათი კურსი დაგვედგინა):

„[...]
ქ. ომან თარხნის-შვილისათვის გამოეტანებინა ორი თუმნის ყიზილ-
ბაშური ფლურები. ერთი ფლური ჩემი კაცის ხელით გამოეგზავნა, რომ
ვთხოვე, სხვა არაფერი.
[...]”³⁰

ვარაუდით, ირანული (ასე ვთქვათ, *ყიზილბაშური*) ოქროს საფასის როლი ქართლ-კახეთის სამეფოში მაინც შედარებით შეზღუდული იქნებოდა; ამას გვაფიქრებს 1) ადგილობრივ საბუთებში მისი მოხსენიების იშვიათობა; 2) საზოგადოდ, ეპოქის ირანულ სამონეტო სისტემაში ოქროს საფასის როლის შეზღუდულობა.

ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის ოქროს საფასეც ტრიალებდა; საუბარია *იმპერიალებზე*, - 1764-1796 წლების ოქროს, ნომინალურად 10 რუბლის ღირებულების მსხვილნონიან მონეტაზე, საერთო ლიგატურული მასით 13.09 გ, და ოქროს შემადგენლობით 12.0 გ.³¹ ადგილობრივად მათ მიმოქცევას (1770-იან წლების დასაწყისში) ადასტურებს ირაკლი II თავის წერილში ანტონ მოურავოვისადმი (1770 წელს), და გიულდენშტედტი (1771-1772 წლების დროინდელი დაკვირვება):

„[...] შენს ბრწყ. ჩვენთვის ეკითხა – მ. დიდ-ბის ოქრო და ვეცხლი როგორ იხარჯება გამომიცხადეო. ჩვენ ესე განვაცხადებთ შენს ბრწყინვალეობისადმი: რომელიც იმპერიალი არის მ. დიდ. ის ერთ თუმნად იხარჯება დაუყოვნებლად [...]”³²

„Rußische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.”³³

30 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 322, №215.

31 Василий Уздеников, *Монеты России. 1700-1917* (Москва: Финансы и статистика, 1985), 410.

32 Александр Чагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год* (СанктПетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1898), 37; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 71.

33 იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი* (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა) (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962), 236.

„რუსულ იმპერიალს, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ“³⁴

ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის ბოლო პერიოდისთვის იდენტურ ცნობას იძლევა თეიმურაზ ბატონიშვილიც:

„ათი მონეტა ანუ ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის, ანუ ერთი იმპერიალი (თუმან სპარსული სახელი არის).“³⁵

ეპისტოლურ-ნარატიულის გარდა, მოიძებნება დოკუმენტური და-დასტურებაც: 1798 წლით დათარიღებულ გიორგი XII-ის ხარჯის ნუსხაში მოიხსენიება „ხარჯებათ მობარებული“ 14 „ენპერალია“:

„[...] ქ. მარტის იგ საიმტვერ(ი)ოსათვის და სხვა ხარჯებათ მომბარდა ენპერალია იდ – იე წ [15 თუმანი და 4 მინალთუნი] [...] [...]“³⁶

რუსული ოქროს საფასის შემოსვლის ინტენსიფიკაცია არ უნდა იყოს გასაკვირი, თუ გავითვალისწინებთ რუსეთის იმპერიასთან ქართლ-კახეთის სამეფოს კავშირების გაღრმავებას.

ქართლ-კახეთის სამეფოში, ბუნებრივია, ევროპული ოქროს საფასეც შემოდოდა, და ძალიან მნიშვნელოვან ეკონომიკურ როლსაც ასრულებდა. თეიმურაზ ბატონიშვილის თქმით,

„ოქრო ჩვენში სრულად გოლანდიისა მუშაობდა, ვენეტიკისაცა [...]“
კი „უფრო ცოტა“.³⁷

იოანე ბატონიშვილი კი სწორედ ვენეციურ ოქროს მონეტას აქებდა:

„[...] უმჯობესი არს [...] ხოლო ან სინმინდით და კარგის ფერით – ვენეტიკისა“³⁸

რა დასკვნის გამოტანა შეიძლება დოკუმენტური პირველწყაროებიდან? დოკუმენტებსა და სხვა ტიპის წერილობით წყაროებში საკმაოდ ხშირად

34 იქვე, 237.

35 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილიმა), 41.

36 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 112, №81.

37 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილიმა), 42.

38 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსნავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილიმა, ცოტნე კიკვიძემ), 477.

გვხდება ორი ტიპის, ჩანს, ევროპული ოქროს მონეტა - იალდუზი (იალდუზის ფლური) და ბაჯალლი/უ/ო (ბაჯალლის ფლური).

საყურადღებოა, რომ იალდუზი ხშირად მოიხსენიება ისეთ ოფიციალურ საბუთში, როგორცაა ახტალის ოქროს გამოსავლისა და ხარჯის წიგნი (1790):

„[...]

ოდ0 ქ. ა ბარათით მეფეს მირთმევია ოქრო მისხალი. ამავე ბარათით თეთრი მირთმევია ვ ჯ [ექვსი თუმანი და შვიდი მინალთუნი], საფერავათ იალდუზას ფლური ბ - ჯუ (რვა მინალთუნი და ორი აბაზი).

[...]

ცრ [ორი მინალთუნ-უზალთუნი] ქ. 0 იალდუზის ფლური თამაროვის ქარქაშის [აკლია ორი-სამი სიტყვა]. ოქრომჭედელს მისცემია.

[...]

ჯუ [რვა მინალთუნი და ორი აბაზი] ქ. იმერელ მეფისათვის გასაგზავნათ სასწრაფოს მასრებისა და ყანმების დასაფერავათ ლაზარე ოქრომჭედელს მისცემია იალდუზის ფლური ბ. ფებერვლის ე.

ა ცქ [12 მინალთუნი და 3 აბაზი] ქ. გ იალდუზის ოქრო საფერავათ ისაია ოქრომჭედელს მისცემია, აპრილის ით.

ცრ [ორმინალთუნ-უზალთუნი] ქ. 0 იალდუზის ფლური უნაგირის ფოლაქების საფერავათ ნონე მოლარის ხელით დახარჯულა, მარიამობის ლა.

[...]

ა [თუმანი] ქ. ა ბთი ოქრომჭედელი გურგენას მისცემია საფერავათ იალდუზის ოქრო ბ - ჯ [8 მინალთუნი], ჯვისა, კავშირისა და გული ბაჭარი-სათვისაც მისცემია ც [2 მინალთუნი]. იქნა ორისავე ჯამი, დეკენბერს კბ.

[...]

ე ჯ [5 თუმანი და 8 მინალთუნი] ქ. ღვინობისთვის ა ბატონის რახტების დასაფერათ ოქრომჭედლებს მისცემიათ იალდუზის ფლური იდ, ამისი ფასი ე ხ [5 თუმანი და 6 მინალთუნი]. ჯვისათვისაც მისცემია ც [2 მინალთუნი], იქნება.

[...]

ც [2 მინალთუნი] ქ. თიბათვის იე მეფის ოქროს ღილების დასაფერათ დათოა ბარამის-შვილს მისცემია ა იალდუზის ოქრო.

[...]

ც [2 მინალთუნი] ქ. მარტის ია მის უმაღლესობის ხანჯლის დასაფერავათ 0 იალდუზის ფასად გაბრიელ ოქრომჭედელს მისცემია.

[...]

ზ ჭუ [7.5 თუმანი და 2 აბაზი] ქ. ქ'კს უოა, ღვინობისთვის იღ ნანერი ოქროს ბარათში მის უმაღლესობას მირთმევია ნალდი ვ ჯ [6 თუმანი და 7 მინალთუნი], იალდუზიც მირთმევია ბ - ჯუ [8 მინალთუნი და 2 აბაზი], იქნება

[...]³⁹

როგორც ვხედავთ, საბუთში მოიხსენიება „იალდუზი“, „იალდუზის

39 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 87, 92-93, 95-97, 99-100, №67.

(იალდუზას) ფლური”, ან „იალდუზის ოქრო”.

ტერმინი *ფლური*, საზოგადოდ, დუკატური (დუკატის ნონის) ოქროს მონეტის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა.⁴⁰ არ იქნებოდა მართებული *ფლურში* რომელიმე ერთი კონკრეტული საფასე გვეგულისხმა.

ასე მაგალითად, ძალიან ხშირად გვდება არა *იალდუზის ფლური*, არამედ *ბაჯალლის ფლური*, ან, *ბაჯალლის ოქრო*, ან, *უბრალოდ, ბაჯალლი*.

1800 წლის 31 მაისის საბუთის მიხედვით, სახელმწიფოს / მეფის კუთვნილი (ალავერდის?) სპილენძს ყიდიან სწორედ *ბაჯალლის ფლურზე*:

„ქ. ბატონს მირთმევია, სოლომან მინბაშისა და დავითა კვეზერელის ხელით, ბაჯალლის ფლური ჟ, ამისთვის გასყიდულა ბათმანი ჟ.”⁴¹

გიორგი XII-ის მიერ 1799 წელს მიცემული „თამასუქი” ადასტურებს, რომ მონარქს ქვეშევრდომებისგან (იოანე და სოლომონ ბეგთაბეგისშვილებსგან) „ნასესხები” აქვს საკმაოდ მოზრდილი თანხა, 1,250 *ბაჯალლის ოქრო* (და 3,000 ალთმიშლული⁴²):

„ქ. ჩვენ, მეფემ გიორგიმ, გიბოძეთ ეს წიგნი შენ, ბეგთაბეგის-შვილს მდივანს იოანეს და შენს ძმისწულს სოლომონს, ასე რომ ჩვენ ჯარი მოვიყვანეთ ლეკისა და იმის მისაცემად დაგვჭირდა. შენ გამოგართვი ათასორასორმოცდაათი ბაჯალლის ოქრო და სამი ათასი ალთმიშლული. ეს ჩვენ დავხარჯეთ. იყავ. ამას შენ არ დაგიკარგავთ და საიდამაც იქნება შეგისრულებთ.

აპრილის ვ, ქკს უპზ.”⁴³

50 *ბაჯალლის ოქრო* მოიხსენიება ძმები მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების 1799 წელს დანერილ გირაოების ნუსხაშიც:

40 რევაზ ქებულაძე, *ვერობული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV-XVIII საუკუნეებში* (თბილისი: მეცნიერება, 1971), 13-17, 35-39.

41 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 134, №90.

საყურადღებოა, რომ სპილენძით სხვა ხარჯებსაც ისტუმრებენ. აქედან ნაბიჯილაა დარჩენილი იოანე ბატონიშვილის შემოთავაზებამდე, - დიდნონიანი სპილენძის მონეტები და ფულის სახით ზოდებიც კი გამოეშვათ. იოანე ბაგრატიონი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), 10; ფაღავა, „იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება” როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად” / Paghava, „Prince Ioane’s *Sjuldeba* (Code) as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartli-Kakheti”, 31-33.

42 ამ ნომინალს შემდეგ თავში განვიხილავთ.

43 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 139, №191.

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს 1798 წლის 11 იანვრით დათარიღებული ირაკლი II-ის ქონების ნუსხაც; მასში ოქროს მონეტები დეტალურად არის ჩამოთვლილი; საბუთის სრული ტექსტი ქვემოთ მოგვყავს, აქ კი დავჯერდებით იმის აღნიშვნას, რომ ნუსხაში მოიხსენიება როგორც 438 „ბაჯალის ოქრო“ (ცალ-ცალკე 435 და 3), ასევე 40 „იალდუზის ოქრო“.

მაშასადამე, მტკიცდება, რომ ბაჯალლი და იალდუზი ორივე ოქროს, მაგრამ ერთმანეთისგან განსხვავებულ, სავარაუდოდ განსხვავებული წარმომავლობის მონეტას წარმოადგენს. სადაურ და როგორ მონეტას აღნიშნავს ეს ორი ტერმინი - ბაჯალლი და იალდუზი?

ძველი თბილისის ბრწყინვალე მცოდნესა და მკვლევარს, იოსებ გრიშაშვილს საათნოვასადმი მიძღვნილი წიგნისადმი თანდართულ ლექსიკონში „იალდუზი“ შემდეგნაირად აქვს განმარტებული:

„საუკეთესო ოქრო, ბეჭედდაუკვრელი, შეურეველი, თავანკარი და ხალასი. იალდუზზედ კარგი ოქრო არ არსებობს, არც ბაჯალლოა ამაზედ მაღალი. ბ ა ჯ ა ლ ლ ო კი საკუთრივ ჰოლანდიურ ოქროს ფულს ჰნიშნავს, რომელზედაც ბაჯალლუ, ე.ი. გრძელფეხებიანი კაცია დახატული.“⁴⁸

ქალაქურ ლექსიკონში კი იოსებ გრიშაშვილი „ბაჯალლო“-ს ასე ხსნის:

„მაღალხარისხოვანი ოქრო. ბაჯალლუ, ჰოლანდიური ფული. ბ ა ჯ ა ლ ლ ო ო ქ რ ო - ნამდვილ ოქროზე უფრო წმინდა და ხალასი ოქრო.“⁴⁹

ბაჯალლი ნამდვილად ნიდერლანდულ დუკატს აღნიშნავს. სიტყვა ბაჯალლი ქართულში (ოსმალური) თურქულიდან არის შემოსული: „ბაჯაკ“ / „ბაჯაყ“ (باجاق, *baçaq*) *ფეხს*, ბარძაყს აღნიშნავდა, ხოლო თვისების აღმნიშვნელი სუფიქსი „-ლი“-ს თანდართვით კი მიიღეს სიტყვა ბაჯაყლი, ფონეტიკური ტრანსფორმაციით – ბაჯალლი, რაც, სიტყვა-სიტყვით, *ფეხიანს* ნიშნავს, გადატანითი მნიშვნელობით, - *გრძელფეხებას*, *აყლაყუდას*. ამ ტერმინით აღნიშნავდნენ სწორედ ნიდერლანდულ დუკატებს, რომელზედაც ტრადიციულად მართლაც საკმაოდ გრძელფეხება რაინდს გამოსახავდნენ.⁵⁰ შემდგომი ფონეტიკური გარდაქმნით ბაჯალლი გადაიქცა ბაჯალლო-დ, მაგრამ XVIII საუკუნის საბუთებში ჯერ კიდევ გვაქვს „ბაჯალლი“ ან „ბაჯალლუ“.

იალდუზიც თურქული (ოსმალურ თურქული) ტერმინი ჩანს: „ალდიზ“ (يالدیز, *yaldiz*) ბრწყინვალეს, ბრჭყვიალას, ოქროსფერს, ოქროთი დაფარულს აღნიშნავდა.⁵¹ ქართულში ფონეტიკური გარდაქმნით ალდიზ გადაიქცა იალდუზ-ად.

48 იოსებ გრიშაშვილი, *საათნოვა და ძველი ტფილისი* (ტფილისი: ქართველთა ბეჭდვითი ამხანაგობა, 1918), 129.

49 იოსებ გრიშაშვილი, *ქალაქური ლექსიკონი* (საარქივო მასალა) (თბილისი: სამშობლო, 1997), 47.

50 ვახო ელერდაშვილი, Facebook-პოსტი. 1 მაისი, 2022 წ. ნანახია 13 მაისს, 2022 წ. (<https://www.facebook.com/groups/455688128924428/user/1051480269/>)

51 „Yaldız”, *Wiktionary*. Retrieved on 4 December, 2025 (<https://en.wiktionary.org/>)

მაგრამ რა ოქროს მონეტას აღნიშნავდა ეს ტერმინი? ოსმალურს? იოსებ გრიშაშვილი იცნობს ტერმინს, მაგრამ არ იცის ამ ოქროს მონეტის სადაურობა. ზემოთ დავინახეთ, რომ საბუთებში მოიხსენიება *სტანბოლის ოქრო*, *მისირის ოქრო*, *ახალი და ძველი სტანბოლის ფლური*. იქნებ იალდუზიც რაიმე ტიპის ოსმალურ ოქროს საფასეს აღნიშნავს?⁵²

ვთვლით, რომ იალდუზი ევროპულ, და არა ოსმალურ (თუ ირანულ, ანდა რუსულ) ოქროს საფასეს აღნიშნავს. ყოველ შემთხვევაში, 1798 წლის 11 იანვრით დათარიღებულ ირაკლი II-ის ქონების ნუსხაში, ანუ, ერთსა და იმავე საბუთში მოიხსენიება როგორ „ახალი სტანბოლის ოქრო“, ასევე „იალდუზის ოქროც“.⁵³ მიუხედავად თურქული ეტიმოლოგიისა, ტერმინი იალდუზი ოსმალეთის იმპერიის დედაქალაქში (ან სხვა ცენტრში) მოჭრილ საფასეს არ უნდა წარმოადგენდეს. ჩვენი აზრით, იალდუზი აღნიშნავდა დუკატური წონის ვენეციურ ოქროს მონეტას, ვენეციურ ცეხინს. ამას გვაფიქრებს თუნდაც ის გარემოება, რომ „ვენეტიკის“ ოქროს მონეტები ქართულ საბუთებში არ ჩანს, მიუხედავად აღმოსავლეთში მათი, საზოგადოდ, ფართო გავრცელებისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის მოწმობისა. ეს იმიტომ, რომ ამ ტიპის საფასე, ჩვენი აზრით, იალდუზის ნიღბის ქვეშ იმალება.

იოანე ბატონიშვილი თავის *კალმასობაში* პირდაპირ განმარტავს იალდუზის წარმომავლობას:

„ოსმალთა სახელმწიფოთა შინა ხმარობენ [...] აგრეთვე ვენეტიკის ოქროსა ანუ იალდუზს და ბაჯალლუსაც ხმარობენ“⁵⁴

იალდუზისა და ვენეციური ცეხინის იდენტიობას ადასტურებს ქართლ-კახეთის სამეფოში მოღვაწე აშულის, თბილისელი კაცის, საათნოვას⁵⁵ შემდეგი ლექსიც:

„ვენეტიკის იალდუზო

მე შენთან სიყვარული მაქვს მეტათ დიდი ხანია,
ვერცხლო, უწინდელი ხარ, ოქრო დაგიბანია,
კბილები მარგალიტს გიგავს, ოქროთ დაგიმანია,
სულ ქვეყანას აჩრდილებს შენი ტურფა ტანია.

52 როგორც ჩანს, ასე ფიქრობდა მერი ანთაძე. მერი ანთაძე, *საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით* (თბილისი: მეცნიერება, 1982), 130.

53 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 277-278, №188.

54 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსწავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტიქესტი გამოსაცემად მოამზადეს ცილა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიძემ), 479.

55 მის შესახებ იხ. ალექსანდრე ფოცხიშვილი, *საიათნოვა — ლეგენდები და სინამდვილე* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1990).

ტურფა სახე დამანახე, თუ რომ ჩემი ღარი ხარ,
იზმირშია გამოვლილო, გაზაფხულის ქარი ხარ,
ვენეციკის იალდუზო, ტურფად გადამდნარი ხარ,
ოქროს წყალით დაფერილო, ზედ გაქვს ზარნიშანია.

შენი ნახვის ნატრული ვარ, ყოველთვის ვზივარ, ვტირი.
სიტყვა-პასუხი კარგი გაქვს, გაშვენებს ოქროს პირი,
შველი ხარ თუ ჯერანი ხარ, გენაცვლოს ველთ ნადირი,
ჩემისთანა მონადირე ბევრი წაგიყვანია!

არ მიყვარს ორგული ღარი, ნაფიცი მითქვამს თობა!
რასაც ფერს ზარბაბს ჩაიცვამ, ტანში გამოგენყობა!
რა წამსაც მომაგონდები, პირწყალი დამემშრობა,
საათნოვა ყმაა შენი, სურვილს აუყვანია!”⁵⁶

ვფიქრობთ, იალდუზის ვენეციური წარმოშობა შეიძლება დამტკიცე-
ბულად ჩაითვალოს.⁵⁷

დეკატური მონეტის – ვენეციური იქნებოდა ის თუ ნიდერლანდული
– წონა და სინჯი მეტ-ნაკლებად სტანდარტული იყო, ამიტომ გასაკვირია,
რომ ზოგიერთ შემთხვევაში⁵⁸ მაინც, ისინი სხვადასხვანაირად ფასობდა
(შესაძლოა, ნაკლებად შეფასებულ ოქროს მონეტებს ცვეთის გამო ნაკ-
ლები წონა ჰქონდათ?). გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც საბუთის
შემდგენელი/შემდგენლები არ თვლიან საჭიროდ მიუთითონ, *დეკატური
მონეტა* (– *ფლური*) სადაურია. ასე, მაგალითად, 1771 წლის ბატონიშვილ
ლეონის ხარჯის ნუსხაში ვკითხულობთ:

„ქვს უნთ იანვრის გ ამდენს, ბატონისშვილს ლეონს ამირაღას შვილ-
მა თამაზამ ოთხის ფლურის მაგიერათ რვა მინალთუნი და ოთხი აბაზი
მოართო. [...]”⁵⁹

(პალეოგრაფიულად) XVIII საუკუნის შუახნით დათარიღებულ ერთ
დოკუმენტში კი ფლური აღნიშნავს მონეტასაც, და, ასევე, (ოქროს) ნივთის
ღირებულებასაც (თუ, მაინც, წონის?):

„[...] არაგვის ერისთავს ერთი ოქროს თასი სამოცი ფლურისა, [...]”

56 მედულაშვილი (კრებული შეადგინა, სამივე ენაზე ტექსტების რედაქცია გასწია, სომხური და აზერბაიჯანული ლექსები ქართულად თარგმნა, წინათქმა და ლექსიკონი დაურთო), *საათნოვა*, 45.

57 ლოგიკური ჩანს „იზმირში გამოვლის” მოხსენიებაც – ეს ქალაქი ხმელთაშუა ზღვაზე ოსმალეთის იმპერიის საგარეო ვაჭრობისთვის განკუთვნილ ერთ-ერთი ძირითად პორტს წარმოადგენდა. ვენეციური ოქროს საფასე ოსმალთა იმპე-
რიაში, ამკარად, აქედანაც შემოედინებოდა.

58 თუნდაც იმავე მანუჩარ მდივნისა და თარხან-აღას შვილის დავითას ან-
გარიშის წიგნში (XVIII საუკუნის დასასრული) – *vide supra*.

59 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსცა), *მასალები საქართველოს
ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები)*, 5, №327.

ქ. შვიდი ფლური პაპუნა ციციშვილმა.

[...]

ქ. ქალაქის სასახლე შემხუთა ერთი, ცხრა ფლურ(ი) ფირან მოურავ-
მა, ხუთი ფლური იმისმა ძმამ გამომართვა, ორი ფლური აღრინტალამ
იმასთან შუამავლობისთვის...⁶⁰

ზემოთ განხილული საბუთებით აშკარა ხდება, რომ ქართლ-კახეთის
სამეფოს სამონეტო ბაზრისთვის არ იყო დამახასიათებელი მხოლოდ ერთი
რომელიმე ტიპის ოქროს მონეტის დომინირება; ერთდროულად ტრიალებ-
და სულ სხვადასხვანაირი წარმომავლობის, წონის (და სინჯის) ოქროები.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ანტონ კათალიკოსის 1793
წლით დათარიღებული ანდერძი, რომელშიც ნაირნაირ ოქროს მონეტას
ვხვდებით; - ფლურს (ფრულს, ყვითელ ფრულს), ბაჯაღლის, იმპერიის
ფრულს,⁶¹ მისირის ფრულს:

„ჩუ'ასი მარჩილი ტომსიკათი არის ფლურებიანათ, და ფლურები
დანიელს აბარია ამ ანგარიშისაა:

ცხრა ფრული, ერთი მე მაქუ'ს თანა, და ოთხი ყვითელი ფრულით
მიტროფანეს აბარია: [...]

შე მთავარ ეპისკოპოსი ანტონი ვიტყვი ანდერძსა ამას თქვენდა
მომართ ჩემო მოძღუარო ჩიგოგიძე, მღუდელ-მონაზონო დავით, და
ლაზარე მღუდელს ჩხეიძე, და ჯვარის მტვირთელო მღუდელო ჩხეკელო
იოანე, რვაასი მარჩილი ჩემი ნაღვანი არის და მოგებული და არარა სხვისა
ურევია რა, ზოგი წიგნები მქონდა ნასყიდი და მისი ფასი არის, და ზოგი
რომელიმე სხუ'ა შემატებულია ისეც ჩემი ნაღვანი არის: შა ამას თქუ'წნ
გარნმუნებ და გევედრები-ყე რომ კეთილად მოახმაროთ ჩემს სულს და
ურიგოთ არ გააბნიოთ და დამიკარგოთ. ქუთასი მარჩილი და ცოტაოდენი
მეტიც არის. შატარა წითელს კოლოფში არის პარკებით დაბეჭდილი
ჩემის ბეჭდით. იმაში სძევს, და სხუ'ა კიდევ ოცდაცხრაამეტი ბაჯაღლი,
ორი იმპერიის ფრული, და სამი მისირის ფრული, და სხუ'ა რაოდენიმე
ნაშალი ფული, მაღლაფერიძეს დანიელს ებარა, და ახლა მიტროფანეს
აქუს, და ნაშალი რამდენი რამე იყო მე არ მახსოვს. შა ესე არს ჩემ მიერ
ნაღვანი და ნაშრომი, და სხუ'ა ამას გარდა წიგნები თუ ვეცხლეულობა,
თუ სამღუდელოს მსახურების ნივთები, თუ ჭამის იარაღები ვეცხლისა
თუ სპილენძისა, ამა ზემო სწერია.

ჩუ'ასი მარჩილი ამ სამ კაცს აბარია, რავარც ზემოთ სწერია წიგნებ-
ის აღრაცხუ'ას გარდა წიგნების აღრიცხვითგან რაც არის წიგნებიანათ
ესენი თქუ'წნ არ გაბარია ჯერ და მე მაქუს შენახული:

შა თუ ვინ იცის მივიცუ'ალო როდისმე ამიერ სოფლით თქვენ იცით
და თქვენმა ნამუსმა და ღუთის მსახურებამ რავარც კეთილად განაგებთ
და გაირჯებით ჩემის სულისათვის. თუ უცნაურათ მივიცუ'ალო და თქვენ
დაგრჩეს და გებაროს ეს ჩემი მონაბარები. და თუ არ მივიცუ'ალო არ

60 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები
საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელ-
მწიფო ეკონომიკა, ქონება), 174-175, №137.

61 იგულისხმება რუსეთის იმპერიის იმპერიალი? თუ ევროპული – საღვთო
რომის იმპერიის მონეტა?

დამიკარგოთ. ჩემს სიცოცხლეში სანამდის გეზაროსთ ამ სამ კაცსა, და თუ გამოგაბაროთ-ყე როდისმე, ჩემს სიცოცხლეში რავარც მენებოს ისე განვიგო, ნიგნები ვიყიდო ნიგნის ფასით თუ სულიერად მოვიხმარო და განვიგო სულისა ჩემისათვის, და თუ არასდა ნიგნებს გარდა, ოქრო და ვეცხლი რაც გეზაროსთ-ყე, და ამას ქვემოთ ვიანდერძებ და მოგახსენებ-ყე ესრეთ გამიგეთ და ნუ დამიბნევთ ქრისტეს გულისათვის ვაგლახათ არავის დაანებოთ რომ დააბნიოს ვინმემ, და სულიერად არ მომახმაროს ვინმეს ქრისტესთან პასუხი თქვენ მომეცით მეორედ მოსვლასა.”⁶²

მსგავსი სურათია 1798 წლის 11 იანვრით დათარიღებულ ირაკლი II-ის ქონების ნუსხაშიც. მეფის განკარგულებაში ნაირნაირი ოქროს მონეტებია, სხვადასხვა რაოდენობით დაგროვებული. მონეტების (დასახელებათა) ასორტიმენტი ბევრად უფრო ფართოა: *რუსის იმპერელია ოქრო, ფრანგის ძველი სიქის ოქრო, საბყრანი ოქრო, ბაჯალლის ოქრო, ახალი სტანბოლის ოქრო; რამის(?) ოქრო, იალდუზის ოქრო, თავრიზის ოქრო, კონსტანდინე ჯელმნიფის ფოსო ოქრო*. ზოგიერთი ტიპის საფასე, ამკარად, *ფინანსურ რეზერვს* შეადგენს; ზოგიერთი კი, იქმნება შთაბეჭდილება, უბრალოდ ერთგვარ, თანაც ძვირფასი ლითონის *საკვირველებას* წარმოადგენს და უფრო ამ სტატუსით ინახება:

„ლთით, ქკს უპვ, იანვარს ია კვირა დღეს რაც მისის უმაღლესობის ყუთებში ნივთი იყო მისის უგანათლებულესობის ბატონის-შვილის ვახტანგის იქ ბძანებით, ბატონის-შვილის ქეთევანის დასწრებით და ამა თანხლებით ენისელთ მოურავის-შვილის თამაზისა, მდივან-ნაზირ სვიმონისა, ბარამის-შვილი დავითისა და წყნარისახარისა, წერეთელი გლახასი და მე, მდივანი იოანეც, იქ ვახლდი, ამათი დასწრებით, რაც იყო, ამას ქვემოთ დაინერება

კე ქ. ერთ პარკში რუსის იმპერელია ოქრო ოცდაცხრამეტი. ამისი თოთხმეტი მდივანს იოვანეს ხარჯათ მიეცა. დარჩა.

ბ ქ. ამავე პარკში საბყრანი ოქრო ორი.

ა ქ. ამავე პარკში საბყრანი ოქრო კიდევ ერთი.

ი ქ. ამავე პარკში ფრანგის სიქის ძველი ოქრო ათი, რომ ამ ოთხის კალმის ფუსულა შიგა ძევს.

ქ. მეორე პარკში იყო ოთხას ოცდა თხუთმეტი ბაჯალლის ოქრო. ამ ოქროსი სამ დაფათ მდივანე იოვანეს ნეტარადხსენებულის ხარჯათ მისცემია სულ.

მესამე პარკში არის ახალი სტანბოლის ოქრო ას ოთხმოდცა თერთმეტი. ეს სრულებით მდივან-ნაზირ სვიმონს მიჰბარდა სანირავებისა და სხვა-ფრივ ხარჯათ.

რკ ქ. მეოთხე პარკში არის რამის(?) ოქრო ას ოცი. ფუსულაც პარკში ძევს.

ლვ ქ. მეხუთე პარკში იალდუზის ოქრო არის ორმოცი, ფუსულა შიგა ძევს. ამისი ოთხი საფერებლათ წყნარისახარს მიჰბარდა. დარჩა.

62 ანტონ II, *ანდერძი ანტონის II საქართველოს კათალიკოსისა* (გამოცემული დიმიტრი ფურცელაძისაგან) (ტფილისი: ევფთიმე ხელაძის სტამბა, 1890), 13-14.

ქ. მეექვსე პარკში არის ბაჯალლი ოქრო გ, საბყრანი ა, თავრიზის ოქრო ბ, ნახევარი და მთელი სხვადასხვა სიქის ოქრო იბ. იქნა სულ თვრამეტი. ოქროს ღილისა იყო თ. ფუსულა გარჩევით შიგა ძეგს.
ქ. ა ქალაღში ახვევია ია კონსტანდინე ჯელმნიფის ფოსო ოქრო.”⁶³

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს ირაკლი II-ს ნუმიზმატიკური კოლექციაა, თავად მონარქი კი სულ პირველი გამოვლენილი ქართველი კოლექციონერი-ნუმიზმატიკი გამოდის.⁶⁴ „კონსტანდინე ჯელმნიფის ფოსო ოქრო”, თუნდაც 11 ცალის რაოდენობით დაგროვილი, ჩვენი აზრით, XI საუკუნის ბიზანტიურ ჩაზნექილ (მართლაც რომ, ფოსო) ჰისტამენონ ნომისმას წარმოადგენს, სავარაუდოდ, კონსტანტინე IX-ს დრაჰკან კონსტანტინატს ან კონსტანტინე X-ს დრაჰკან დუკატს.⁶⁵ ირაკლი II-ის კოლექციაში ეს ოქროს მონეტები შემთხვევით მპოვნელისგან თუ მოხვედებოდა, როგორც ერთგვარი საკვირველება და, შესაძლოა, ასევე, მონარქისთვის განსაკუთრებული სულიერი ღირებულების გამო (ამ მონეტებზე ცალ მხარეს მაცხოვარია გამოსახული).

სამნუხაროდ, ყველა შემთხვევაში ვერ დგინდება, თუ რა ტიპის და წარმომავლობის ოქროს მონეტაზეა საუბარი. ასე, მაგალითად, საბუთი ადასტურებს ე.წ. „რაშის ოქროს” არსებობას; უფრო მეტიც, ეს საკმაოდ გავრცელებული მონეტაა – ირაკლი II-ს ამგვარი 120 ჰქონდა; მაგრამ რა მონეტაა, უცნობი რჩება.

1795 წლის 18 აპრილით დათარიღებულ ბატონ სტეფან-ალას ანგარიშის ნიგნშიც „ბაჯალლის ოქროსთან” ერთად მოიხსენიება ასევე ე.წ. „მოპრის ოქროც” (ამ შემთხვევაშიც, ამ ეტაპზე მაინც, ჩვენთვის გაუგებარია - ამ ტერმინით რა მონეტა აღინიშნებოდა):

„ქკს უჰგ, აპრილის იწ, ჩემმა სიმამრმა, ბატონმა სტეფან-ალამ, რაერთიც ოქრო მამცა დასახურდავებლათ, იმის ანგარიში თვითეულად აქა სწერია, თუ როგორც დამიხურდავებია და როგორც მიმირთმევია:

რაც ოქრო მოუცია, ამას ქვეით სწერია:

ქ. დ დაფათ ბაჯალლის ოქრო მომცა დანა ტყ ამდენი.

ქ. ა დაფათ მოპრის(?) ოქრო მამცა დანა რ ამდენი.

ღ ნ [30 თუმანი და 4 მინალთუნი] ქ. პ დანა ბაჯალლი ზარაფი როტინანთს (ს)ტეფანას მივყიდე; ა დანა ძყ [4 მინალთუნი აბაზ ნაკლებ], იქნება.

რ ე ც [15 თუმანი და 2 მინალთუნი] ქ. მ დანა ბაჯალლის სულხან მდივანს თამასუქის თეთრის თანხაში მივე; ა დანა ძყ [4 მინალთუნი აბაზ

63 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 277-278, №188.

64 ნიკო ჯავახიშვილი, „პირველი ქართველი ჰერალდიკოსი და ნუმიზმატი მეფე”, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, II (2011), 299-306.

65 Irakli Paghava, „Monetary Economy of the 11th Century Bagratid Georgia”, *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 9 (2025), 102-103.

ნაკლებ], იქნება.

ოთ ჩსნ [79 თუმანი, 6 აბაზი, 1 შაური] ქ. სია დანა ოქრო ზარაფი როტინანთ სტეფანას მივყიდე; ბაჯალლის ა დანა ძღნ [3 მინალთუნი და 15 შაური].

ივ ჯღნ [16 თუმანი, 8 მინალთუნი და 15 შაური] ქ. მე დანა ბაჯალლის ხარაზი გასპარას-შვილის სტეფანას მივყიდე; ა დანა ძღნ [სამი მინალთუნი და 15 შაური].

ა ჯღნ [18 მინალთუნი და 15 შაური] ქ. ე დანა ბაჯალლი მე დავხარჯე; ა დანა ძღნ [სამი მინალთუნი და 15 შაური].

[...]

ღზ ნფ [67 თუმანი და 4.5 მინალთუნი] ქ. ღ დანა მოპრის ოქრო წონით ზარაფს როტინანთ სტეფანას მივყიდე, იყო მისხალი რმზ, ამდენი: ამისი ა მისხალი წღნ [4 მინალთუნი და 15 შაური] ასე, იქნება.

ქ. მ დანა მოპრის ოქრო უკანვე ჩემს სიმამრს მივართვი, რომ არ გამეყიდნა. ქ. თ დანა ბაჯალლუ ოქრო უკანვე ჩემს სიმამრს მივართვი, რომ არ დამეხურდავებინა.”⁶⁶

მნიშვნელოვან გარემოებად გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ანგარიშსწორება ზოგჯერ სხვადასხვა, ოქროსა და ვერცხლის საფასით წარმოებს; მაგრამ არა შავი ფულით (sic).

ასე, მაგალითად, იმავე, 1795 წელს შედგენილ მანუჩარ მდივნისა და მისი სიმამრის, ალა-სტეფანეს ანგარიშის წიგნში ერთად მოიხსენიება როგორც ბაჯალლის ოქრო, ასევე ვერცხლის საფასეც – სახელმწიფოს წამყვანი ვალუტა - სირმა თეთრი („ქალაქის თეთრი“), და ოსმალური ალთმიშლულებიც:

„ლ-თიტი, ქ კს უპგ, გიორგობის თვიდამ მოკიდებული უფალი ჩემი სიმამრი ალას-სტეფანასი და ჩემი ანგარიში ამას ქვეით სწერია.

ვ ჰტ [6 თუმანი 9 მინალთუნი და 6 შაური] ქ. ბ დაფათ გორიდამ მივართვი ბაჯალლის ოქრო დანა მწ, ამდენი. აქედამ კზ ოქრომ ქალაქს ანგარიში გაიარა, რომ ამის მოკლე ნუსხა სხვა არის. დარჩა ალასთან ოქრო კა, ამისი ა - ძტ [3 მინალთუნი და 6 შაური].

იწ [18 თუმანი] ქ. ქალაქს რომ ვიყავ, კანანჩ ფასუანთ გიქუას ჩემს მოსაცემში გამოვართვი ალთმიშლული დანა სნ, ამისი ა - ღნ [15 შაური]. აქედამ ი დანა მე დავხარჯე, დანარჩომი ალამ მირთო დანა ორასი და ორმოცი.

ბ ჭღ [25 მინალთუნი და 14 შაური] ქ. ქალაქს ქალაქის თეთრი მივართვი.

ზ ჭ [7.5 თუმანი] ქ. გორიდამ ქალაქს ორასი დანა ალთმიშლული გამეგზავნა უფალი ალასათვის. იმისი ასი დანა ისევ გორს წავაღებინე. იმისი დარჩა ალასთან ალთმიშლული დანა რ. ამისი ა დანა ღნ [15 შაური]. იქნება. [...]"⁶⁷

როგორც დავრწმუნდით, ქართლ-კახეთის სამეფოში სხვადასხვა ტიპისა და წარმომავლობის ევროპული და აღმოსავლური ოქროს მონეტა

66 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 254-255, №179.

67 იქვე, 261, №182.

მიმოიქცეოდა; მცირე რაოდენობით (?) იჭრებოდა და, მაინც, საფიქრებელია, ბრუნავდა ასევე ადგილობრივი, ქართული, ქართლ-კახეთის ოქროს საფასეც. შესაბამისი ცნობების ჩამოთვლით მაინც გაძნელებულია იმის გააზრება, თუ რომელი მათგანი თამაშობდა წამყვან როლს. ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად მიზანშეწონილად მიგვაჩნია წერილობითი წყაროების მიერ შემონახული ცნობების, ფაქტობრივად, წერილობითი წყაროების მიერ დაფიქსირებულ სამონეტო ნაკრებთა, სამონეტო კომპლექსების - მეტა-ანალიზის ჩატარება.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, უპრიანია იმ წერილობითი ცნობების უგულვებელყოფა, სადაც სულ რამდენიმე ოქროს მონეტაა მოხსენიებული, ვინაიდან ამ შემთხვევაში დიდია მსჯელობაში შერჩევის სისტემური შეცდომის დაშვება. უფრო სანდო იქნებოდა გვეხელმძღვანელა იმ დოკუმენტებით, სადაც რამდენიმე ათეული, და ზოგჯერ ასეული მონეტაც კია მოხსენიებული; ამგვარი საბუთები: 1) უფრო ზუსტად ასახავს ამა თუ იმ ტიპის ოქროს საფასის ხვედრით წილს სახელმწიფოს ეკონომიკაში; 2) ყოველ შემთხვევაში, მიუთითებს, თუ რა ტიპის ოქროს საფასე წარმოადგენდა დაგროვების ძირითად საშუალებას.

წინდანივე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამგვარი ცნობების შემცველი და ჩვენთვის ხელმისაწვდომი საბუთები თარიღდება ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელი ათწლეულით; 1790-იანი წლებიდან 1801 წლის ჩათვლით. შესაბამისად, განხორციელებული მეტა-ანალიზის შედეგად რეალურად ამ ქართული სახელმწიფოს არსებობის ბოლო დეკადას უფრო ასახავს. ამასთანავე, დროის ხანმოკლე პერიოდში დაწერილი საბუთების მეტა-ანალიზით მიღებული შედეგების სარწმუნოობა უფრო მეტია. თუმცა, რთული სათქმელია, რამდენად სწორი იქნებოდა მათი შესწავლით მიღებული დასკვნების ექსტრაპოლირება სამეფოს არსებობის უფრო ადრეულ ხანაზე, 1744-1790 წლების პერიოდზე, განსაკუთრებით კი 1740-იან - 1760-იან წლებზე. მაინც, ვიხრებით იმ აზრისკენ, რომ 1744-დან ვიდრე 1801 წლამდე დროის შედარებით ხანმოკლე შუალედში სხვადასხვა ოქროს საფასის ხვედრითი წილი ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო ბაზარზე არსებითად არ შეიცვლებოდა.

მეტა-ანალიზის ფარგლებში შვიდი საბუთი შევისწავლეთ. ოთხი მათგანი ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი დინასტიისა და მმართველი ელიტის (მეფე ირაკლი II-ის, გიორგი XII-ის, დავით ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის) საქმიანობას უკავშირდება; ერთი სახელმწიფოს / მეფის განკარგულებაში არსებული სპილენძის გაყიდვას ეხება; ორიც დაწინაურებულ, და, ამასთანავე, კომერციულ გარიგებებში აქტიურად ჩართულ პირთა მოღვაწეობას ასახავს. ამ შვიდ დოკუმენტში შემონახული ცნობები წარმოდგენილი გვაქვს (დანვრილებით) ცხრილის, და, დაჯგუფებულად, დიაგრამების სახით (ცხრილი III. 1; დიაგრამები III. 1-2).

ნათელი ხდება, რომ წამყვანი ადგილი სამონეტო მიმოქცევაში ევროპულ

ოქროს საფასეს უჭირავს; კერძოდ, ნიდერლანდების ოქროს დუკატს.⁶⁸ მისი ხვედრითი წილი ძალიან მაღალია; სამ შემთხვევაში 100%-საც კი შეადგენს; ანტონ-კათალიკოსის ანდერძშიც მასზე მოდის ოქროს საფასის საერთო რაოდენობის 88.6%; და მხოლოდ ირაკლი II-ის პირადი ნივთების ნუსხაში მისი ხვედრითი წილი შესამჩნევად უფრო ნაკლებია (50.5%), თუმცა, მაინც აღემატება ნახევარს - შესაძლოა, მიზეზი ის იყოს, რომ, როგორც უკვე ვახსენეთ, ირაკლი II-ის ნივთებში აღრიცხული 867 ოქროს მონეტა წარმოადგენს არა მარტო მონარქის, საფიქრებელია, ფინანსურ რეზერვს, არამედ, გარვეული ალბათობით, ერთგვარ ნუმისმატიკურ კოლექციასაც. განხილულ კომპლექსებში ნიდერლანდების ოქროს დუკატის შენონილი სიხშირე არის 2357/2893 მონეტიდან, ანუ, საერთო რაოდენობის 81.47%, ხოლო ირაკლი მეფის პირადი ნივთების ნუსხას თუ არ ჩავთვლით, საერთოდაც, - 1919/2024, 94.81%.

სამწუხაროდ, ამ ეტაპზე მაინც, გაურკვეველი რჩება, თუ რა მონეტას გულისხმობს ტერმინი „რაშის ოქრო“, ან „მოპრის(?) ოქრო“; არადა, ამ მონეტების ხვედრითი წილი საკმაოდ მაღალია – შესაბამისად, 13.8% ირაკლი მეფის პირადი ნივთების ნუსხაში (120 ცალი!), შენონილი სიხშირე 120/2893, 4.15%; და 20.4% სტეფან-ალას ანგარიშში (100 მონეტა!), შენონილი სიხშირე 100/2893, 3.46%. ანუ, ორივე საკმაოდ გავრცელებული საფასეა, და არა რაღაც ეგზოტიკური, დაფუშვით ანტიკვარული რამ (როგორცაა, მაგალითად „კონსტანტინე ჯელმნიფის ფოსო ოქრო“, - ჩვენი აზრით, XI საუკუნის ბიზანტიური ჰისტამენები; შენონილი სიხშირე 11/2893, 0.38%).

ამრიგად, დოკუმენტური ხასიათის პირველწყაროებით სავსებით დადასტურდა თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულად ბაზარზე წამყვან ოქროს საფასეს სწორედ რომ ევროპული, კერძოდ, ნიდერლანდული ოქროს დუკატები წარმოადგენდა, ე.წ. *ბაჯალლიები* (*ბაჯალლის ოქროები / ფლურები*).⁶⁹ მეტად საყურადღებოა,

68 სხვათა შორის, ქართლ-კახეთში ნიდერლანდული დუკატების ფართოდ გავრცელებას ეხმიანება აღმოსავლეთ საქართველოში დაუზუსტებელ ადგილას ნაპოვნი გაყალბებული ბაჯალლიც, რომელიც რამდენიმე წლის წინ გვაჩვენეს. 69 დიდია ალბათობა, რომ ამ პერიოდის საბუთებში უბრალოდ „ოქროდ“ (ოქროს მონეტად) ან „ფლურად“ მოიხსენიება იგივე ბაჯალლი.

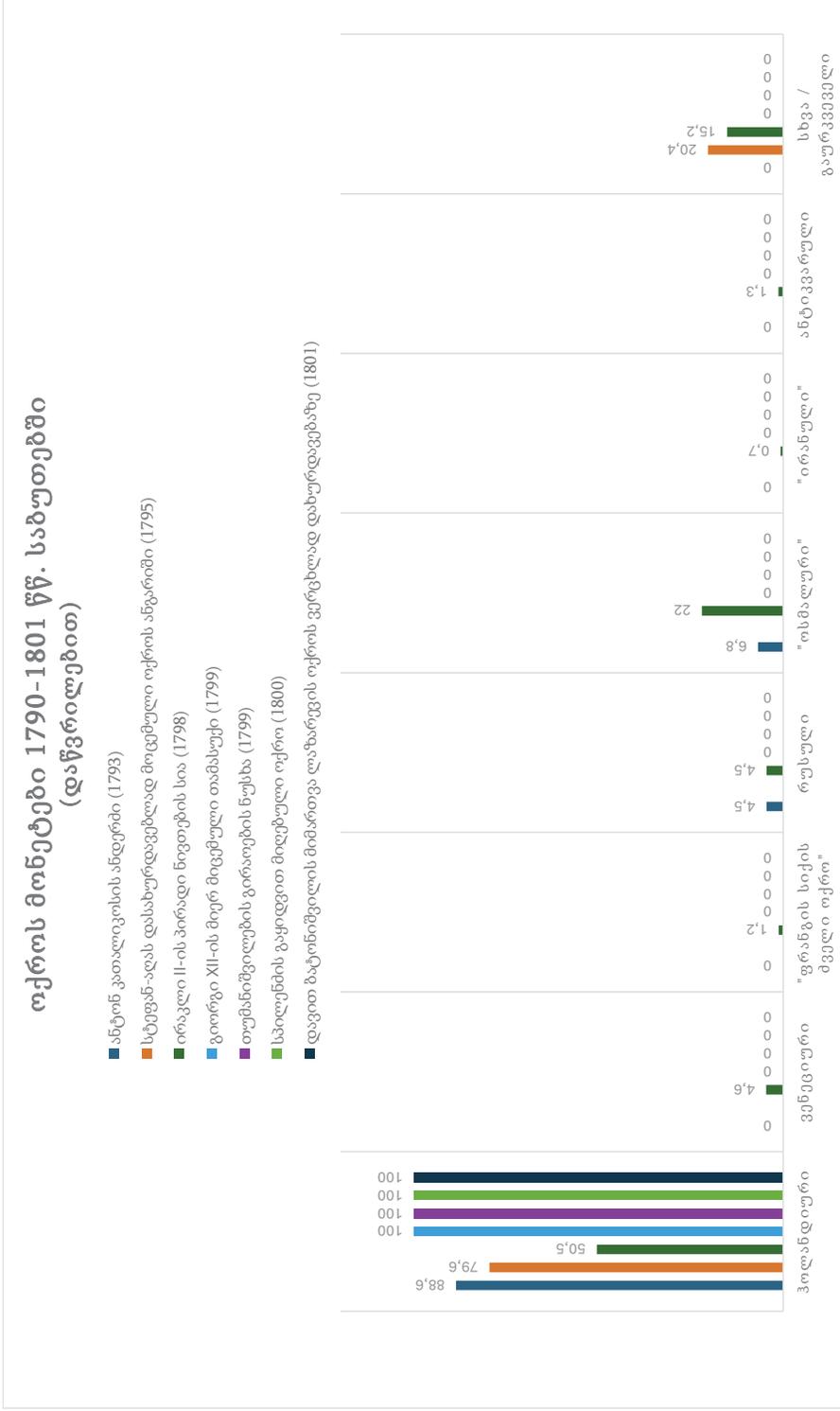
ასე, მაგალითად, 1798 წლით დათარიღებულ გიორგი XII-ის (?) ხარჯის ნუსხაში საუბარია 196 „ოქროზე“; მითითებულია მათი ღირებულებაც: „ოზ წს [77 თუმანი, 4.2 მინალთუნი] ქკს უპვ, თებერვალს დ მისმა უგანათლებულესობამ ბატონის-შვილმა ვახტანგმა - ამას თანხლებით, მდივანი სვიმონ და ველისციხის მოვრავის სიმონის ხლებით და დასწრებით ბატონის ოქრო მომბარდა ას ოთხმოცდათექვსმეტი, რომ ბარათი მივართვა მისი. ა გაიყიდა ძმნ [ოთხი მინალთუნი შაურ ნაკლებ, იქნება. [...]]. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 112, №81.

1801 წლის 17 მარტის თამასუქში კი ვკითხულობთ: „[...] ამ თამასუქის თავნში

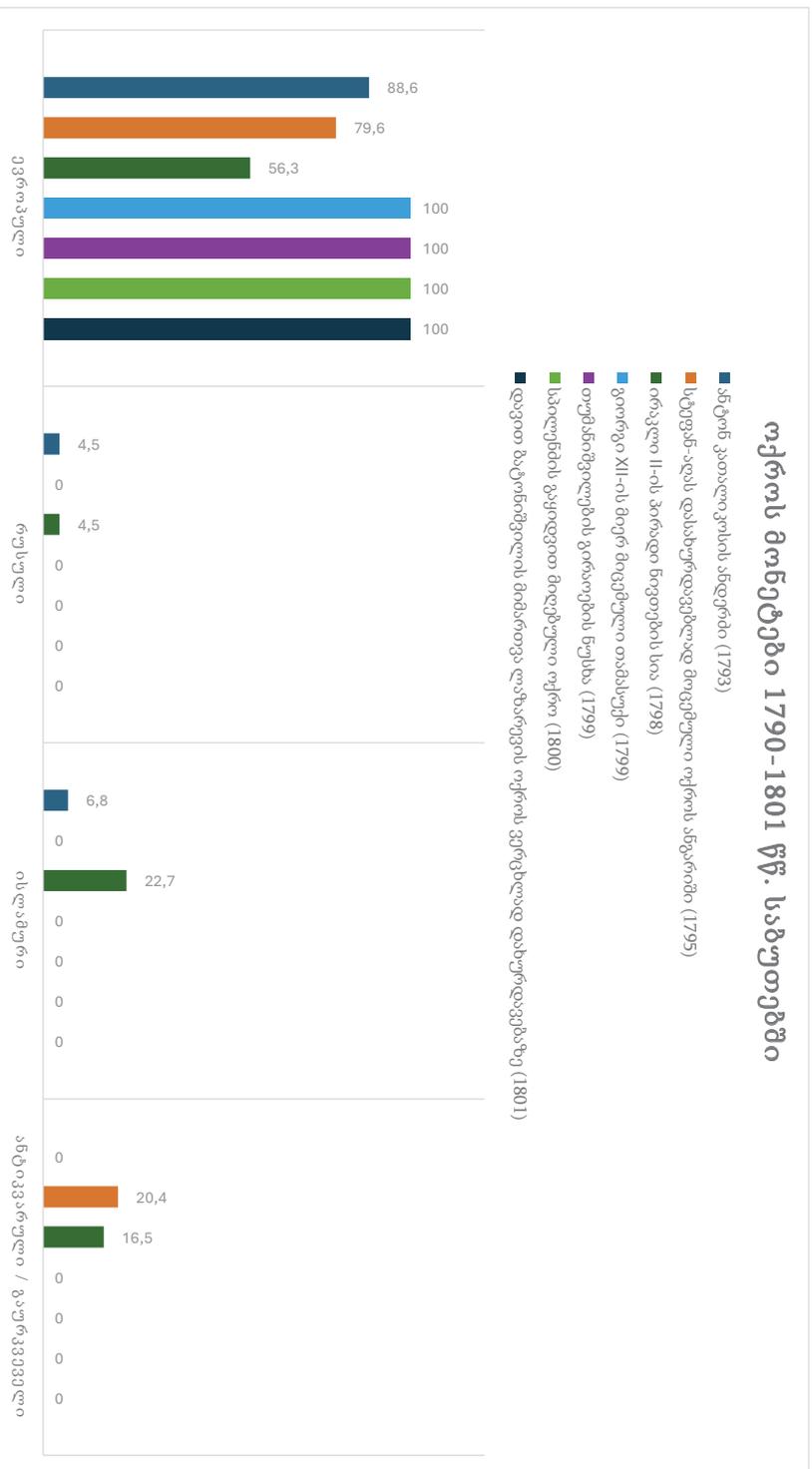
ცხრილი III.1. სხვადასხვა ოქროს მონეტის ხვედრითი წილი 1790-იანი – 1800-იანი წლების დასაწყისის ეართლ-კახეთის საბუთებში (აბსოლუტურ ციფრებშია და საერთო რაოდენობის %-ში)

პირველწყარო							
ოქროს მონეტების საერთო რაოდენობა	ანტონ კათალიკოსის ანდერძი (1793)	დასახურდავებლად მოცემული ალას ოქროს ანგარიში (1795)	ირაკლი მეფის პირადი ნივთების სია (1798)	გიორგი XII-ის მიერ ბეგთაბეგის-მვილეთისოვის მიცემული თამასუეი (1799)	ქმები სულხან-შოთაშვილის გიორგიების წესსა (1799)	სპილენძის გაყიდვით მიღებული ოქრო (1800)	დავით ბატონიშვილის მიმართვა ლაზარევის ოქროს კვრცხლად დახურვაზე (1801)
იალდუბის ოქრო ფრანგის სიქის ძველი ოქრო		390/79,6%	438/50,5%	1250/100%	50/100%	90/90%	100/100%
იმერიალი	2/4,5%		39/4,5%				
ახალი სტანულის ოქრო			191/22,0%				
მისრის ოქრო	3/6,8%		2/0,2%				
თავრიზის ოქრო			4/0,5%				
საბყინი							
კონსტანდინე კელმედივის ფოსო ოქრო			11/1,3%				
რამის ოქრო			120/13,8%				
მოვრის ოქრო		100/20,4%					
ნახევარი და მთელი სხვადასხვა სიქის ოქრო			12/1,4%				

დიაგრამა III.1. სხვადასხვა ოქროს მონეტის სვედრითი წილი (%) 1790-1801 წლების ქართლ-კახეთის დოკუმენტებში, დაწვრილებით

დიაგრამა III.2: სხვადასხვა ოქროს მონეტის ხვედრითი წილი (%) 1790-1801 წლების ქართლ-კახეთის დოკუმენტებში, დაჯგუფებულად

რომ ქართლ-კახეთის მონეტარულ ეკონომიკაში აღმოსავლური (ოსმალური, და, მით უფრო, ირანული) და რუსული ოქროს საფასის ხვედრითი წილი და მნიშვნელობა ბევრად ნაკლები იყო. განსაკუთრებით თვალში საცემია ეროვნული ოქროს საფასის უკიდურესად შეზღუდული როლი.

ორი ოქრო მამბარებია ექვს მინალთუნათ. მაისის ით, ქკს უჟბ”. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 166, №235.

თავი IV. ვერცხლი

ოქროსგან განსხვავებით, ქართლ-კახეთის სამეფოში ვერცხლის საფასის მიმოქცევაზე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ არა მარტო დოკუმენტური თუ, საზოგადოდ, წერილობითი ცნობებით, არამედ მრავალრიცხოვანი განძებითაც.

პირველწყაროების ესეთი სიუხვე ლოგიკურია, ვინაიდან, როგორც ჯერ კიდევ ნიკოლოზ ქოიავამ დაადგინა, ქართლ-კახეთის სამეფო (როგორც, დავამატებთ, საზოგადოდ, კავკასია თუ აღმოსავლეთ კავკასია-ირანის რეგიონი) ვერცხლის მონომეტალიზმის მხარეს წარმოადგენდა.¹

მაგრამ, გასარკვევია, თუ კონკრეტულად რომელი (ვერცხლის) საფასე წარმოადგენდა ამ მონომეტალური ეკონომიკის მატერიალურ საძირკვეს.

უპირველეს ყოვლისა, გასათვალისწინებელია საკუთარი ემისიები; - ქართლ-კახეთის სამეფოში მოჭრილი ვერცხლის საფასე.

1744 წელს ქართლისა და კახეთის *de facto* გაერთიანების შემდეგაც თბილისის ზარაფხანამ გააგრძელა ავშარიანთა დინასტიის სტანდარტული საფასის გამოშვება (ამა თუ იმ დინასტიის, ნადირ-შაჰის, იბრაჰიმისა თუ შახროჰის სახელით): მონეტები არ განსხვავდებოდა სხვა ზარაფხანების ნაწარმისგან არც მასით, არც ტიპოლოგიით; მხოლოდ მოჭრის ადგილად მიეთითებოდა თბილისი.² თბილისის ზარაფხანა ინარჩუნებდა კონტაქტს ავშარიანთა ადმინისტრაციასთან, და, გარკვეულწილად, მას ექვემდებარებოდა კიდევაც – პაპუნა ორბელიანის ცნობით,

„გამოვე ზავნა შაჰ-სულთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰკრეს სიქა, ბრძანებისამებრ მისისა მოსჭრეს სამაბაზიანი და შაური, ფლური ოცდაათის შაურის“.³

ავშარიანთა სახელით მოჭრილ საფასეს ჩაენაცვლა ქარიმ-ხან ზენდთან ალუზიის შემცველი საფასე, შიიტური რელიგიური ფორმულით.⁴

ირაკლი II-ის მიერ ჰიჯრის 1179 (1165/6) წელს დანეჭებული რეფორმის

1 ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში“, 76-78; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 11-12.

2 Евгений Пахомов, *Монеты Грузии*, 231-235; ფალავა, „თბილისური მონეტების ნონითი სტანდარტი, ნომინალთა სისტემა და მოჭრის ტექნიკა (ავშარიანთა დინასტიის პერიოდი)“, 528-529; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 42-43.

3 პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი* (კრიტიკული გამოცემა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა) (თბილისი: მეცნიერება, 1981), 154.

4 Пахомов, *Монеты Грузии*, 235-236; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 68-71.

ფარგლებში კი გაჩნდა სრულიად ახალი ტიპის საფასე, – *სირმა თეთრი*.⁵

ბუნებრივია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში გამოშვებული ვერცხლის საფასე გარკვეულ როლს ითამაშებდა ადგილობრის ფულად მიმოქცევაში.

გარდა ამისა, სახელმწიფოს მონეტარულ ეკონომიკაზე მსჯელობა საკმაოდ დიდი რაოდენობით შემონახული დოკუმენტების მიხედვითაც შეგვიძლია; და, ასევე, მრავლად შემონახული სამონეტო მასალით, კერძოდ, 19 სამონეტო განძით, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი, მისი არსებობის თანადროულია, და ვერცხლის მონეტებს შეიცავს.

სამონეტო კომპლექსების მეტა-ანალიზს კი საგულისხმო შედეგებამდე მივყავართ. ცალსახად იკვეთება სამონეტო კომპლექსების ორი ჯგუფი. ტეზავრაციისა და ფორმირების დროის მიხედვით, მათ გამიჯნავს ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლებში ჩატარებული სამონეტო რეფორმა.⁶ ამ რეფორმის ფარგლებში ჰ. 1179 წელს (1765/6) პირველად გაჩნდა ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის უნიკალური, ორიგინალური *სირმა თეთრი*, სირმა ვერცხლის მონეტები. ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე ტეზავრირებული სამონეტო განძებიც იყოფა ორ კატეგორიად:

1. რეფორმამდელი (ტეზავრირებულია ირაკლი II-ის რეფორმამდე; სირმა ტიპის მონეტებს არ შეიცავს; შედგება ექსკლუზიურად ჰ. 1177 და 1179 წლამდე გამოშვებული მონეტებისგან);
2. რეფორმის შემდგომი (ტეზავრირებულია ირაკლი II-ის რეფორმის შემდგომ; შეიცავს, უპირატესად, ხშირად, ექსკლუზიურადაც - სირმა ტიპის მონეტებს).

განვიხილოთ ჯერ *1-ელი ჯგუფის სამონეტო კომპლექსები*. მათი რიცხვი მეტად მცირეა, ვიცნობთ მხოლოდ 2 ამგვარ განძს. თუმცა, ორივეს დიდი ისტორიოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს; მათი შემადგენლობა გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტარულ მიმოქცევაზე ირაკლი II-ის ზემოხსენებულ რეფორმამდე, ანუ, 1744-1765 წლებში. ეს ის პერიოდია, რომლისთვისაც ვერცხლის საფასეზე ცნობები ნარატიულ წყაროებში შედარებით მწირია.

სამწუხაროდ, გაურკვეველ გარემოებებსა და ადგილას (თუმცა, დანამდვილებით, უწინდელი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე) აღმოჩენილი ეს ორი განძი დაიშალა და მათი სრულფასოვანი ფიქსაციაც ვერ მოვახერხეთ, მაგრამ, ის მაინც შევძელით, მათი ზოგადი შემადგენლობა

5 იქვე, 118-128.

6 რეფორმის შესახებ იხ. ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში“, 88-89; ფალავა, „ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა“, 343-370; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 111-140.

მეტ-ნაკლები სისრულით ჩაგვენიშნა:⁷

I. 2020-2021 წლების ზამთარში ნაპოვნი განძიდან ჩვენთვის ცნობილი გახდა 9 ეგზემპლარი, ცხრავე სხვადასხვა ავშარიანი მონარქის სახელით მოჭრილი, სხვადასხვა ზარაფხანაში, შემდეგი თარიღებით: ჰ. 1150 (1737/8), 1157 (1744/5), 1161-1162 (1748-1749), 1169 (1755/6). ტეზავრაციის სავარაუდოდ დრო - 1750-იანი წლების დასასრული, ან 1760-იანი წლების დასაწყისი;

II. 2019 წლის გაზაფხულზე (?) აღმოჩენილი სამონეტო კომპლექსი შეიცავდა რამდენიმე ასეულ ვერცხლის მონეტას (ზუსტი ციფრი უცნობია), სეფიანური, ოსმალური, ავშარული და დიდ მოლოლთა (sic) მონეტების ჩათვლით; მათგან უახლესი (შახროჰის) მონეტები ჰ. 1160-იანი წლებით თარიღდებოდა (1747-1756); ამრიგად, ამ შემთხვევაშიც ტეზავრაციის სავარაუდოდ დრო არის 1750-იანი წლების დასასრული, ან 1760-იანი წლების დასაწყისი. დიდ მოლოლთა რუფიების შემცველობით, ეს განძი ჯერჯერობით უნიკალურია საქართველოსთვის; თუმცა კი ამ საფასის არსებობა კავკასიის ტერიტორიაზე, ქართლ-კახეთის სამეფოს ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილ განძებში ჩვეულებრივი ამბავია.⁸ ეს მონეტები კავკასიაში ნადირ შაჰის მიერ ინდოეთის სუბკონტინენტის დალაშქრისას მოპოვებული ნადავლის სახით მოხვედებოდა.⁹

გარდა სამონეტო (სამონეტო კომპლექსების) აღმოჩენების მეტ-ანალიზისა, აუცილებელია ნარატიულ-დოკუმენტური წერილობითი წყაროების განხილვაც.

თანადროულ საბუთებში საინტერესო სურათს ვხედავთ – თანხები ყოველთვის ვერცხლის საფასით, „თეთრით“ არის ათვლილი (თუმან-მინ-ალთუნ-აბაზობით); ოღონდ არ არის დაკონკრეტებული, თუ სადაურ მონეტაზეა საუბარი. სამაგიეროდ, ხშირად (მაგრამ არა ყოველთვის) არის ხოლმე მითითებული რომ იგულისხმება „ახალი თეთრი“.¹⁰ მიზეზი ისაა, რომ ჯერ კიდევ ნადირ შაჰმა შეამცირა თავისი ვერცხლის საფასის წონითი სტანდარტი 1,400-მუხუდოიანი თუმნიდან 1,200-მუხუდოიან თუმნამდე, ანუ, აბაზის წონა შეამცირდა 7 დანგიდან (5.37 გ) 6 დანგამდე (4.61 გ).¹¹ მისი მემკვიდრეებიც (და თბილისის ზარაფხანაც) ვერცხლის საფასეს იმავე სტანდარტით უშვებდნენ (ვიდრე ქარიმ-ხან ზენდის სახელით 5-დანგიანი აბაზისა და მისი ფრაქციების მოჭრა დაიწყებოდა¹²).

7 ფალავა, „ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში (1744-1801 წწ.)“, 747.

8 Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и Закавказья*, 33; ფალავა, „ავშარიანთა დინასტიის საფასე კავკასიის ფულად მიმოქცევაში“, 397-400, 403-404.

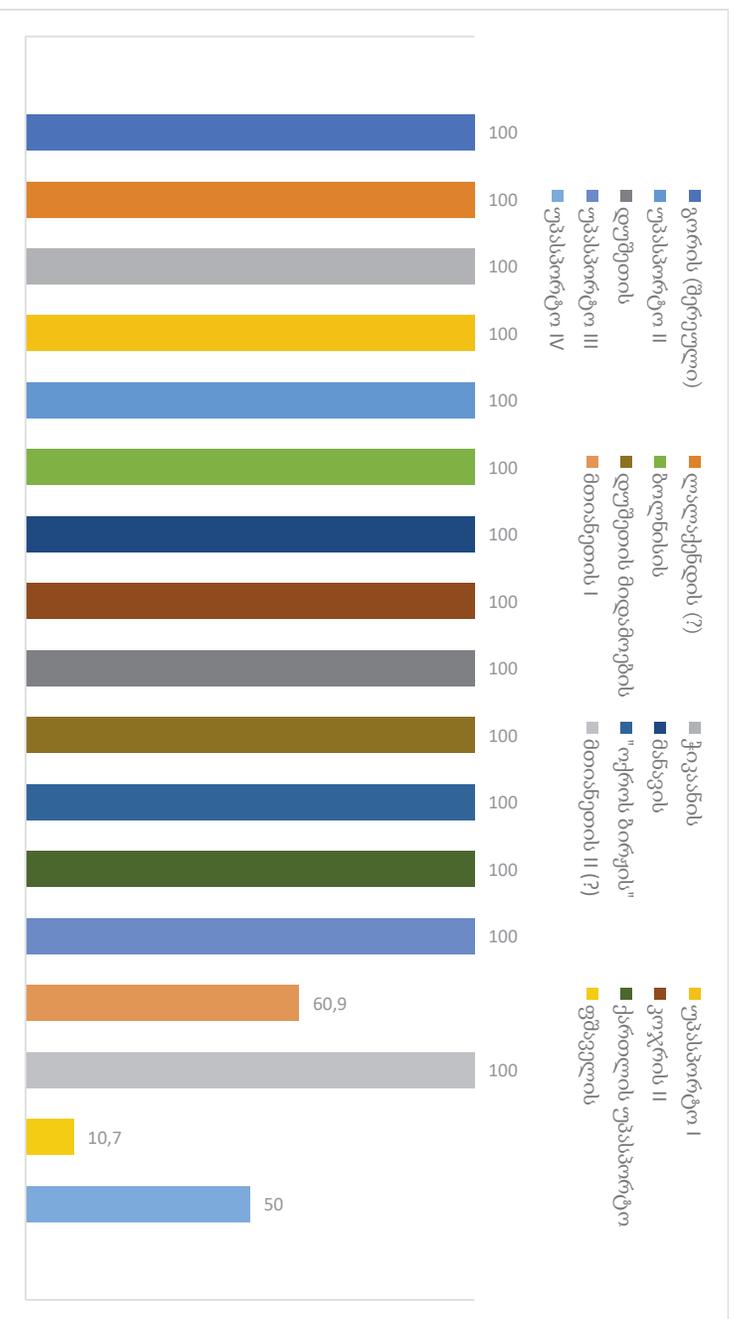
9 იქვე, 403.

10 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 31, №41, 37, №54, 40, №61, 41, №63, 42, №65. შეად. იქვე, 36, №53, 37, №55, 41, №62.

11 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 126, ცხრილი 3.

12 იქვე, 68-71.

დიაგრამა IV.1. სირმა თეთრის ხვედრითი წილი (საერთო რაოდენობის %) ქართლ-კახეთის სამეფოს რეფორმის შემდგომ ვერცხლის მონეტების შემცველ განძებში¹

გორის (უფეზდის) განძში სირმა თეთრის გარდა სპილენძის მონეტებიც იყო; „უ“ მიუთითებს რომ განძის შემადგენლობა მხოლოდ საირიენტაციოდ არის ცნობილი

ვერცხლის მონეტების სადაურობის დაზუსტებას აზრი მართლაც არ ექნებოდა, ვინაიდან თბილური იქნებოდა თუ სხვა ზარაფხანაში მოჭრილი, ავშარიანთა ყველა ვერცხლის მონეტა მეტროლოგიურად იდენტური იყო: *ქართლ-კახეთის სამეფო ავშარიანთა მონეტარულ-ეკონომიკურ ზონაში რჩებოდა.*

მე-2 ჯგუფის სამონეტო კომპლექსების რიცხვი ბევრად მეტია.¹³ 2023 წლის მონოგრაფიაში შევაჯამეთ ინფორმაცია ქართლ-კახეთის სამეფოში სირმა თეთრის მიმოქცევის შესახებ; კერძოდ, შევისწავლეთ და გავაანალიზეთ სირმა მონეტების შემცველი 14 სამონეტო კომპლექსი, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე 1801 წლამდე ტეზავრირდა; მათი შემადგენლობა დანვრილებით განვიხილეთ.¹⁴

მონოგრაფიის გამოქვეყნების შემდეგ ჩვენთვის ცნობილი გახდა კიდევ 3 განძის შესახებ (ასევე დაზუსტდა მანავის განძის შემადგენლობა).¹⁵ ამრიგად, დღეისთვის ვიცნობთ ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო მიმოქცევაში ვერცხლის საფასის როლის ამსახველ, რეფორმის შემდგომი პერიოდის, – 17 განძს.

წარმოვადგენთ ყველა ამ სამონეტო კომპლექსის კომბინირებული მეტა-ანალიზის შედეგებს.

დგინდება, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის ბოლო ათწლეულებში (ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომ) სახელმწიფოს ეკონომიკა ეფუძნებოდა უნიკალურ, ადგილობრივ ვერცხლის საფასეს – სირმა თეთრს:¹⁶ 17-დან 14 განძი (გარდა მთიანეთის I, ფშაველისა და უპასპორტო IV განძებისა, მაგრამ გორის უფეზდის განძის ვერცხლის კომპონენტის ჩათვლით) *შედგება ექსკლუზიურად სირმა ვერცხლისგან (შემადგენლობის 100%) (დიაგრამა IV.1).*

აღსანიშნავია, რომ კოჯრის II განძის ერთი ეგზემპლარი განჯაშია მოჭრილი, რაც საერთო რაოდენობის 2.8%-ს შეადგენს; მაგრამ ეს მონეტაც

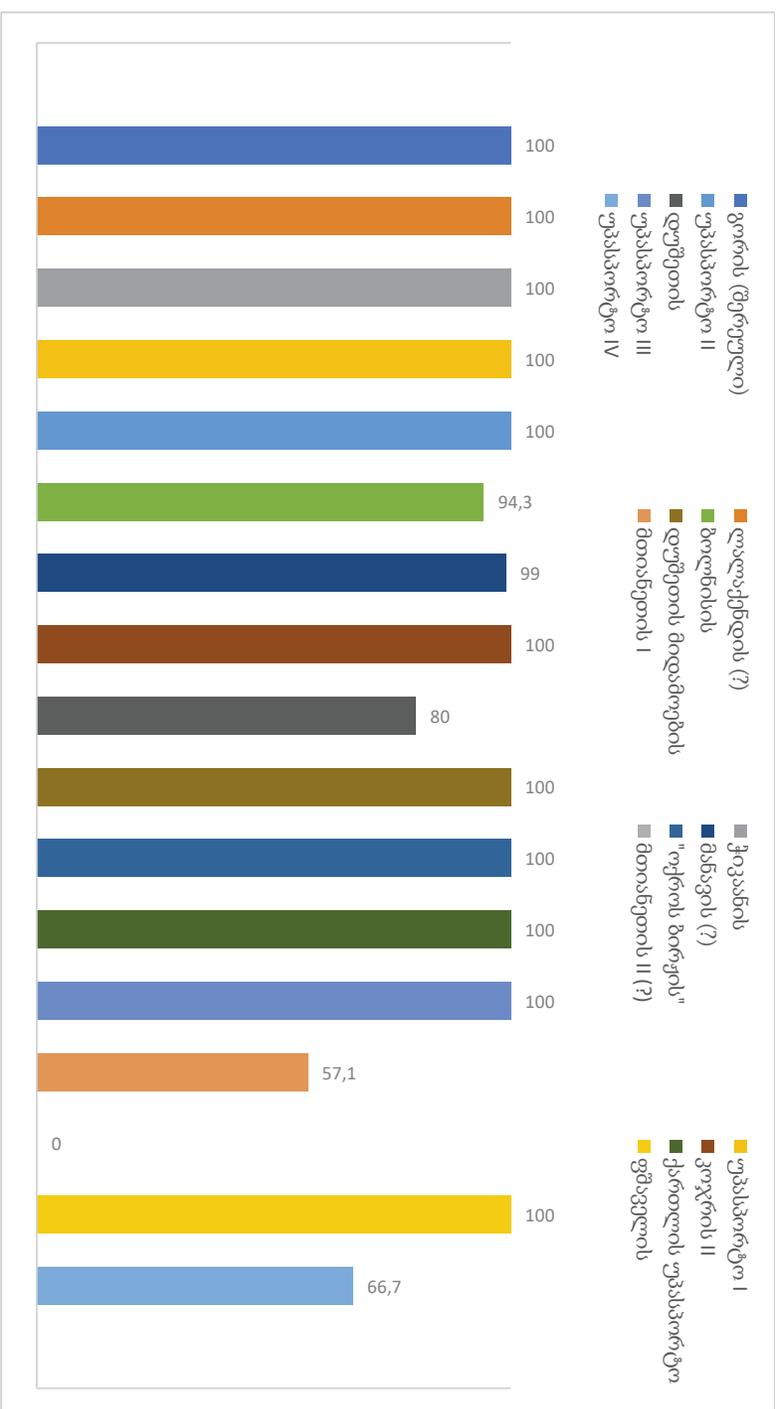
13 მათი მრავალრიცხოვნება, თავისთავად, შეიძლება მიუთითებდეს სახელმწიფოში / მოსახლეობაში ფულის (მონეტარული) მასის ზრდაზე; ან/და, მოსახლეობის გაზრდილ სიკვდილობაზე: უეცრად გარდაცვლილებმა გადამალულ სახსრებს ვეღარ მიაკითხეს. ამ შემთხვევაში პირველი ვერსიისკენ ვიხრებით – ქართლ-კახეთის სამეფოს მოსახლეობის უსაფრთხოება სათანადოდ დაცული, ჩანს, არასდროს ყოფილა; სამაგიეროდ, როგორც ცნობილია, სირმა თეთრის (და სირმა ოქროს) ემისია ირაკლი II-ის მიერ ახტალისა და დამბლულის ვერცხლის (და ოქროს) მომწოდებელი საბადოების ამუშავებას, ძვირფასი ლითონის შეუდარებლად მეტ ხელმისაწვდომობას უკავშირდება. იქვე, 73-109. საფიქრებელია, სამეფოს არსებობის ბოლო ათწლეულებისთვის ეკონომიკაში ფულის / მონეტარული მასა გაიზარდა; ეს კი, დიდი ალბათობით, შეიძლება ეკონომიკის მეტ მონეტიზაციასაც გულისხმობდეს.

14 იქვე, 229-233.

15 ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 175-178.

16 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 223-270.

დიაგრამა IV.2. სირმა მონეტებში აბაზის ხვედრითი წილი (%) ქართლ-კახეთის სამეფოს რეფორმის შემდგომ გერცხლის მონეტების შემცველ განმებში

სირმა ტიპისაა, ანუ ვიზუალურად მიმსგავსებულია, მეტროლოგიურად კი იდენტურია; ასე რომ, კოჯრის II განძიც, შეიძლება ითქვას, მთლიანად სირმა თეთრისგან შედგება.¹⁷

ქართლ-კახეთის სამეფოში გამოშვებული სირმა თეთრის ოთხი ნომინალიდან სატეზავრაციოდ ძირითადად, აშკარად, აბაზს იყენებდნენ (დიაგრამა IV.2). განძებში წარმოდგენილი სირმა თეთრის ნომინალების თვალსაზრისით გვაქვს ინფორმაცია 17-ვე განძზე. აქედან, შემთხვევათა უმრავლესობაში, სირმა თეთრი სწორედ აბაზის ნომინალით არის წარმოდგენილი: 17-დან 11 განძში მისი ხვედრითი წილი 100%-ია; კიდევ 5 განძში ეს ციფრი ასევე მაღალია და მერყეობს 57.1-99%-ის ფარგლებში; აბაზიანი ნომინალი არ არის წარმოდგენილი ერთადერთ განძში (მთიანეთის II), რაც ამ სამონეტო კომპლექსის სპეციფიკური ბუნებით აიხსნება (vide infra).

17-ვე განძის მონაცემების შეჯერებით, გამოვითვალეთ აბაზიანი ნომინალის შეწონილი სიხშირე (ჭიკაანის, უპასპორტო I, და უპასპორტო II განძებში შემავალი სირმა მონეტების საერთო რაოდენობა პირობითად 100-ის ტოლად ჩავთვალეთ; მანავის განძში კი – 200-ის;¹⁸ კოჯრის II განძის 36-ვე მონეტა სირმად მივიჩნიეთ): 768 / სირმა მონეტების საერთო რაოდენობის 786 ეგზემპლარიდან, ანუ, 97.70%.

სხვა ნომინალების ხვედრითი წილი შეუდარებლად ნაკლებია (დიაგრამა IV.3):

აბაზნახევრიანი წარმოდგენილია ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე ტეზავრირებულ ერთადერთ განძში (მანავის). ამ შემთხვევაშიც აბაზნახევრიანის ხვედრითი წილი, მოპოვებული ცნობებით, არ აღემატება 1%-ს; საერთო შეწონილი სიხშირე კი არის 2/786, ანუ 0.25%.

მცირე ნომინალები, კერძოდ, უხალთუნი და შაური, - წარმოდგენილია მხოლოდ ბოლნისის, დუშეთის, მთიანეთის I, მთიანეთის II და უპასპორტო IV განძებში; აქედან,

- ბოლნისის განძში მათი წილი მხოლოდ 5.7%-ია (რაოდენობით; მასის მხრივ, კიდევ ნაკლები იქნება);
- დუშეთის განძში - 20% (აღნიშნული სამონეტო კომპლექსი, ჩვენი ვარაუდით, დაკარგულ ქისას წარმოადგენს, და არა დაგეგმილ დეპოზიტს — მიმოქცევაში გარკვეულ მონაწილეობას, ბუნებრივია, მცირე ნომინალებიც იღებდა, თუმცა, მთავარ როლს მაინც აბაზი ასრულებდა);

17 დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ განჯის სირმა ტიპის ვერცხლის მონეტები ქართლ-კახეთის სამეფოში თავისუფლად მიმოიქცეოდა. მოსახლეობას გაუჭირდებოდა, და არც ექნებოდა საჭიროება (მეტროლოგიური იდენტურობის გათვალისწინებით), - თბილური და განჯის სირმები ერთმანეთისგან გაერჩია.

ენ. განჯის სირმებისთვის იხ. ჩვენი 2023 წლის მონოგრაფია. იქვე, 276-285.
18 განძების შემადგენლობა მხოლოდ მიახლოებით გახდა ცნობილი. სინამდვილეში, ყველა კომპლექსში ამაზე მეტი სირმა მონეტა შედიოდა.

- მთიანეთის I განძში – ყველანაირი მონეტების საერთო რაოდენობის 26.1%, ხოლო სირმა მონეტების 42.9% (მასით, – ნაკლები);
- მთიანეთის II განძში – შესასწავლად ხელმისაწვდომი მონეტებისა და, ასევე, სირმა მონეტების საერთო რაოდენობის 100%;
- უპასპორტო IV განძში – ყველანაირი მონეტების საერთო რაოდენობის 16.67%, ხოლო სირმა მონეტების 33.33% (მასით, – ნაკლები).

უზალთუნის შენონილი სიხშირეა 7/786, 0.89%; შაურის კი - 9/786, 1.15%.

მთიანეთის I, მთიანეთის II და უპასპორტო IV განძებში მცირე ნომინალების უჩვეულოდ მაღალი ხვედრითი წილი ამ სამონეტო კომპლექსების სპეციფიკური ბუნებით აიხსნება (იხ. ქვემოთ).

სამონეტო კომპლექსებში სირმა აბაზის სიხშირე გვაფიქრებს, რომ ფულად მიმოქცევაშიც მთავარ როლს სწორედ აბაზის ნომინალი თამაშობდა. ამ მოსაზრებას ისიც ადასტურებს, რომ, დღესაც კერძო თუ საჯარო კოლექციებში აბაზიანები სხვა ნომინალის მონეტებზე შეუდარებლად უფრო ხშირად გვხვდება.

უნდა ითქვას, რომ არ გვაქვს იმ პერიოდის განძები, როდესაც თბილისის ზარაფხანა უპირატესად აბაზნახევრიან და არა აბაზიან ნომინალს უშვებდა (ჰიჯრის 1185-1187 / 1771-1774 წლები). ამასთანავე, როგორც ვიცით, სომხეთში (ისტორიული ერევნის სახანოს ტერიტორიაზე) აღმოჩენილ სოვეტაშენის განძში ყველა სირმა მონეტა სწორედ აბაზნახევრიანია, და არა აბაზიანი.¹⁹ ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზედაც (და არა მარტო ვაჭრობაში სამხრეთთან) წამყვანი როლი, ერთხანობას მაინც, სწორედ ამ შედარებით მსხვილ ნომინალს ეკისრებოდა?

ამ კითხვას, როგორც ჩანს, მაინც, უარყოფითი პასუხი უნდა გავცეთ. სოვეტაშენის განძში აბაზნახევრიანი ნომინალის სირმა მონეტები შეიძლება იმიტომ არის წარმოდგენილი, რომ ეს ნომინალი, ჩანს, სწორედ სამხრეთთან ვაჭრობის გასაადვილებლად გამოუშვეს;²⁰ ერევნის სახანოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ამ კომპლექსში აბაზიანი ნომინალის არარსებობა არ ნიშნავს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოშიც მას აბაზნახევრიანთან შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა; თუნდაც, მითითებულ წლებში. აბაზის დომინანტურ როლზე, - სხვათა შორის, უკვე 1770-იანი წლების დასაწყისისთვის (ანუ, რეფორმის ჩატარებიდან მალევე, და სანამ ზარაფხანა შეწყვეტდა აბაზიანების მოჭრას და გადავიდოდა, დროებით, ექსკლუზიურად აბაზნახევრიანების გამოშვებაზე), - ცალსახად მიუთითებს იოჰან გიულდენშტედტი:

„4. Abasi oder Abas, eine silbermünze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri oder 20 Kop.

¹⁹ იქვე, 233-234.

²⁰ ფალავა, „ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა“, 354-355; ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 128-130.

an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillohü rabbil alemin, d. i. der götlichen Majestät, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese is die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius."²¹

„4 აბაზი – ვერცხლის ფულია, 50 გრანი წონით, უდრის 4 შაურს, ან 20 კაპიკს; აქვს არაბული წარწერა „ალაჰანმუ ლილლოჰუ რაბბილ ალემინ“, ე.ი. „ღვთაებრივი უდიდებულესობა, რომელმაც შექმნა სამყარო“, და მეორე მხარეს: „სარბი ტეფლის; 1183 სენა“, ე.ი. „მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1183 წელს“, ანუ ჩვენებურად 1770 წელს. ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში.“²²

რაც შეეხება წვრილ ნომინალებს, საინტერესოა, რომ ქართულ სირმა შაურზე მსჯელობისას თეიმურაზ ბატონიშვილი აღნიშნავდა მისი პროტოტიპის, სპარსული შაჰის („შაჰ“) ნოვრუზზე დასარიგებლად მოჭრის ფაქტს:

„ერთი შაური – ერთი დანგის წონა ვეცხლაკი არის. სპარსულად შაჰ ეწოდება. შაური იქიდან დაურქმევიათ. სპარსელებს რომ ნოვრუზის დღე მოუვათ, ესე იგი ახალი წელიწადი მათი, მათ ყეენები თითოს დანგის წონის ჭეულებს მოაჭრევიებენ ვეცხლისასა და ოქროსასა და თავიანთ ხალხს დაურიგებენ მათის დღესასწაულის მისალოცავათა. და იმ წონის ჭეული საქართველოში კეთდებოდა და ამისთვის უწოდებდენ შაურსა.“²³

მამასადამე, თეიმურაზ ბატონიშვილი თავად მაინც არაფერს ამბობს იმაზე, ქართლ-კახეთის სამეფოში ამ ნომინალის მონეტებს რა მიზნით უშვებდნენ — როგორც დონატივს, სანოვრუზოდ დასარიგებლად, თუ მიმოქცევისთვის?

თუმცა, დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ შაურების ერთ-ერთი (თავდაპირველი? ნომინალური?) ფუნქცია მაინც, ნამდვილად დონატიური იყო — სანოვრუზოდ დარიგება. ამას ადასტურებს თანადროული საბუთები, რომელიც სწორედ სირმა თეთრის ემისიის პერიოდით თარიღდება და რომელშიც, უეჭველია, თბილისის ზარაფხანის ნაწარმი, სირმა ტიპის შაურები იგულისხმება:²⁴

- მანუჩარ თუმანიშვილის ნივთების ნუსხაში (დათარიღებულია 1788

21 გიულდენშტედტი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა), 232, 234.

22 იქვე, 233, 235.

23 თეიმურაზ ბაგრატიონი, თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 40-41.

24 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)“, 240-241.

- ნლით) მოხსენიებულია „ვერცხლის ნავრუზის შაურები“ ცფ²⁵ (ე.ი. 12.5 მინალთუნის, ანუ, 250 ცალი);
- ირაკლი II-ის პირადი ქონების ნუსხაში (დათარიღებულია 1798 წლით) გვხვდება „ერთს ქალაქში შეხვეული ხუთის მინალთუნის ნოურუზის შაურები“²⁶ (ე.ი. 100 ცალი).

ფაქტია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში მოჭრილი ყველაზე კინი ნომინალური ღირებულების სირმა მონეტები ნავრუზის თუ ნოურუზის შაურის სახელს ატარებდა; ანუ, მათი ნომინალური დანიშნულება მაინც – ნოურუზზე დარიგება იყო.

თუმცა, ცხადია, ეს არ ნიშნავს, რომ სირმა შაურები არ ერთვებოდნენ სამონეტო მიმოქცევაში და არ გააჩნდათ ეკონომიკური ფუნქციაც. შესწავლილი მასალა ადასტურებს, რომ სირმა უზალთუნი და შაური ექვემდებარებოდა ტეზავრაციას – იხ. ბოლნისის განძის შემადგენლობა, რომელიც არ არის ეთნოგრაფიულ-რელიგიური ხასიათის კომპლექსი, განსხვავებით მთიანეთის I, მთიანეთის II, და უპასპორტო IV განძებისგან. ამ უკანასკნელ კომპლექსებშიც მცირე ნომინალის სირმა მონეტების მოხვედრა, მაინც, მიუთითებს, მათ ხელმისაწვდომობაზე მოსახლეობისთვის; – ანუ, მიმოქცევაზე. დუშეთის კომპლექსიც ადასტურებს, რომ სირმა შაური, სირმა აბაზიანების მსგავსად, სამეფოს მაცხოვრებელთა ქისას ავსებდა. გარდა ამისა, შესაბამისი ფინანსური შეძლების მქონე პირები (ირაკლი II, მანუჩარ თუმანიშვილი) სირმა შაურებს დიდი რაოდენობით ინახავდნენ კიდევაც (საფიქრებელია, ნოურუზის გასვლის შემდეგაც). სირმა შაურის ლითონური შემადგენლობის (ვერცხლი) გათვალისწინებით, – სავსებით ლოგიკური ქმედებაა.

თავდაპირველად, ნაწილობრივ თუ სრულად ნოურუზზე დასარიგებლად რომც მოეჭრათ, შემდგომში სირმა შაურები მიმოქცევაში ერთვებოდა და, სირმა აბაზიანების მსგავსად, ანგარიშსწორების საშუალებას წარმოადგენდნენ. ჩვენი აზრით, სირმა შაურები (და უზალთუნები), პირველ ყოვლისა, თბილისსა და სხვა, შედარებით მსხვილ ურბანულ ცენტრებში ტრიალებდა, სადაც ყოველდღიურ ყოფაში შავ ფულთან ერთად მცირე ნომინალური ღირებულების ვერცხლის მონეტების გამოყენება განსაკუთრებით მოსახერხებელი და სასურველი იქნებოდა (1 სირმა შაური ნომინალურად = 2.5 ბისტს, უდიდესი ნომინალის სპილენძის მონეტას).

სირმა უზალთუნის ეკონომიკური ფუნქცია, – ნაკლები მასშტაბის ალებმიცემობის, მაგრამ, მაინც, სამონეტო მიმოქცევის მომსახურება, – საფიქრებელია, შაურზე კიდევ უფრო გამოკვეთილი იყო.

25 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 232, №166.

26 იქვე, 278, საბუთი №188.

*

ქართლ-კახეთის სამეფოს (ირაკლი II-ის რეფორმის შემდგომ წლებში) სამონეტო მიმოქცევის ამსახველი ვერცხლის სამონეტო განძები შეიძლება რამდენიმე, მეტ-ნაკლებად სინქრონულ, მაგრამ თავისი შემადგენლობითა და ბუნებით განსხვავებულ ჯგუფად დაიყოს:²⁷

ა) სტანდარტული ეკონომიკური დეპოზიტები (ყველა, გარდა დუშეთის, ქართლის უპასპორტო, უპასპორტო III, მთიანეთის I და II, უპასპორტო IV, ასევე ფშაველის განძებისა). მათ ახასიათებს შინაგანი ერთგვაროვნება – ექსკლუზიურად სირმა მონეტები; უმეტესწილად, ექსკლუზიურად თუ არა, აბაზის ნომინალის. ამ კომპლექსების მფლობელებს ჩაფიქრებული ჰქონდათ, გადაენახათ მეტ-ნაკლებად არსებითი თანხა; ამ თანხას ადგენდნენ ძირითადად სირმა აბაზიანებისგან, ანუ, (ხელმისაწვდომი მონეტებიდან საგანგებოდ ამორჩეული?) ყველაზე გავრცელებული, წამყვანი, ლიკვიდური, შინაგანი ღირებულების მქონე (ძვირფასი ლითონის – ხალასი ვერცხლის) საფასისგან. ბუნებრივია, მფლობელი ითვალისწინებდა შემდგომში განძის ამოღებას თანხის საჭიროებისამებრ მოხმარების მიზნით. ესენია შედარებით ხანმოკლე დაგროვების სამონეტო კომპლექსები, მთლიანად ფორმირებული ირაკლი II-ის რეფორმის შემდგომ წლებში; ისინი ასახავენ ქართლ-კახეთის სამონეტო მიმოქცევას XVIII საუკუნის უკანასკნელ მესამედში;

ბ) ქისები (დუშეთისა და ქართლის უპასპორტო განძები; შესაძლოა, ასევე, უპასპორტო III?). მოიცავს ამა თუ იმ მოსახლის (შემთხვევით დაკარგულ?) სადღენიანად სახარჯად გამიზნულ თანხებს. ამ შემთხვევაშიც სახეზეა შინაგანი ერთგვაროვნება – ეს კომპლექსები ექსკლუზიურად ანგარიშსწორების კანონიერი საშუალებისგან, – სირმა მონეტებისგან შედგება. თუმცა, მონეტების რაოდენობა ბევრად ნაკლებია. ეს მონეტებიც არ უნდა იყოს საგანგებოდ ამორჩეული, მათში გვხვდება მცირე ნომინალებიც, რომელთაც, წვრილ ანგარიშ-გარიგებებში, მოსახლეობა, საფიქრებელია, ყოველდღიურად იყენებდა (და თან ატარებდა). ესენია ხანმოკლე, ან, იქნებ, სულაც, ულტრახანმოკლე დაგროვების სამონეტო კომპლექსები, რომლებიც (ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომი დროის) ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო მიმოქცევის წამიერ ანაბეჭდს წარმოადგენენ; და, ასევე, ასახავენ ქართლ-კახეთის სამონეტო მიმოქცევას XVIII საუკუნის უკანასკნელ მესამედში;

გ) ეთნოგრაფიულ-რელიგიური განძები (მთიულეთის I და II; უპასპორტო IV; შესაძლოა, ასევე, ფშაველის).

შემადგენლობა მკვეთრად გამიჯნავს ამ ტიპის კომპლექსებს ქართლ-კახეთის სამეფოს რეფორმის შემდგომი მიმოქცევის ამსახველი, ზემოთ განხილული, (ა) და (ბ) ჯგუფის, გამოხატულად ეკონომიკური ბუნების მქონე განძებისგან; თვალში საცემია ამ ჯგუფის კომპლექსების

²⁷ ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 246-247.

საზიარო მახასიათებლები: ქრონოლოგიური არაკომპაქტურობა (ამ სამონეტო კომპლექსებში გვხვდება არათუ ირაკლი II-ის რეფორმამდელი, არამედ, საერთოდ, წინა საუკუნეების მონეტებიც კი); ტიპოლოგიური არაერთგვაროვნება (მონეტების მნიშვნელოვანი ნაწილი არ წარმოადგენს სირმა ვერცხლს; ბევრია უცხოური მონეტაც); ძალიან მაღალია პატარა ნომინალის სირმა მონეტების, ანდა, საზოგადოდ, მცირეწონიანი ვერცხლის მონეტების ხვედრითი წილი; მონეტების მნიშვნელოვანი ნაწილი დეფექტურია, - გახვრეტილია, ან ყური აქვს მირჩილული.²⁸ უნდა აღინიშნოს, რომ ესენი ხანგრძლივი დაგროვების განძებია, თუმცა კი, მათ ფორმირებას (მნიშვნელოვანწილად) არაეკონომიკური მიზეზები განაპირობებდა.

ამასთანავე, მიუხედავად თავისი ეთნოგრაფიულ-რელიგიური ბუნებისა, თუნდაც არაეკონომიკური მიზნით ფორმირებული ამგვარი სამონეტო კომპლექსები, იმავდროულად, ეკონომიკური ისტორიის საყურადღებო ძეგლებიცაა; - ასახვენ ქართლ-კახეთის (სამეფოს) სამონეტო მიმოქცევას შედარებით ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.

*

არ უნდა იყოს ინტერესს მოკლებული ის ფაქტიც, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრი მიმოქცეოდა უწინდელი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე რუსეთის იმპერიის მიერ ამ ქართული სახელმწიფოს ანექსიის შემდგომაც.²⁹ საკმაოდ მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ის რეგიონის მუსლიმურ სახანოებშიც, როგორც 1801 წლამდე, ასევე შემდგომ პერიოდში.³⁰ ეს ფაქტი ადასტურებს ქართლ-კახეთის სამეფოში სირმა ვერცხლის

28 ფაქტია, რომ შესაწირად ვარგოდა თუნდაც მცირე ნომინალისა და მასის, ასევე, დეფექტური (მირჩილული ყუნწით, გახვრეტილი), ოღონდ, ძვირფასი ლითონის (ვერცხლის) მონეტაც. დაისმის კითხვა, მოსახლეობა სწორედ ესეთს რატომ სწირავდა ხოლმე? თუკი ვერცხლის მონეტა თავის ლითონურ ღირებულებას მაინც ინარჩუნებდა, თავისი მდგომარეობის-და მიუხედავად, რატომ ამჯობინებდა მოსახლეობა მაინცდამაინც დეფექტური შეენირა? გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ თავისი ლითონური შემადგენლობის მიუხედავად, დეფექტური ვერცხლის საფასე, მით უფრო ანაქრონისტული, მაინც, ნაკლებად ფასობდა (არ წარმოადგენდა ანგარიშსწორების კანონიერ საშუალებას?). ანუ, ამგვარი მონეტის შეწირვა ფინანსურად უფრო დამზოგველი იყო. თუმცა კი, აშკარაა, რომ დეფექტურობის მიუხედავად ესეთი მონეტა არ კარგავდა თავის საკრალურ მნიშვნელობას. ამასთანავე, საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა მაინც უფრო ძვირფასი ლითონის, - ვერცხლისა და არა სპილენძის, - მონეტას.

როგორც ჩანს, ანალოგიური კომპლექსები რეკომის სალოცავშიც წარმოიქმნა (ოსეთში) — მათაც მონეტების დეფექტურობა და მცირეწონიანობა ახასიათებთ. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, края и областей Кавказа, Выпуск IX, 86-91, №2131, 102, №2137-2138. იხ. ასევე მაია პატარიძე, სვანეთის ნუმიზმატიკური საგანძური (თბილისი, 2020), 131-135.

29 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 237-239, 263-267.

30 იქვე, 233-237, 261-263.

გავრცელებულობას, ამ სახელმწიფოს (მონეტარული) ეკონომიკის გა-
ჯერებულობას სწორედ ამ საფასით, რომელმაც, ერთი მხრივ, გააგრძელა
მიმოქცევა შესაბამის ტერიტორიაზე ემიტენტი სახელმწიფოს დაცემის
შემდეგაც, მეორე მხრივ კი, მეზობელ სახელმწიფოებშიც კი აღწევდა.

*

განძების მეტა-ანალიზის შედეგები (*vide supra*) ადასტურებს, რომ სირმა
ვერცხლი ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულად ბაზარზე თითქმის მონოპო-
ლურ როლს თამაშობდა.

დოკუმენტური მასალაც იგივეზე მეტყველებს. ქართლ-კახეთის
სამეფოს თანადროული (რეფორმის შემდგომი) საბუთები აჭრელებულია
თუმან-მინალთუნ-აბაზის (ვერცხლის საფასეზე დამყარებული) სისტემით
თანხების მითითებით; ამასთანავე, კონკრეტულ საფასედ სირმა თეთრია
გამოყვანილი (ამა თუ იმ ფორმით):³¹ აბაზის თეთრი, ახალი³² აბაზი, ახალი
ზარაფხანის თეთრი, ახალი ზარაფხანის თეთრი ოთხი დანგიანი, ახალი
ზარაფხანის ოთხ-დანგიანი თეთრი, ახალი ზარაფხანის ოთხი დანგიანი სირმა
აბაზი, ახალი ზარაფხანის ოთხ/ი დანგიანი სირმა თეთრი, ახალი ზარაფხანის
სირმა აბაზი, ახალი ქალაქის ზარაფხანის ოთხი-დანგიანი თეთრი, ახალი
ქალაქის ზარაფხანის სირმა თეთრი, ახალი ქალაქის თეთრი, ახალი ქალა-
ქის ოთხ დანგიანი სირმა აბაზის თეთრი, ზარაფხანის აბაზი, ოთხ დანგიანი
სირმა ზარაფხანის თეთრი, სირმა ქალაქის ზარაფხანის ოთხი-დანგიანი
აბაზი, ტფილისის სირმა ვერცხლის თეთრი, ქალაქის ახალი ოთხი დანგი-
ანი სირმა აბაზი, ქალაქის ზარაფხანის აბაზი, ქალაქის ზარაფხანის ახალი
თეთრი, ქალაქის ზარაფხანის ოთხი დანგიანი თეთრი, ქალაქის ზარაფხანის
ოთხ/ი დანგიანი სირმა აბაზი, ქალაქის ზარაფხანის რაიჭი თეთრი, ქალაქის
ზარაფხანის რაიჯი თეთრი, ქალაქის ზარაფხანის რიჯი თეთრი, ქალაქის
ზარაფხანის სირმა აბაზი ოთხ დანგიანი, ქალაქის ზარაფხანის სირმა ოთხ
დანგიანი აბაზი, ქალაქის თეთრი, ქალაქის თეთრი ოთხი დანგიანი სირმა
აბაზი, ქალაქის ოთხი დანგიანი ზირმა აბაზი ზარაფხანისა, ქალაქის ოთხ/ი
დანგიანი სირმა აბაზი, ქალაქის რიჯი³³ სირმა ოთხი-დანგიანი აბაზი, ქალა-
ქის სირმა აბაზი, ქალაქის სირმა აბაზი ოთხ/ი დანგიანი, ქართული³⁴ თეთრი

31 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები
საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა),
57-59, 66-67, 70, 72, 79-80, 84-85, 87-88, 92, 97-98, 104-107, 109-116, 119, 141;
საბუთები №89,91, 92. 102-103, 109, 111, 119, 122-123, 129-130, 137, 145-147,
157-158, 160-161, 165, 167, 170, 173-177, 180-181. 194-195. ფალავა, სირმა
თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 118-119.

32 ანუ, რეფორმის შემდეგად პირველად გამოშვებული, ახლებური ტიპისა და
(შემცირებული) წონის მონეტები.

33 რაიჭი, რაიჯი და რიჯი ჩვენი აზრით, ერთი და იგივეა. სამივე ტერმინის
მნიშვნელობა უკვე გარკვეულია. იქვე, 255-256.

34 მოიხსენიება უკვე XIX საუკუნის დასაწყისის საბუთში. ბერძენიშვილი (მასა-

(ტერმინოლოგიური სიჭრელე იმას აჩვენებს, რომ სირმა ოფიციალურ ტერმინს არ წარმოადგენდა).

*

ამასთანავე, აუცილებელია იმ დოკუმენტების განხილვაც, რომელიც განსხვავებულ სურათს იძლევა. უნდა აღინიშნოს, რომ მონეტარული და დოკუმენტური პირველწყაროების ჩვენება ერთმანეთთან სრულ შესაბამისობაში ყოველთვის როდია. განსხვავებული წყაროებიდან მიღებული ინფორმაციის შედარება-შეჯერებას ზოგჯერ საკმაოდ მოულოდნელ შედეგებამდე მივყავართ. კერძოდ, მონეტების რეალური აღმოჩენების პრაქტიკული არარსებობის მიუხედავად, დოკუმენტური მასალა ცალსახად ადასტურებს ქართლ-კახეთის სამეფოში ოსმალური დიდნონიანი საფასის – *ყურუშებისა* (40-ფარიანი მონეტა) და, განსაკუთრებით, *ალთმიშლულების* (60-ფარიანის) საკმაოდ ფართო გავრცელებას;³⁵ დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, მსხვილ გარიგებებში მონაწილეობას. ასევე, რუსული დიდნონიანი ვერცხლის ნომინალის, *რუბლების* შემოსვლასა და ტრიალს.

ჯერ ოსმალური საფასის მიმოქცევა განვიხილოთ.

დღევანდელი მდგომარეობით, ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე მხოლოდ ყურუშების აღმოჩენის რამდენიმე შემთხვევაა დადასტურებული;³⁶ ალთმიშლულის – არცერთი.³⁷ სამაგიეროდ, თანადროულ საბუთებში ეს მონეტა ხშირად გვხვდება. ქვემოთ რამდენიმე საბუთის ტექსტსაც მოვიყვანოთ.

გასაგებია, რომ ოსმალური ტიპის საფასე აღმოსავლეთ საქართველოში ოსმალური ოკუპაციის პერიოდში (1723-1735) გავრცელდებოდა;³⁸ მაგრამ, საბუთები ადასტურებს, რომ ოსმალური ვერცხლის საფასე არსებით როლს თამაშობს ბევრად უფრო გვიანაც, - გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკაშიც.

სხვათა შორის, ალთმიშლულები და ყურუშები საგარეოეკონომიკური ურთიერთობების ოსმალურ მიმართულებას ემსახურებოდა; კერძოდ კი –

ლები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 164, №231. ტერმინმა ასახა ახალი, რუსული ვერცხლის საფასის ინტენსიური შემოსვლა?

35 ეს გარემოება მერი ანთაძესაც ჰქონდა შემჩნეული. ანთაძე, *საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით*, 130.

36 Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV*, 78, №1213; ანთაძე, *საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით*, 78, №18, 81, №41, 121, №4, 130-131.

37 იქვე, 130.

38 შეად. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 32, №43, 34, №49.

გვაქვს მოცემული). კონტექსტიდან ირკვევა, რომ მერაბ-ალა უცხოეთში იმყოფება, „ხუის“ (ხოიში; იქ, საიდანაც მანუჩარი „ქვემოურ ამბავს“ მოე-
ლის), მანუჩარი კი ცდილობს მისგან გასესხებული თანხის უკან მიღებას.
საინტერესოა, რომ საბუთში მინიშნებაა „აქ“, ანუ, საფიქრებელია თბილისში
(საზოგადოდ, ქართლ-კახეთის სამეფოში) ალთმიშლულის კურსის მერყე-
ობაზე, რაც, თავის მხრივ, მისი ადგილობრივ (დაკანონებულ ქართულ)
საფასეზე გადაცვლის საჭიროებასაც გულისხმობს.

„მანდ ანშინანთ ბატონო არუთინას კაცი იერემია გახლავს, იმას
ხუთას-ექვსასი ალთმიშლული უბოძეთ და მიბარების ბარათი გამოარ-
თვით და აქ მე გამომიგზავნეთ. როგორც რომ თქვენ მამწერთ და რიგია,
აქ ალთმიშლულს იმ ფასათ უანგარიშებთ.“⁴²

ხოის სახანოსთვის გვაქვს ასევე, მაგალითად, 1792 წლის 1 ივნისს მიცე-
მული თამასუქი; ამ საბუთის თანახმად, ოქუანთ ანტონა ონოქას-შვილი
მერაბ-ალასაგან თანხას სწორედ ალთმიშლულებით სესხულობს. საყურადღე-
ბოა, რომ გაცემულ სესხზედაც სარგებელი მიუთითეს (იმავე) კონკრეტული
მონეტით (*ვერცხლის დათქმა*), და არა აბსტრაქტულად, თანხით:⁴³

„ქ. ავიღე მე, ოქუანთ ზურაბას შვილმა ანტონამ, თქვენ, შენდობი-
ლი ინოქას-შვილი ბატონი მერაბ-ალასაგან, ხუთასი დანა ალთმიშლული
[sic] ოსმალოს სიქა, რომ იქს ამისი ნახევარი სნ ამდენი დანა. ამ ქვემო
თარიღიდან რაც ხანს ჩემს ჳელთ დაყოს, თვეში ას ალთამიშულზე [sic]
ერთი ალთამიშური [sic] სარგებელი მოგცე. როცა შენი თეთრი ითხოვო,
საცა ვიყო, თავნი თუ გავლილი სარგებელი ბეუზურად მე, ანტონამ, ან
ჩემ(მ)ა ურდუნომ მოგცეთ შენ, მერაბ ალას, ან შენს ურდუნოს. მე თითონ,
ანტონის, დამინერია და ეს ჩემი ჳელია და ბეჭედი.“⁴⁴
დაინერა ხოის, თიბათვის დამდგეს, ქკს უპ.“⁴⁴

1791 წელს ერევნიდან დიდი რაოდენობით (152 თუმანი და 1.5 მინ-
ალთუნი) მელიქ ავეტიქას ხელით იმპორტირებული (ერევნის სახანოს
ხარკის ნაწილი ხომ არა?) თეთრი, ანუ, ვერცხლის საფასე, სწორედ ალთ-
მიშლულებს წარმოადგენს:

„ქ. ბედნიერის ჳელმნიფის ბძანებით, სოლომონ მეითრისაგან მა-
მებარა მელიქ ავეტიქას ერევნიდამ მოტანილი თეთრი, ალთმიშლული
ხუთ აბაზათ, ასორმოცდა თორმეტი თუმანი და ოცდა ათი შაური [...]“⁴⁵

42 იქვე, 108-109, №163.

43 *ვერცხლის დათქმისთვის იხ. ქოიავა, ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფი-
ნანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 93-95.

44 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები
საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*,
96-97, №144.

45 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები
საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელ-*

XVIII საუკუნის დასასრულის ერთ საბუთში, ჩანს, იგივე ავეტიქა მოიხსენიება, ავეტიქა და ალთმიშლულები:

„ქ. მე მიმიცია ავეტიქის ნუსხის პირი.
[...]
ბ [2 თუმანი] ქ. ალთმიშლული“⁴⁶

1783 წლის მარტში ერევნის სახანოში, ქალაქ ერევანში *ქართულ ენაზე* ფორმდება ფინანსური საბუთი ორ ქართველ / თბილისელ კომერსანტს შორის⁴⁷ - ტერ-შმოვანიანთ ალა აძლევს ნაზარბეგის-შვილ გიორგის შემდეგი სახის თამასუქს:

„ქ. ავიღე მე, ტერ-შმოვანიანთ ოჰანას შვილმა ალამ, შენ, ნაზარბეგის-შვილი ბატონი გიორგისგან, ასი თუმანი ერევნის სალი თეთრი, ათი დანა ალთმიშლული ერთ თუმნად, რომ იქს ნახევარი ნ [50 თუმანი] ამდენი. [...] დაინერა ერევანს მარტის ა გასულს, ქკ³ს უოა, მე თითონ ალას დამინერია და ყაბულიცა მაქვს. [...]“⁴⁸

ამ საბუთის მიხედვით, ალთმიშლულებს *ერევნის სალ თეთრადაც* კი მიიჩნევენ.⁴⁹

საბუთებით ისიც აშკარა ხდება, რომ ალთმიშლულები ქართლ-კახეთის სამეფოს შიდა ბაზარზედაც მიმოიქცევა; საკმაოდ დიდი რაოდენობითაცაა აკუმულირებული ადგილობრივ მკვიდრთა მიერ.

ზემოთ უკვე ციტირებულ, გიორგი XII-ის მიერ გაცემულ „თამასუქში“ აღნიშნულია რომ მეფეს ბეგთაბეგისშვილებისთვის 1,250 ოქროს დუკატის გარდა 3,000 (sic) ალთმიშლულიც გამოურთმევია.⁵⁰

1782 წლის მანუჩარ მდივნისა და მილდისის-შვილი სტეფანას გარიგების ნიგნში მოიხსენიება 50 მონეტა:

მნივო ეკონომიკა, ქონება), 100, №69.

46 იქვე, 327, №222.

47 ჩვენთვის ამ დოკუმენტს ის ღირებულება აქვს, რომ კარგად გვისურათებს ქართველი / ქართლ-კახეთის სოფდაგრების ფინანსურ ურთიერთქმედებას, შეიძლება ითქვას ურთიერთმხარდაჭერასაც კი, ქართლ-კახეთის სამეფოს ფარგლებიდან შედარებით შორს საგარეო-სავაჭრო ოპერაციების შესრულებისას.

48 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 58, №90.

49 ერევნის სახანოს საკუთარი ემისიები ძალიან მწირია, და სავსებით ლოგიკურია რომ მის ეკონომიკაში წამყვანი როლი სწორედ ოსმალურ საფასეს (ალთმიშლულებს) შეესრულებინა; ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის პარალელურად.

50 იქვე, 139, №191.

„[...]”
ეჭ [5 თუმანი და 5 მინალთუნი] ქ. ნ ალთმიშლული, ა – ჩრ (მი-
ნალთუნ-უზალთუნი)⁵¹

კრედიტორის მიერ გაცემული სესხის ანგარიშის ნუსხაში, რომელიც 1795 წლის ახლო ხანებით თარიღდება, ვალის ნაწილ-ნაწილ გასტუმრებაა აღრიცხული; ზოგ შემთხვევაში უბრალოდ (ნაღდი ფულითა თუ ქონების სახით) დაბრუნებული თანხის ოდენობაა მითითებული (გადაანგარიშებულია დაკანონებულ ვერცხლის საფასეზე), მაგრამ სხვაგან ისიც კი არის მითითებული, სესხის ნაწილი თუ რა მონეტით დაბრუნდა. აბაზთან და ალთუნთან (sic) ერთად, მოხსენიებულია ალთმიშლულიც:

„ქკ—ს უპ ამ წელს აქეთ არის ნიკოლაზედ ჩემი თეთრი, ტეტიამ რომ შემაპირა ივ (16 თუმანი). აქედამ მოუცია რაც ამას ქვეით სწერია:

[...] შ [თვრამეტი შაური] ქ. კიდევ მამცა ალთმიშლული ა [1].
[...] ც [ორი მინალთუნი] ქ. კიდევ მომცა ორი ალთუნი და ერთი აბაზი, მარტყოფს რომ მივიდოდ
[...]”⁵²

იგივე ოსმალური მონეტა ასევე მოიხსენიება 1798 წლის 6 ივნისით დათარიღებულ გიორგი ციციის-შვილის მოვალეების საქმეზე მსაჯულთა კრებულის განაჩენის⁵³ წიგნში:

„ქ. გიორგი ციციის-შვილი ამ თამასუქის ვალზედ ამილღაბარს და იმის შვილს იოსებს რომ ელაპარაკებოდა, ეს ოცდახუთი ალთმიშლული თავს იდო, უნდა მივცეთო. ვინემდინ მისცემდნენ, რომელიც ამ თამასუქში თეზოს-შვილი ანდრია უწერია, ვინემ ამ თეთრს მისცემდნენ, ეს კაცი გირაოთ გიორგი ციციის-შვილს უნდა ეჭიროს, და როდესაც მისცემს, კაცი ისევ უნდა და(ა)ნებოს. ამის გარდა ერთი სხვა თამასუქი ჰქონდა გიორგი ციციის-შვილს ნიკოლოზისა და ამილღაბარისაგან აღებული ათის თუმნისა, თუმანი ორ შაურად, ქკს უპა, ამ წელს აღებული. გირაოთ დოესი ეწერა, მაგრამ აღარ დაენებებინათ. ამ ათის თუმნიდამ ხუთი თუმანი ნიკოლოზს მიუცია თავისი სარგებლით გიორგი ციციის-შვილისათვის, ხუთი თუმანი ამილღაბარს დაედო. ეს თავნი და სარგებელი ორ შაურად რომ ჩავაგდევით, დადგა სამი თუმანი სარგებელი, და თავნი და სარგებელი იქნება რვა თუმანი. ამ რვა თუმანში და ზემოთ რომ ოცდახ-

51 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 187, №147.

52 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 117-118, №178.

53 გირაოდ ყმა გლეხია გადაცემული (ამ ყმა გლეხისგან მიღებული შემოსავალი).

უთი ალთმიშ(ლ)ული უნერია, ამეხში გირაოთ თედოზას-შვილი ანდრია მისცა ამილლაბარის-შვილმა იოსებმა. ვინემ თეთრს მისცემს, ეს კაცი გიორგის ციციის-შვილს უნდა ეჭიროს, სარგებელს კი ველარ აიღებს. მთიბათვის ვ, ქკს უპე. [...]

[ბეჭდები]

ქ. ავიღე მე, ამილლაბარ ციციის-შვილმა, შენ, ბატონის შვილის სიმამრი ციციის-შვილი გიორგისაგან, ოცდახუთი ალთმიშლული. ამისი გირაოთ მოგეცი თედოზაშვილი ანდრია. მანამ შენი თეთრი არ მოქცე, იმასთან საქმე არ მქონდეს, არის ამისი მოწამე [...]

დაინერა აპრილის კდ, ქკს უპე.

[...]

სხვა ხელით: ქ. ჩვენ სრულიად ქართლის, კახეთისა და სხვათა მეფე გიორგი ამ სამართალს ვამტკიცებთ. ივლისის 3, ქკს უპე.⁵⁴

ალთმიშლული ჩანს მანუჩარ და სულხან თუმანის-შვილების ვალების ნუსხაშიც (1799 წელი):

„[...]

თ (ცხრა მინალთუნი)

ქ. შიოშმა ასი ალთმიშლული
კვეზერელს წაუღო

[...]”⁵⁵

ალთმიშლული გვხდება იმავე პირების მიერ 1799 წელსვე შედგენილ გიროების ნუსხაშიც:

„[...]
3 ჯ (რვა თუმანი და რვა მინალთუნი)

ქ. ამან ზაქარიამ მოიტანა
ალთმიშლული რ, იქნება
3 [რვა თუმანი] და თეთრი
ჯ [რვა მინალთ.]. იქნება.
თიბათვის თ.

[...]”⁵⁶

(პალეოგრაფიული ანალიზით) უკვე XIX საუკუნის დასაწყისის სულხან მდივნის თეთრის ნუსხაში ალთმიშლულების ძალიან დიდი რაოდენობა არის მითითებული - 1,160:

„სულხან მდივნის თეთრი.

[...]

რე [105 თუმანი]

ქ. ასლანას მიჰბარდა ალთმიშლული ჩრჲ / ვთ
ამ.

[...]

3 [80 თუმანი]

ქ. ამათვე ფარჩა მოგვცეს რაგანდელებს (sic)
ალთმიშლებლებში (sic), მიეცა ამისი. ასლანას

54 იქვე, 121-122, №185.

55 იქვე, 144, №197.

56 იქვე, 146, №198.

მიზარდა ალთმიშლელების (sic) ბარათი ოა ძქ
[71 თუმანი და 18 აბაზი]. გასპარასა და
სტეფანას ზ ხუ [8 თუმანი, 6 მინალთ. და 2
აბაზი], იქს.

[...]”⁵⁷

იმ გარემოებას, რომ ალთმიშლულს მსხვილ ნეგოციანტთა გარდა უბრა-
ლო ხალხიც იცნობდა, საფიქრებელია, ადასტურებს სააათნოვას კიდევ ერთი
ლექსი. სატარულოდ ავტორს სწორედ „ალთმიშულს”⁵⁸ (sic) ართმევენ...:

„შე სანყალო ჩემო თავო

შე სანყალო, ჩემო თავო, რა იქენ,
ქვეყანაში სასაცილო შეიქენ!
საითაც გაიქეც, იქით წაიქეც
ბოლო დროსაც ბედოვლათი შეიქენ
რომელს დავაბრალო, რისაგან არის?
ეს საქმენი ჩემის ჭკვისაგან არის!

თითქმის ვიყავ ქვეყანაში ქებული,
ჭიქასავით ოქროს ყუთში დებული!
ეს რა მომივიდა ახირებული!
განა ჩემი თავი ქვისაგან არის?!
რომელს დავაბრალო, რისაგან არის?
ეს საქმენი ჩემის ჭკვისაგან არის!

ბრინჯი ვიყავ – ქერობა რად მინდოდა?
მტრედი ვიყავ – მწყერობა რად მინდოდა?
ერთი მითხარ, ბერობა რად მინდოდა?
ვეჭვობ ჩემის უბედურ დღისაგან არის!
რომელს დავაბრალო, რისაგან არის?
ეს საქმენი ჩემის ჭკვისაგან არის!

აგერ მიღმა ურმებიცა ამართეს,
საფრანგეთის ტურფა საზი გამართეს!
ალთმიშული სატარულოდ წამართვეს
იმიტომ, რომ ერთსა ქოხში სდგეხარო!
რომელს დავაბრალო, რისაგან არის?
ეს საქმენი ჩემის ჭკვისაგან არის!

სააათნოვა შეინახე შენთანა...
საჯინიბოს დააყენე ცხენთანა!

57 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები
საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (ალმშენებლობა, სახელ-
მწიფო ეკონომიკა, ქონება), 350-351, №248.

58 თანდართულ ლექსიკონში გამომცემელი ტერმინისთვის ადეკვატურ
განმარტებას ვერ პოულობს და თავადაც კითხვის ნიშანს უსვამს – „ექვსი
მიშული (?)”. გრიშაშვილი, სააათნოვა და ძველი ტფილისი, .

ველარ წავა ხონთქართან, ყეენტანა,
ნაქებია სუფრაშია ჩვენთანა...
ჩემი ჭიანური ხისაგან არის...
რომელს დავაბრალო, რისაგან არის?
ეს საქმენი ჩემის ჭკვისაგან არის!”⁵⁹

ვიცნობთ ისეთ შემთხვევასაც, როდესაც ოსმალური საფასით უშუალოდ ხელისუფლება ოპერირებს. ასე, მაგალითად, 1800 წლის 31 მაისს, ყურუშები (35 ცალი), მიზნობრივად გამოჰყვეს ოსმალეთის იმპერიაში გასახარჯად:

„ქ. ბერძენ იოვაკიმ დელი-ბალთას აზრუმიდამ ქარხანაჯის მოყვანის ფეხის ქირათ ბოძებია ყურუში ლე. [...]”⁶⁰

*

ქართლ-კახეთის სამეფოში სამონეტო მიმოქცევაში გარკვეულ როლს რუსეთის იმპერიის ვერცხლის საფასეც ასრულებდა.

„რუსისს თეთრი„ მოიხსენიება ადგილობრივ საბუთში უკვე გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის გარიჟრაჟზე; კერძოდ, 1748 წლის დოკუმენტში (თარიღდება ბეჭდის ანაბეჭდის მიხედვით):

„ქ. დავსხედით დივანბეგის ბძანებითა ჩვენ, მონთონთ მიკრტუმამა და ტერტერას-შვილი შაქროამა და ბარათანთ სტეფანამა, სიმოვანას და ზურაბას საქმეზე. და ზურაბამ ათი თუმანის რუსისს თეთრის თამასუქი ქონდა. რათგან სიმოვანაც კადრი იყო, ახლა რათგან მაშინაც რუსისს თეთრი ნაკლები იყო, და ახლა ჰუზურჩიც არა იყო არა, და ცამეტი თუმანი ერთი წელიწადის უკან უნდა მიეცეს. სახლები გირაოთ დაინეროს, და ოთხი თუმანი ახლა უნდა მისცეს, რომ შეიქნება შვიდმეტი თუმანი. ჩვენი ჭკვა ასე გაგვიჭრა, ბრძანება თქვენი არის [ბეჭდები]”⁶¹

ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის სხვადასხვანაირი რუბლების მიმოქცევა⁶² ადასტურებს თავად მონარქის, ირაკლი II-ის წერილი რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლისადმი, ანტონ მოურავოვისადმი; გზავნილი 1770 წლის 3 ივნისით არის დათარიღებული და მასში ქართველი მონარქი განმარტავს ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის

59 იქვე, 107.

60 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 133, №90.

61 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 156, №214.

62 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 248-256.

მონეტების გაცვლით კურსს:⁶³

„ბრწყინვალეო კნიაზო ანტონი მოურავოვ,
ჩემო კეთილ-სარწმუნო მეგობარო!

შენს ბრწყ. ჩვენთვის ეკითხა – მ. დიდ-ბის ოქრო და ვეცხლი როგორ იხარჯება გამომიცხადეო. ჩვენ ესე განვაცხადებთ შენს ბრწყინვალეობისადმი: რომელიც იმპერიალი არის მ. დიდ. ის ერთ თუმნად იხარჯება დაუყოვნებლად; რომელიც ძველი რუბლი არის ის ექვს აბაზად აქაურს თეთრზედ, და ახალი რუბლი ხუთ აბაზ ერთ შაურად. ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში ბძანებით ძალსაც მოვინდომებდით ყოვლად მოწყალის ჯელმნიფის სამსახურისათვის, რომ უნამეტნავესადაც გასულიყო ოქროც და ვეცხლიცა, მაგრამ რადგანაც გარეშემო მეზობლებში მეტად არ დაიხარჯება, ამისთვის ვაჭართ ზიანს გაუფრთხილდით, რომ ქვეყანას სავაჭრო არ მოაკლდეს.

შენის სიკეთის მარადის წადიერი
მეფე ქართლისა და კახეთისა
ირაკლი

წელსა ჩლო, ივნისის გ.⁶⁴

1771-1772 წლებისთვის ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის სხვადასხვანაირი რუბლის მიმოქცევაზე წერს გიულდენშტედტიც:

„Abasi oder Abas, eine silbermünze [...] Diese is die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhält aber für einen Katharinenrubel 5 ½ Abas und für einen Elisabeth- oder Annenrubel 6 ½ Abas.“⁶⁵

„აბაზი – ვერცხლის ფულია [...] ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში. მისი წამდვილი (საკუთარი) ფასი, სპილენძის ფულთან შედარებით, არის მხოლოდ 20 კაპიკი; ეკატერინეს მანეთში [რუბლში – ი.ფ.] იღებენ 5 1/2 აბაზს, ხოლო ელისაბედის ან ანნას მანეთში [რუბლში – ი.ფ.] – 6 1/2 აბაზს.“⁶⁶

63 ამ პირველწყაროს მიაქცია ყურადღება ნიკოლოზ ქოიავამაც, მაგრამ „ძველი“ და „ახალი“ რუსული რუბლების განსხვავებული სინჯადობა არ გაუთვალისწინებია; საზოგადოდ, გაანგარიშებული აქვს მხოლოდ იმპერიალის ფარდობა ადგილობრივ საფასესთან. ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 71-72.

64 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год*, 37; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 71.

65 გიულდენშტედტი, *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი* (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა), 232, 234.

66 იქვე, 233, 235.

1774 წელს რუსეთის იმპერიის წარმომადგენელი, კაპიტანი ლვოვი თავის პატაკში ასევე ეხება ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსეთის იმპერიის სხვადასხვანაირი რუბლის მიმოქცევის საკითხს: რუსული საექსპედიციო კორპუსის მოქმედების პერიოდში (1769 წლის აგვისტო – 1772 წლის მაის-ივნისი⁶⁷), და 1774 წელს.⁶⁸

ირაკლი II-ის „ძველი“ რუბლი უნდა იყოს იგივე ანნას ან ელისაბედის რუბლი; ანუ, 1731-1761 წლების საბანკო მონეტა, – საერთო ლიგატურული მასით 25.85 გ, და ვერცხლის შემადგენლობით 20.73 გ;⁶⁹ „ახალი“ კი ეკატერინეს რუბლია; ანუ, 1761-1796 წლების საბანკო მონეტა, – საერთო ლიგატურული მასით 24.00 გ, და ვერცხლის შემადგენლობით 18.00 გ.⁷⁰

1788 წლის ახლო პერიოდით დათარიღებულ საბუთშიც (როგორც ზემოთ დავინახეთ), ანგარიშსწორება ახალციხელსა (sic) და თბილისელს შორის ასევე „რუსის თეთრითაც“ წარმოებს: „ორ დაფათ კიდეც მე მომცა რუსის თეთრი.“⁷¹ სამწუხაროდ, არ არის დაკონკრეტებული თუ რა ნომინალის საფასე იგულისხმება, თუმცა კი, ტერმინ „თეთრი“-ს გამოყენება ცხადპყოფს, რომ საუბარია ვერცხლის მონეტებზე.

რუბლების გარდა, ქართლ-კახეთის სამეფოში ასევე მიმოიქცეოდა შედარებით დაბალნომიანი რუსული ვერცხლის საფასე – გრივენიკები (ГРИВЕННИК). ამ შემთხვევაში პირიქით – წერილობითი წყაროების დუმილის პარალელურად – ამ ნომინალის მონეტებს არცთუ მცირე რაოდენობით ვხვდებით ქართლ-კახეთის სამეფოში ტეზავრირებულ, როგორც ჩანს, ეთნოგრაფიულ-რელიგიური ხასიათის სამონეტო კომპლექსებში – კერძოდ, მთიანეთის I და ფშაველის განძებში რუსული გრივენიკების ხვედრითი წილი შეადგენს მონეტების საერთო რაოდენობის 17.4% და 52.9%-ს.⁷²

67 გიორგი პაიჭაძე, ქველი ჩხატარაიშვილი, „1768-1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო“, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე (ტომის რედაქტორი მამია დუმბაძე) (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973), 652-658.

68 Александр Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том I, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья 1771 года* (С.-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1891), 405.

69 Уздеников, *Монеты России. 1700-1917*, 412, 415.

70 იქვე.

71 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 82-84, №121.

72 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 247.

თავი V. სპილენძი

ქართლ-კახეთის სამეფოში სპილენძის საფასის მიმოქცევის შესასწავლად განსახილველია რამდენიმე პირველწყარო:

- აღნიშნულ პერიოდში თბილისის ზარაფხანაში წარმოებული და, დავამატებთ, ნაწილობრივ, იქვე დადამლული სპილენძის მონეტები;
- ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ადგილობრივი თუ შემოტანილი ცალკეული სპილენძის მონეტები და მათი შემცველი სამონეტო განძები;
- თანადროული ქართული (ქართლ-კახეთის სამეფოს) დოკუმენტური მასალა.

*

1834 წელს, ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტარულ-ეკონომიკური ისტორიის დახასიათებისას თეიმურაზ ბატონიშვილმა აღნიშნა:

„შავი ფული, ესე იგი სპილენძისა, იჭრებოდა ტფილისში საკმაოდ“¹

თბილისის ზარაფხანა მართლაც დიდი როდენობით უშვებდა სპილენძის საფასეს, შავ ფულს.² ქართლ-კახეთის სამეფოს სპილენძის ემისიებში იკვეთება რამდენიმე სამონეტო ტიპი. ყველა აქამდეც გამოქვეყნებულა,³ ამიტომ თავს შევიკავებთ მათი თუნდაც მოკლედ აღწერისგან. განსხვავებულ სამონეტო ტიპებს აღვნიშნავთ წამყვანი იკონოგრაფიული ელემენტის მიხედვით; ვუთითებთ ასევე ემიტენტის სახელს; მოჭრისა თუ სამონეტო ტიპის შემოღების თარიღს.

- ლომი, თეიმურაზ II, ჰ. 1162 წ. (1748/9);
- კორტნა, თეიმურაზ II და ერეკლე II, ჰ. 1166, 1168 და 1169 წწ. (შესაბამისად, 1752/3, 1754/5 და 1755/6 წწ.);
- ბაგრატიონთა გერბი, ირაკლი II, ჰ. 1179 წ. (1165/6);
- თევზი, ირაკლი II, ჰ. 1190 წ. (1776/7);
- ორთავიანი არწივი, ირაკლი II, ჰ. 1201 წ. (1786/7), ჰ. 1201 წ. (1786/7) და 1787, ჰ. 1201 წ. (1786/7) და „1781“, ჰ. 1202 წ. (1787/8) და „1781“, ჰ. 1203

1 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. პროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევიშვილმა), 41-42.

2 სხვა ამბავია, თუ რამდენად უწყვეტად თუ წყვეტილად აკეთებდნენ ამას; ჩვენი აზრით, შავი ფული მუდმივად არ იჭრებოდა, არამედ, - დროდადრო. ამ საკითხზე საგანგებო ნაშრომს ვამზადებთ.

3 Пахомов, *Монеты Грузии*, 256-270; ფალავა, "ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე", 90-97.

ნ. (1788/9) და 1789, ჰ. 1203 ნ. (1788/9) და „1781“, ჰ. 1206 ნ. (1791/2) და 1791:

- ცალთავიანი არწივი, ირაკლი II, ჰ. 1210 ნ. (1795/6) და 1796 ნ.;
- თევზი, გიორგი XII, ჰ. 1213 ნ. (1798/9);
- ფარშევანგი, temp. დავით ბატონიშვილი / რუსული მმართველობა, ჰ. 1215 ნ. (1800/1).

ეს მონეტები რამდენიმე ნომინალად იჭრებოდა, რომლებიც მხოლოდ მონეტების წონა-ზომით განირჩეოდა.⁴

აღსანიშნავია, რომ როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს, ასევე უცხოურ (სამეფოს ტერიტორიაზე ნაპოვნ) შავ ფულეებზე არცთუ იშვიათად გხვდება თეიმურაზის დამლა, ან ირაკლის ორი (პატარა და დიდი) დამლიდან ერთ-ერთი.⁵

ქართლ-კახეთის სამეფოში გამოშვებული სპილენძის მონეტების ტირაჟზე მსჯელობისთვის რაიმე საბუთი არ შემორჩენილა. დღევანდელობამდე შემორჩენილ ცალთა სიუხვე გვაფარაუდებინებს, რომ ტირაჟები უმნიშვნელო არ იყო (თითო-ოროლა სამონეტო ტიპის გამოკლებით). მათ ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს როგორც წინა პერიოდში (იხ. ევგენი პახომოვის შეგროვებული ცნობები), ასევე ბოლო წლების მრავალრიცხოვანი პოვნის ფაქტები; მართალია, ბოლოდროინდელი აღმოჩენების უმეტესი ნაწილი, სამწუხაროდ, უპასპორტოა, მაგრამ მათი გეოგრაფიული განაწილება, რამდენადაც შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, საკმაოდ ფართოა, და უწინდელი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიას ფაქტიურად მთლიანად მოიცავს.

შეიძლება ისიც გვევარაუდა, რომ სპილენძის საფასის წარმოების მასშტაბი დროთა განმავლობაში უნდა გაზრდილიყო; ამას ხელს შეუწყობდა რამდენიმე გარემოება: 1) სახელმწიფოს დედაქალაქის, თბილისის, და სხვა დასახლებების ურბანული განვითარება (შედარებითი მშვიდობიანობის წყალობითაც), 1795 წლამდე მაინც; 2) საზოგადოდ, სახელმწიფოს ეკონომიკური წინსვლა (გეორგიევსკის ტრაქტატის დადებით გამოწვეული საგარე-სამხედრო საფრთხის მკვეთრად გაზრდამდე მაინც), რომლის ერთ-ერთ კომპონენტად ეკონომიკის გაზრდილი მონეტიზაციაც უნდა მივიჩნიოთ; 3) ფულად გარდაქმნისთვის ვარგისი სპილენძის დიდი რაოდენობით ხელმისაწვდომობა (ალავერდისა და, საფიქრებელია, ასევე, შამბლულის სპილენძსადნობი ქარხნის ამუშავების შემდეგ); 4) სახელმწიფოს მესვეურთა ფულადი პოლიტიკის ევოლუცია-განვითარება; უფრო მეტად გამოხატული საკრედიტო ბუნების მქონე საფასის შემოღება-დანერგვის იდეის ჩასახვა? (დიდი ალბათობით, საგარეო, კერძოდ, რუსეთის იმპერიისა და შვედეთის სამეფოს ანალოგების მიბაძვით)⁶ - ფისკალური მოგების

4 Пахомов, *Монеты Грузии*, 270-276; Евгений Пахомов, *Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII в.в.* (Баку, 1928).

5 Пахомов, *Монеты Грузии*, 269-270; Paghava, Lobzhanidze, Turkia, „Countermarking of Copper Coins in Late 18th Century Georgia”, 38-46.

6 ფალავა, „იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება“ როგორც წყარო ფულადი

დამატებით გაზრდის მიზნით.

ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ საკუთარი შავი ფულების სიუხვის პარალელურად, ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე პრაქტიკულად არ გვხვდება იმპორტირებული, – სინქრონული უცხოური (მეზობელი სახელმწიფოების, სახანოების) მონეტები – თუ არ ჩავთვლით რუსულ სპილენძის ფულს, რომელსაც ქვემოთ მივუბრუნდებით.

შეიძლება საკვირველი მოგვეჩვენოს, მაგრამ ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე თავად ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტების ფართო გავრცელების (ხშირად პოვნის) პარალელურად, აშკარად მცირეა ამ მონეტების შემცველი *განძების* რიცხვი.

(უპირატესად?) სპილენძის მონეტების შემცველი სამონეტო კომპლექსებიდან ცნობილია სულ 4 (ვერცხლის მონეტების შემცველ 19 განძს ვიცნობთ; – *vide supra*. მათ შორის ერთ-ერთი – გორის უფეზდის, შეიცავდა როგორც ვერცხლის, ასევე, უპირატესად, სპილენძის მონეტებს):

- პატარა ლილოს თეიმურაზ II-ის ფულების განძი (2024 წ.): ექსკლუზიურად თეიმურაზ II-ის სპილენძის მონეტები - სულ 11 ნახევარი ბისტი. განძის ტეზავრაცია, სავარაუდოა, მომდევნო სამონეტო ტიპის შემოღების წინარე პერიოდში, ანუ, დაახლოებით, 1750-იანი წლების დასაწყისში მომხდარიყო;
- გორის უფეზდის შერეული განძი (1906): ირაკლი II-ის დაახლოებით 60 სირმა აბაზი, და 5 ფუთზე მეტი სპილენძის მონეტა, აქედან რუსეთის იმპერიის (1760-, 1770-, 1780-იანი წლების) 5-კაპიკიანები, ისევე, როგორც, ჩანს, ეკატერინე II-ის 2-კაპიკიანებიც; ასევე ირაკლი II-ის სპილენძის ბისტები და ნახევარ-ბისტები, ძირითადად ერთთავიანი არწივის გამოსახულებით (1796), მაგრამ, მცირე რაოდენობით, ერთთავიანი არწივის გამოსახულებითაც (თარიღების სხვადასხვა კომბინაციით). განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულით უნდა დავათარილოთ;⁷
- ირაკლი II-ის 1796 წლის ფულების უპასპორტო განძი (აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, დაუზუსტებელ ადგილას) (2020-იანი წლების დასაწყისი): ირაკლი II-ის 1796 წლით დათარიღებული დაახლ. 15-25 ბისტი და ნახევარბისტი. განძის ტეზავრაცია 1790-იანი წლების დასასრულით უნდა დათარიღდეს;⁸
- რუსეთის იმპერიის ხუთკაპიკიანების ახმეტის განძი (2024 წ.): ეკატერინე II-ის სახელით ეკატერინბურგის ზარაფხანაში მოჭ-

პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად / Paghava, „Prince Ioane’s *Sjuldaba* (Code) as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartli-Kakheti”, 31-33.

7 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 229.

8 ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 180-181.

რილი 8 ხუთკაპიკიანი (თარიღებით: 1763, 1769, 1770, 1771, 1779, 1780, 1781, 1784). სამონეტო კომპლექსის ტეზავრაციას 1780-იანი წლებით დავათარილებდით, უფრო კი ამ ათწლეულის II ნახევრით; ან, ყველაზე გვიანი, 1790-იანი წლებით.⁹

განძების შემადგენლობის შესწავლა იძლევა საშუალებას რამდენიმე დაკვირვება გავაკეთოთ.

პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე დომინირებს სწორედ ამ სახელმწიფოს შავი ფული. უცხოური მონეტები ტეზავრაციას, რამდენადაც ამ ოთხი კომპლექსით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, - არ ექვემდებარებოდნენ. ერთადერთი, და მეტად მნიშვნელოვანი გამონაკლისია რუსეთის იმპერიის სპილენძის მონეტები.¹⁰ უფრო მეტიც, თავად ქართლ-კახეთის სამეფოს საკუთარი, თბილური სპილენძის მონეტები ტეზავრაციას ნაკლებად ექვემდებარებიან; - თუ გავითვალისწინებთ მათ ნაკლებ ღირებულებას და მეტ ხელმისაწვდომობას მოსახლეობის ფართო ფენებისთვის, კიდევ უფრო თვალში საცემია მკვეთრი სხვაობა ცნობაში მოყვანილ ექსკლუზიურად სპილენძისა (3) და ექსკლუზიურად ვერცხლის მონეტების (18) განძებს შორის: 1:6. გარდა იმისა, რომ მოსახლეობა, ჩანს, ნაკლებად არის მიდრეკილი, ქართლ-კახეთის სამეფოს შავი ფულები გადაინახოს, - მათი მიმოქცევაც ქრონოლოგიურად დანაწევრებული ჩანს: სხვადასხვა ტიპის, ე.ი. სხვადასხვა დროის სპილენძის მონეტები ერთმანეთს პრაქტიკულად არ ერევა (გორის უფეზდის განძი ერთადერთი გამონაკლისია).

*

რაც შეეხება დოკუმენტურ პირველწყაროებს, ქართლ-კახეთის სამეფოს დროინდელი, ეკონომიკური ხასიათის საბუთები სავსეა ამა თუ იმ ვერცხლის საფასის ხსენებით; ანდა, უბრალოდ ციფრია მითითებული, რომელიც, ვერცხლის მონომეტალიზმის პირობებში, ასევე კანონიერი ვერცხლის საფასით ათვლილ თანხას აღნიშნავს. ამგვარი დოკუმენტები ასეულებს მოითვლის. საპირისპიროდ ამისა, თანადროულ საბუთებში სპილენძის ფული, როგორც ესეთი, უკიდურესად იშვიათად მოიხსენიება.

ჯერჯერობით ნაპოვნი გვაქვს მხოლოდ ორი საბუთი, რომელშიც მეტ-ნაკლებად არსებითი თანხის ანგარიში შავი ფულით სწორდება (თბილური შავი ფული უნდა იგულისხმებოდეს).

ამ ორიდან ერთი, საერთოდაც, სახელმწიფო უწყების მოქმედებას ასახვას, და, რთული სათქმელია, რამდენად ნებაყოფლობით გარიგებას წარმოადგენს (სახელმწიფოს მხრიდან კონტრაგენტებზე რაიმე ზენოლა ხომ არ მომხდარა); 1790 წლის *ახტალის ოქროს გამოსავლისა და ხარჯის*

9 იქვე, 181-183.

10 შეად. Кебуладзе, „Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным“, 91-104

ნიგნში ჩანს 30 თუმნის გასტუმრება:

„[...]
კვ ცფ [26 თუმანი და 2.5 მინალთუნი]

ქ. ამავე თვის იე ფქვილის
პატრონებს ფქვილის
ფასად მისცემიათ მ
ხარვრისათვის შავი
ფული ლ [30 თუმანი].
ამაში მიუცია თეთრი.
ეს პური ქიტესა ან-
ბარდრის თავლია იოსებ
მდივნის მარიფათით,
ღივან ბარათით. [...]”¹¹

მანუჩარ მდივნის (?), რომელიც ამ შემთხვევაში კერძო პირის როლში გამოდის, ასევე XVIII საუკუნის დასასრულით დათარიღებულ ანგარიშის ნიგნში კი მხოლოდ ორ მინალთუნზეა საუბარი:

„რაც ნაზირისათვის მიმიცია:

[...]
ც [2 მინალთუნი] ქ. სტეფან სარ(ა)იდრის ხელით მივე შავი ფუ-
ლი.”¹²

არ არის გამორიცხული, რომ ეს ორი დოკუმენტი ერთგვარ გამო-
ნაკლისადაც წარმოადგენდეს. ამგვარი, შავი ფულით ანგარიშსწორების
ამსახველი საბუთების სიმწირე ქართლ-კახეთის სამეფოში შავი ფულის
როლის თაობაზე გარკვეული დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა.
ქართლ-კახეთის სამეფოს საბუთებში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მართალია,
სხვადასხვა ტიპის (როგორც წესი, ოქროს ან, უფრო, ვერცხლის) საფასე
მოიხსენიება, მაგრამ ანგარიშსწორება ყოველთვის ვერცხლის მონეტაში
(აბაზ-მინალთუნ-თუმნის სისტემა) ნომინირებულ თანხებზე წარმოებს.

ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ რუსეთის იმპერიის ფარგლებში რუსუ-
ლი სპილენძის მონეტებით ნასესხებ ფულს ქართლ-კახეთის სამეფოში
ვერცხლის საფასით (sic) ისტუმრებენ¹³ (1794 წლის 1 ივლისის ალა-სტეფანა

11 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 97, №67.

12 იქვე, 326, №220.

13 ბუნებრივია, ანგარიშსწორებისთვის სხვა, ძვირფასი ლითონის საფასესაც იყენებდნენ. ასე, მართალია ოდნავ უფრო გვიანდელ, 1802 წლის 1 იანვრით დათარიღებულ საბუთში, ჩვენთვის უკვე კარგად ნაცნობი ისტორიული პირები იმავე ასტრახანში ნიდერლანდულ დუკატებზე რიცდებიან:

„ქ. ავილე მე, ტერ-შმოვანანთ სტეფანას შვილმან სოლომანამ, თქვენ, კნიაზ მდივანი მანუჩარ თუმანოვისაგან, ოთხას ოცდა ცამეტი დანა ბაჯალლუს ოქრო, რომ ის ამისი ნახევარი ორას თექვსმეტ-ნახევარი დანა ბაჯალლუს ოქრო (სივ0)

აბიმელიქოვისა და მანუჩარ თუმანიშვილის ანგარიში):

„რნგ/ ჯქ (153 თუმანი, 8 მინალთუნი და 3 აბაზი]

„ქ.მერაბ-ალასძმის
კაკალას ვალში
მიეცა ჰაშტარხ-
ანს [ასტრახანში -
ი.ფ.] ორასი თუმ-
ანი რუსის შავი
ფული, იმისთვის
უნდა მივცე ქა-
ლაქის თეთრი.¹⁴

[...]”¹⁵

*

დოკუმენტური და მონეტარული მონაცემები ერთმანეთს ავსებს და შეესაბამება კიდევაც: ქართლ-კახეთის სამეფოში წამყვან როლს თამაშობს ადგილობრივი, თბილური შავი ფული (თუმცა, შემოღწეულია ასევე რუსეთის იმპერიის სპილენძის ფულიც); ამასთანავე, მისი მნიშვნელობა შეზღუდულია – მისი ტეზავრაცია იშვიათია; მეტ-ნაკლებად მსხვილ გარიგებებში მისი მონაწილეობა, ასევე, – უკიდურესად იშვიათია.

ამდენი. [...]

დაინერა ჰაშტარხანს, ჩყბ წელსა, იანვრის ა. მე თვითონ, სოლომანს, დამინერია და ყაბულიცა მაქვს, ეს ჩემი ხელია.” ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 168-169, №238.

¹⁴ ყურადღებას იპყრობს თანაფარდობა ქართულ სირმა თეთრსა და რუსულ შავ ფულს შორის, - თბილისში: 1:1.3.

¹⁵ იქვე, 112, №169. იგივე ცნობა მეორდება 1798 წლის ახლო ხანაში შედგენილ მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების სესხის ნუსხაშიც. იქვე, 131-132, №188.

თავი VI. ანალიზი

ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკაში წარმოდგენილი ფულადი მასა არაერთგვაროვანი იყო.

საუბარია არა მარტო მის ფიზიკურ, ნივთიერ გამოხატულებაზე – სხვადასხვა ლითონისგან დამზადებულ მონეტებზე, ქალაქის ფულზე, თუ სხვადასხვა სახის ფულად დერივატზე (თამასუქი თუ ბარათი, მიბარების ბარათი) – არამედ ფულის სხვადასხვა სახეობათა, ანუ, სხვადასხვანაირი ფულის განსხვავებულ საკრედიტო-სასაქონლო ბუნებაზე, და, შესაბამისად, განსხვავებულ ფულად ფუნქციაზე.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საზოგადოებრივი ურთიერთობების მოდელიდან და გეოპოლიტიკური მდგომარეობიდან¹ გამომდინარე, ქართლ-კახეთის სამეფოს ბაზრისთვის სრულად თუ გამოხატულად საკრედიტო ფული მიუღებელი აღმოჩნდა. შავი ფულიც კი, ქალაქის ბანკნოტებისგან განსხვავებით, ნაწილობრივ არასაკრედიტო საფასეს წარმოადგენდა, ვინაიდან შედგებოდა მართალია არაძვირფასი, მაგრამ გარკვეული, და არცთუ სიმბოლური ღირებულების ლითონისგან; დადგენილია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს სპილენძის მონეტებში შემავალი სპილენძი შეადგენდა შესაბამისი, სპილენძის ფულის ნომინალური ღირებულების საკმაოდ არსებით ნაწილს, კერძოდ, 30-50%-საც კი.² ალავერდში (და შამბლულში) უდიდესი რაოდენობით მოპოვებული სპილენძის ხელმისაწვდომობის მიუხედავად, და დაუშვავათ, XVII-XVIII საუკუნეების შვედეთისგან განსხვავებით, ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტარული ეკონომიკის გადაყვანა უპირატესად სპილენძის საკრედიტო ფულზე ხელისუფლებამ ვერ შეძლო; თუმცა კი, - უცდია: ნათელი მაგალითი იმისა, თუ როგორ ეწინააღმდეგებოდა მოსახლეობა მისთვის საკრედიტო საფასის დაძალებას,³ არის ქართლ-კახეთის სამეფოს სპილენძის მსხვილი ნომინალის შავი ფულის, - სპილენძის შაურის - მიღების სირთულეები.⁴

მსხვილ გარიგებებში მონაწილეობდა სრულფასოვანი, ასე ვთქვათ,

1 სახელმწიფო სარეპრესიო აპარატის სისუსტე? ეკონომიკური ურთიერთობების განუვითარებლობა და, შესაბამისად, ფულის მასაზე შეზღუდული მოთხოვნილება?

2 Paghava, „The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”, 248.

3 რაც სახელმწიფოსთვის დიდი მოგების მომტანი იქნებოდა, მაგრამ ამ ფინანსური ინსტრუმენტის ბოროტად გამოყენების შემთხვევაში ეკონომიკისთვის, საბოლოო ჯამში, საზიანო აღმოჩნდებოდა.

4 Пахомов, *Монеты Грузии*, 261; Пагава, „Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)”, 221-222.

სრული შინაგანი ღირებულების მქონე ვერცხლისა და ოქროს საფასე. თუმცა, მათი სტატუსიც არ იყო ერთნაირი. ქართლ-კახეთის სამეფო, ტრადიციულად, ვერცხლის მონომეტალიზმის ქვეყანას წარმოადგენდა, (მეტწილად იმპორტირებული) ოქროს მონეტა კი უფრო საქონელ-საფასეს წარმოადგენდა, რომელსაც არ ჰქონდა სტაბილური და დაკანონებული ღირებულება.

ვერცხლის მონეტები წარმოადგენდა სრულფასოვან საფასეს; მათი ნომინალური ღირებულება პირდაპირ კავშირში იყო მათში ძვირფასი ლითონის შემადგენლობასთან და მას თითქმის უდრიდა:

წარმოების ღირებულება + ვეჯუბი = ნომინალურ ღირებულებას

სადაც წარმოების ღირებულება მოიცავს ძვირფას ლითონზე დანახარჯებსაც, ვეჯუბი კი წარმოადგენდა კომისიას ლითონისგან მონეტის მოჭრისთვის (ლითონის ღირებულების, ჩანს, 2-2.5%⁵).

საბუთები (და მონეტარული წყაროები) ცალსახად ადასტურებენ, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში სწორედ ვერცხლის საფასე წარმოადგენდა ანგარიშსწორების ერთადერთ, კანონიერ და საყოველთაოდ მიღებულ საშუალებას:

„საერთო ეკვივალენტი და გადახდის კანონიერი საშუალება ვერცხლის ფული იყო; ყველას უფლება ჰქონდა მოეთხოვა გადახდა ვერცხლის ფულით და ყველა ვალდებული იყო გადაეხადა ვერცხლის ფულით“.⁶

სწორედ (მხოლოდ) ვერცხლის საფასე ასრულებდა ფულისთვის დამახასიათებელი ხუთივე ფუნქციას: იყო (ა) ღირებულების საზომი; (ბ) მიმოქცევის საშუალება (შუამავლობდა საქონლის/მომსახურების ყიდვა-გაყიდვისას); (გ) (გადავადებული) გადახდის საშუალება; (დ) დაგროვების საშუალება; და, ბოლოს, (ე) საერთაშორისო საფასე (ყოველ შემთხვევაში, რეგიონულ და რეგიონთაშორის გარიგებებს უზრუნველყოფდა, ანუ, ასე ვთქვათ, „მსოფლიო ფულსაც“ წარმოადგენდა).

ოქროს მონეტაც სრულფასოვან საფასეს წარმოადგენდა; - მისი ღირებულება შეესაბამებოდა მის შემადგენლობაში შემავალი ძვირფასი ლითონის რაოდენობას. ოღონდ, მას არ გააჩნდა ფიქსირებული ნომინალური ღირებულება (რომელიც ვერცხლის მონომეტალიზმის გათვალისწინებით, მხოლოდ ვერცხლის საფასეს ჰქონდა). როგორც აღვნიშნეთ, ოქრო საქონელ-ფულს წარმოადგენდა. შემადგენლობიდან გამომდინარე, რეალური ღირებულება კი ჰქონდა, მაგრამ მისი მსყიდველობითი უნარი

5 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 179-180.

6 ქოიავა, „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში“, 76.

ურთიერთშეთანხმებით, როგორც ამას დოკუმენტური მასალა გვიდასტურებს, დასაშვებია იყო ანგარიშსწორება სხვა ლითონის საფასითაც.

არ იყო ფიქსირებული-ნომინირებული. ამრიგად, შეეძლო ფულის ხუთი ფუნქციიდან მხოლოდ ოთხის შესრულება; – ღირებულების უნივერსალური საზომი ვერ იქნებოდა.

ვერცხლთან შესაბამისობაში იყო მოყვანილი ასევე რამდენიმე ნომინალად წარმოდგენილი სპილენძის ფულიც. გვიანდელი მონაცემების რეტროგრადული პროექციებით დგინდება სხვადასხვა წონის სპილენძის მონეტის ვერცხლში გამოხატული ნომინალური ღირებულება (შაური, ბისტი, ორფულიანი, ფული, ნახევარფულიანი).⁷

ოღონდ, განსხვავებით ოქრო-ვერცხლის მონეტებისგან, შავი ფული აშკარად მაინც უფრო საკრედიტო საფასეს წარმოადგენდა: მისი ნომინალური ღირებულება მკვეთრად აღემატებოდა რეალურს – ანუ, მასში შემავალი ლითონის ღირებულებას.

უფრო მეტიც, რომც არაფერი ვთქვათ შავი ფულის საკრედიტო ბუნებაზე (არასრულფასოვნებაზე), საბუთების შესწავლით დასტურდება (რაც ადგილობრივ მონეტარულ ტრადიციასაც შეესაბამება), რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში ეკონომიკა შავ ფულს არ ეფუძნებოდა; – ანგარიშსწორების ძირითად და წამყვან, ლეგიტიმურ საშუალებას წარმოადგენდა ვერცხლის საფასე – ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკა, ჭეშმარიტად, ვერცხლის მონომეტალიზმზე იყო აგებული.

შავი ფული უპირატესად წვრილ აღებ-მიცემობაში თუ გამოიყენებოდა; შავი ფულის არასრულფასოვნება, გამოყენების შეზღუდულობისა და სტატუსის მნიშვნელობით, ვერცხლის მონომეტალიზმზე დამყარებული ფულადი ეკონომიკის მქონე სახელმწიფოსთვის სავსებით ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს. მეტ-ნაკლებად არსებითი, არათუ მსხვილი გარიგებების მთავარ მატერიალურ სუბსტრატს ვერცხლის (იშვიათად, ოქროს) საფასე წარმოადგენდა.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შავი ფულის ფულადი ფუნქციებიც შეზღუდული იყო; – თავისთავად ის არ წარმოადგენდა ღირებულების საზომსა და საერთაშორისო საფასეს; ტეზავორირებული განძების იშვიათობასაც თუ გავითვალისწინებთ, შეზღუდულად ასრულებდა გადავადებული გადახდისა და დაგროვების საშუალების ფუნქციებს; თუმცა, უდავოდ, წარმოადგენდა მიმოქცევის საშუალებას.

*

ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტარული ეკონომიკის მატერიალური სუბსტრატი, ანუ, სხვადასხვა ლითონისგან დამზადებული საფასე, არსობრივად, განსხვავებული იყო; ამასთანავე, ის დინამიკაშიც ტრანსფორმირდებოდა. ამის მიზეზი სხვადასხვა ლითონის საფასისადმი ქართლ-კახეთის

7 Пахомов, Монеты Грузии, 270-276; Пахомов, Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII в.в.

სამეფოს ხელისუფლების განსხვავებული და თანაც ცვალებადი მიდგომა იყო; ხელისუფლების მიერ გატარებული ფულადი პოლიტიკის მრავალგვარობასა და ევოლუციას ვგულისხმობთ.

ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების რეფორმამდე ქართლ-კახეთის სამეფოში ვერცხლის მონომეტალიზმი ემყარებოდა სხვადასხვა ტიპისა და წარმომავლობის, როგორც თბილურ, ასევე შემოტანილ მონეტაზირებულ ვერცხლს. ქართლ-კახეთში აღმოჩენილ მონეტებს შორის სირმა თეთრის შემოღებამდე მოჭრილი, და, ამასთანავე, არათბილური წარმომავლობის ვერცხლის მონეტების სიუხვევ⁸ ისევე როგორც რეფორმამდელი 2 განძის შემადგენლობა ადასტურებს, რომ გვიანდელი, სირმა თეთრის ემისიის პერიოდისგან განსხვავებით, თბილურ საფასეს არ ჰქონდა სამეფოს ტერიტორიაზე ექსკლუზიური სტატუსი; ის მიმოიქცეოდა სხვა ზარაფხანებში მოჭრილ ვერცხლის მონეტებთან ერთად; ვერცხლის მონეტებს შორის მისი ხვედრითი წილი არსებითი იყო, - საერთო რაოდენობის, სავარაუდოდ, რამდენიმე ათეული პროცენტი (ციფრი ემპირიულია, ზუსტი მონაცემები არ გავაჩნია); თუმცა, ეჭვს არ იწვევს, რომ გარიგებებში თავისუფლად მონაწილეობდა „დიდი ირანის“ და არა მარტო ირანის სხვა ზარაფხანების ნაწარმიც. ეს არც არის გასაკვირი, გამომდინარე ყველა ამ მონეტის მეტროლოგიური (სინჯი, წონა) და ვიზუალური იდენტიურობიდან (ინდურ რუფიებსა და, იერის მხრივ, ოსმალურ „ონლუქებს“ თუ არ ჩავთვლით). ნებისმიერი (ვერცხლის) მონეტის ღირებულებას, საფიქრებელია, განსაზღვრავდა მასში ძვირფასი ლითონის შემადგენლობა, ანუ, პირველ რიგში, წონა (ირანსა და რეგიონში სეფიანურ და პოსტ-სეფიანურ ეპოქაში, საკმაოდ იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ვერცხლის მონეტები ძალიან მაღალი სინჯის, პრაქტიკულად, ხალასი ვერცხლისგან იჭრებოდა; საფასეს სინჯი მხოლოდ გვიანდელ კავკასიურ სახანოებში დაუნიეს, უკვე უფრო XVIII საუკუნის დასასრულისკენ. ამრიგად, სინჯის საკითხი შეიძლება უგულებელვყოთ). სირმა თეთრის შემოღებამდე რეგიონში მიმოიქცეოდა ირანული ტიპის საფასე (ოსმალური საოკუპაციო მონეტებიც, ჩანს, ირანული სტანდარტით მოიჭრა), ინდური რუფიებიდან ნადირის მიერ გადმოღებული „ნადირისა“ და თავად ინდური რუფიების დამატებით.

ირაკლი II-ის მიერ ჩატარებული რეფორმის შემდგომ კი ქართლ-კახეთის სამეფოს მონეტარულ ეკონომიკაში დომინირება დაიწყო „ქალაქის ახალმა თეთრმა“, ანუ, სირმა ვერცხლის საფასემ. სხვა ტიპის (ძველმა თუ თანამედროვე) ვერცხლის მონეტებმა დაკარგეს კანონიერი ანგარიშსწორების სტატუსი (მაგრამ არა ღირებულება). სამეფოს ვერცხლის მონომეტალიზმზე დამყარებული ეკონომიკა და სამონეტო ბაზარი სანყის სტადიაზე ღია იყო, ირაკლი II-ის რეფორმის შემდგომ კი შეძლებისდაგვარად ჩაიკეტა, და ეპიქორული გახდა.

8 Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и Закавказья*, 32-33.

ვერცხლის მონომეტალიზმზე დაფუძნებული მონეტარული ეკონომიკის მქონე ქართლ-კახეთის სამეფოს შიდა ბაზრის დახურვა უცხოური, თუნდაც, ვერცხლის მონეტისთვის დამტკიცებულია 1770-იანი წლების დასაწყისისთვის: 1774 წლით თარიღდება სამეფოში რუსეთის იმპერიის წარმომადგენლის, კაპიტან ლვოვის მოხსენება, რომელშიც ის პირდაპირ ჩივის უნინ რუსულ [ვერცხლის] მონეტაზე „აკრძალვის“ არსებობას:⁹

“Хотя въ бытность здесь нашего войска много было употреблено старания въ разсуждении безъ убыточнаго нашихъ здесь денегъ обращенія въ сравненіи съ здешнею монетою, но совсемъ темъ, м. г., по тогдашнимъ здешнимъ противу насъ хитростямъ доведено было только до того, что старой нашъ рубль принимали здесь за сто пятнадцать, а новой за сто десять здешнихъ копеекъ; ныне же какъ здесь обнародовано, что бывшее предъ симъ о нашей монете запрещеніе уничтожено, и что оной свободной курсъ позволяется, то самыя теже наши рубли имеютъ предъ прежнимъ цену весьма превосходную, ибо старой рубль за сто тритцать, а новой за сто дватцать пять копеекъ на всякую здешнюю монету охотно променивають; о семь бывшемъ въ денгахъ насъ обмане я е. св. царю Ираклію пристойнымъ образомъ приметить не оставилъ.”¹⁰

„მართალია, ჩვენი ჯარის აქ ყოფნისას დიდი მცდელობა გავწიეთ რათა ჩვენს ფულს აქ ადგილობრივ მონეტასთან მიმართებაში უზარალოდ ეტრიალა, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მონყალეო ხელმწიფე, მამინდელი ჩვენს სანინაალმდეგოდ [მიმართული] ეშმაკობების გამოისობით, მხოლოდ ის მოხერხდა, რომ ჩვენს ძველ რუბლს აქ ას თხუთმეტ, ახალს კი ას ათ ადგილობრივ კაპიკად იღებდნენ; ამჟამად კი რაც გამოქვეყნდა, რომ აქამდე ჩვენს მონეტაზე არსებული აკრძალვა გაუქმდა, და მისი [გაცვლის] თავისუფალი კურსიც არის ნებადართული, ზუსტად იგივე ჩვენი რუბლები წინანდელზე დიდი აღმატებით ფასობს, ვინაიდან ხალხით ცვლიან ნებისმიერ აქაურ მონეტაზე ძველ რუბლს ას ოცდაათ, ახალს კი ას ოცდახუთ კაპიკად; უნინ, ფულში ამ ჩვენს მოტყუებაზე მისი უდიდებულესობა მეფე ირაკლისთვის წესიერად ხსენება არ გამომჩენია.”¹¹

ხსენებული აკრძალვა, როგორც ვხედავთ, აბსოლუტური არ იყო; უბრალოდ, გაცვლითი კურსის მანიპულირებით, უცხოური ვერცხლის მონეტის ღირებულება ხელოვნურად დანიეს.¹²

საზოგადოდ, სირმა თეთრის, როგორც კანონიერი საფასის ექსკლუზიური სტატუსი არ გამოორიცხავდა ქართლ-კახეთის სამონეტო ბაზარზე

9 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том 1, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья 1771 года*, 401-405.

10 იქვე, 405.

11 თარგმანი ჩვენია.

12 ფაღავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 251-255.

სხვა ვერცხლის მონეტების ბრუნვასაც. თუმცა, ისინი, ოქროს საფასის მსგავსად, საქონელ-ფულს წარმოადგენდა, ფიქსირებული ღირებულების გარეშე. ძმები მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების 1799 წელს დაწერილ გიროების ნუსხაში ძალიან კარგად ჩანს რომ, მაგალითად, „ალთმიშლული“ – საქონელ-ფულია, ის არ მოიხსენიება საფასედ, ამ მონეტის სახელწოდება მითითებულია, როგორც საქონლის ზუსტად აღმწერი ტერმინი; იქვე კი აღნიშნულია თუნდაც ათჯერ ნაკლები თანხა (8 მინალთუნი 8 თუმნის მეთაედია), მაგრამ რა მონეტით, - დაზუსტებული არ არის, - უბრალოდ „თეთრით“; ეს იმიტომ, რომ 8 მინალთუნი გასწორებულია სახელმწიფოს კანონიერი საფასით (სირმა თეთრით), და, ამრიგად, აღარ არის საჭირო იმის დაზუსტება, თუ რა საფასეზეა საუბარი:

„[...]“
 უ ჯ ამან ზაქარიამ მოიტანა ალთმიშლული რ [100], იქნება
 უ [8 თუმანი] და თეთრი ჯ [8 მინალთუნი]. იქნება.
 თიბათვის თ.
 [...]”¹³

ხოიდან თბილისში გამოგზავნილი ალთმიშლულების ღირებულების რალაცა კურსით დაანგარიშებაზე 1794 წელს მანუჩარ გორჯასპოვიც წერდა – „როგორც რომ თქვენ მამწერთ და რიგია, აქ ალთმიშლულს იმ ფასათ უანგარიშებთ.“¹⁴

რუბლები იქნებოდა თუ ალთმიშლულები (ან ყურუშები), მათი კურსი არ იყო სტაბილური და დროთა განმავლობაში იცვლებოდა; ამ იმპორტირებული ვერცხლის მონეტების კურსი თეთრით, ანუ სახელმწიფოში დაკანონებული ვერხლის საფასით დაანგარიშდებოდა. ამ უკანასკნელში კი რეფორმამდე პერიოდში სხვადასხვა ტიპის (აბაზ-თუმნის ნომინალურ სისტემაში მოქცეული) ირანული ყაიდის ვერცხლის მონეტები უნდა ვიგულისხმოთ, რეფორმის შემდგომ კი, – ექსკლუზიურად სირმა თეთრი. სწორედ სირმა თეთრს გააჩნდა ფულისთვის დამახასიათებელი ხუთივე ფუნქცია, სწორედ ის წარმოადგენდა კანონიერ საფასეს.

შეიძლება შემთხვევითი არც იყოს, რომ სირმა აბაზიანების პარალელურად, გავრცელდა მაინცდამაინც ისეთი დიდრონი, მძიმეწონიანი (მაღალი ღირებულების მქონე) ვერცხლის მონეტები, როგორც რუსული რუბლებია და ოსმალური ყურუშები თუ ალთმიშლულები. ჩვენი აზრით, მათ დააკმაყოფილეს ბაზრის მოთხოვნილება დიდი (აბაზზე მეტი) ღირებულების მქონე ვერცხლის მონეტაზე.¹⁵ ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის პირველ

13 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 146, №198.

14 იქვე, 108-109, №163.

15 ლიად რჩება შეკითხვა, ქართლ-კახეთის მონარქებმა თავად რატომ არ გა-

ორ ათწლეულში ესეთი საფასის როლს ასრულებდნენ დიდ მოლოლთა თუ ნადირ შაჰის 11.5-გრამიანი რუფიები; მაგრამ, რეფორმის ფარგლებში ამ ნაირნაირი ძველი ვერცხლის მონეტის დელეგალიზაციის პარალელურად სამონეტო ბაზარზე შეუვსებელი რჩებოდა ამგვარი – აბაზიანზე (და თუნ-დაც აბაზნახევრიანზე, რომელიც ბოლოს ჰ. 1190 წელს მოიჭრა) მეტი, და ოქროს დუკატზე ნაკლები ღირებულების მქონე - საფასის ნიში.

ამასთანავე, მძიმეწონიანი ალთმიშლულებისა და რუბლების გვერდით ქართლ-კახეთის სამეფოს ბაზარზე შემოდიან უფრო მცირე ნომინალის რუსული მონეტებიც, მაგალითად ელისაბედის 1756 წლის 5-კაპიკიანი მთიანეთის I განძში,¹⁶ ან, ეკატერინეს 1784 წლის 15-კაპიკიანი ფშაველის განძის შემადგენლობაში;¹⁷ განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ეკატერინე II-ს გრივენიკები¹⁸ (ნორმატიული წონით 2.37 გ; სინჯით 75%¹⁹). 1784 წლიდან სანქტ-პეტერბურგის ზარაფხანაში მათი დიდი რაოდენობით ემიტირება,²⁰ უდავოდ, ხელშემწყობი გარემოებაა. მაგრამ, როგორ ახერხებენ ისინი ეპიქორულ სამონეტო ბაზარზე შემოჭრას? ეს პროცესი თბილისის გვერდის ავლით ხდება? მიზეზი სრულფასოვანი, და, იმავდროულად, დაბალი წონის / ღირებულების მონეტის დეფიციტი ხომ არ იყო?

რუსული საფასის შემოსვლას, ბუნებრივია, ხელს შეუწყობდა ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის იმპერიასთან კავშირების, მათ შორის, ეკონომიკურის კავშირების გაცხოველება.

*

მთელი თავისი არსებობის განმავლობაში ქართლ-კახეთის სამეფოში მიმოიქცეოდა ნაირნაირი ოქროს საფასე: ევროპული (უპირველეს ყოვლისა, ვენეციური ცეხინები და უფრო კი ნიდერლანდული დუკატები), რუსეთის იმპერიის (იმპერიალები), ოსმალური და ეგვიპტის, ირანული. ყველა ეს ოქროს მონეტა საქონელ-ფულის სტატუსით სარგებლობდა და არ წარმოადგენდა ღირებულების საზომს.

საკუთარი ოქროს საფასის მასობრივ ემისიას ქართლ-კახეთის ხელისუფლება მოერიდა. მართალია, სახელმწიფოს არსებობის სულ ბოლო წლებში

მოუშვეს უფრო მსხვილი (მეტი ზომა-წონის) ვერცხლის მონეტები? ტალერული ტიპის? პასუხი იქნებ თბილისის ზარაფხანის ტექნოლოგიურ შეზღუდულობაში დევს. თუ, მიზეზი, მაინც, შესაბამისი ტრადიციის არქონა იყო? მეორე მხრივ, იბრაჰიმის სახელით თბილისის ზარაფხანამ ხომ მოჭრა სამაბაზიანი (sic) ნომინალი. Пахомов, *Монеты Грузии*, 233-234.

16 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 232.

17 იქვე.

18 იქვე, 232-233; ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 179.

19 Уздеников, *Монеты России. 1700-1917*, 413.

20 Василий Уздеников, *Объем чеканки российских монет на отечественных и зарубежных монетных дворах. 1700-1917* (Москва: Малая Медведица, 1995), 41.

მმართველ ელიტაში უკვე ჩაისახა იდეა, - ქართული სირმა ოქროს შაურები მასობრივად გამოეშვათ; იოანე ბატონიშვილი თავის *სჯულდებაში* სხვა ღონისძიებების გატარებასთან ერთად ამასაც გვთავაზობს (ოღონდ, ამ ახალი მონეტისთვის იძულებით ამალღებული კურსი უნდა მიენიჭებინათ²¹):

„ერთი მისხალი ბაჯალღუს ოქრო ანუ ისე ოქრო, მოიჭრას ექვს შაურ ნავრუზისა, და თითო შაური იყოს ფასით შავ ფულზედ ხუთ აბაზად. ამ ფულს ხარჯშიაც მიიღებდეთ და ჯამაგირშიაც უბოძებდეთ. ამისთვის, რადგან თქვენ მიიღებთ, ხალხიც თანხმა შეიქნება და ესე დაიწყებს უფრო მუშაობასა და ვერცხლი მაშინ უფრო გამრავლდება. ამ ოქროს შაურს არც უნდა მოემატოს და არც დააკლდეს. სატარებლადცა იქნება სუბუქი.“²²

ვინაიდან საკუთარი ოქროს მონეტის (შახროჰის სახელის მატარებელი მეოთხედ-მოჭურებისა და, მოგვიანებით, სირმა ოქროს შაურის) გამოშვება შეზღუდული იყო, და თანაც, ვერცხლის მსგავსად, ის არასაკრედიტო საფასეს წარმოადგენდა, სახელმწიფო არ ზღუდავდა შიდა ბაზარზე უცხოური ოქროს საფასის შემოსვლასა და მიმოქცევას.

გამოვთქვამთ ვარაუდს: სურვილის შემთხვევაში, თბილისის ზარაფხანაში ვერცხლის გარდა, ოქროს საფასის მოჭრაც თავისუფალი ხომ არ იყო? (თუმცა, ამის დამადასტურებელი დოკუმენტური მასალა არ გავაჩნია; გვაქვს მხოლოდ ცნობები მონარქის დაკვეთით / განკარგულებით თბილისის ზარაფხანაში ოქროს შაურების მეტად ლიმიტირებული ტირაჟით მოჭრის შესახებ).

ის კი არის აღსანიშნი, რომ ვერცხლის მონომეტალიზმზე აგებული ეკონომიკის მქონე სახელმწიფოში ოქროს მონეტის კურსი, ჩანს, შედარებით დაბალი იყო. ზემოთ, III თავში, უკვე აღვნიშნეთ, რომ რუსეთის იმპერიის იმპერიანები „ერთ თუმნად იხარჯება დაუყოვნებლად“²³; გიულდენშტედტის მიხედვით, იმპერიანს, საერთოდ, *თუმანსაც* კი უნოდებენ,²⁴ რაც მათი ღირებულების იდენტიურობაზე უნდა მეტყველებდეს; თეიმურაზ ბატონიშვილის მიხედვითაც „ათი მონეთა ანუ ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის,

21 ფალავა, „იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება“ როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად“ / Paghava, „Prince Ioane’s *Sjuldaba (Code)* as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartli-Kakheti“, 30, 32.

22 იოანე ბატონიშვილი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), 9-10.

პროექტი არ განხორციელებულა.

23 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год*, 37.

24 იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი* (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელამვილმა), 236-237.

ანუ ერთი იმპერიალი”.²⁵ მაგრამ ეს თანაფარდობა მიუთითებს ოქროს მონეტაზე აშკარად არსებულ დიზაჟიოზე: 1764-1796 წლების იმპერიალებში ოქროს შემადგენლობა 12.0 გრამია; თუმანი კი 50 აბაზის აღმნიშვნელი საანგარიშო ერთეულია; 50 სირმა აბაზში (ნორმატიული მასა 3.072 გ, 97.4% სინჯით) ვერცხლის შემადგენლობა არის

$$50 \times 3.072 \text{ გ} \times 0.974 = 149.6 \text{ გ}$$

12.0 გ ოქრო 149.6 გ ვერცხლს შეეფარდება როგორც 1:12.47, დამრგვალებით, 1:12.5, რაც, აშკარად, ბევრად ნაკლებია ქართლ-კახეთის სამეფოში ოქრო-ვერცხლის მიღებულ თანაფარდობაზე 1:14.67-15.0.²⁶ სახეზეა რუსულ იმპერიალზე მაინც²⁷ ძალიან არსებითი დიზაჟიოს (15.0-16.9%) არსებობის ფაქტი. მართალია, დოკუმენტური მასალა რამდენადმე განსხვავებულ ინფორმაციას იძლევა: 1798 წლით დათარიღებულ გიორგი XII-ის ხარჯის ნუსხაში „ხარჯებათ მობარებული“ 14 „ენპერალია“ განფასებულია 15 თუმნად და 4 მინალთუნად;²⁸ ანუ, ამ შემთხვევაში იმპერიალის“ ღირებულება აღემატება 1 და უდრის ზუსტად 1.1 თუმანს (ანუ, 164.6 გრამ ვერცხლს);²⁹ დიზაჟიო გამოდის მხოლოდ 6.5-8.6%, თუმცა, მაინც, ძალაშია.³⁰

ვერცხლის მონომეტალიზმზე აგებული ეკონომიკის მქონე რეგიონსა და სახელმწიფოში ოქროს საფასეზე de facto არსებული³¹ დიზაჟიოთი ხომ არ აიხსნება ის ფაქტი, რომ ქართლ-კახეთის ხელისუფლებას არ გამოუხატავს სურვილი, მოპოვებული ოქროსგან მონეტა უფრო მასობრივად მოეჭრათ?

*

სპილენძის საფასის საკრედიტო ბუნებიდან გამომდინარე, მისი გამოშვება ხელისუფლებას სრულიად განსაკუთრებული დილემის წინაშე აყენებდა.

25 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 41.

26 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)“, 224-226.

27 ხომ არ შეიძლება ამ დასკვნის განვრცობა სხვა იმპორტირებულ ოქროს მონეტებზედაც? ამ საკითხს ცალკე კვლევა ესაჭიროება.

28 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 112, №81.

29 მომავლის საქმედ გვრჩება სხვადასხვა საფასეს შორის თანაფარდობათა შესწავლა.

30 უცხოურ ოქროს საფასეზე დიზაჟიოს შემცირება ქართული სახელმწიფოს დასუსტებასა და სამონეტო ბაზრის გაკონტროლების შემცირებულ უნარს ხომ არ უკავშირდება?

იხ. ასევე ნიკოლოზ ქოიავას მოსაზრება. ქოიავა, „თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში“, 187.

31 თუ, მაინც, დაწესებული?

ერთი მხრივ, დამტკიცებულია, რომ სპილენძის საფასის გამოშვება ხაზინისთვის (რომელიც თუნდაც იჯარით გაცემულ ზარაფხანას აკონტროლებდა) დიდი მოგების მომტანი იყო: თუ ვერცხლის საფასის გამოშვებიდან უშუალო მოგება ვეჯუბის ალებით შემოიფარგლებოდა (ძვირფასი ლითონის ღირებულების დაახლოებით 2-2.5%,³² საოპერაციო ხარჯების გამოკლებით?), გამოშვებული საკრედიტო შავი ფულის ნომინალური (მოსახლეობისთვის ხელისუფლების მიერ თავს მოხვეული) ღირებულება აღემატებოდა მისი წარმოების თვითღირებულებას 100-150%-ით.³³

მეორე მხრივ კი, ქართლ-კახეთის სამეფოს ფარგლებში მოგების მაქსიმალიზაციის მიზნით საკრედიტო სპილენძის საფასის უზომო (გადაამეტებული) რაოდენობით გამოშვება სამონეტო ბაზრის ზეგაჯერებას გამოიწვევდა: შავი ფულის მიუღებლობას მოსახლეობისთვის; მისდამი, როგორც ანგარიშსწორების კანონიერი (და მისაღები) საშუალებისთვის ნდობის დაკარგვას. შედეგად გაჩნდებოდა ორმაგი (განსხვავებული) კურსი ვერცხლისა და სპილენძის საფასზე – სპილენძის საფასის კურსი თავის ნომინალურ ღირებულებაზე ნაკლები გახდებოდა, მისი გამოშვებით მიღებული მოგება კი შემცირდებოდა (როგორც ეს რუსეთის იმპერიაში მოხდა). სწორედ ამგვარი, ორმაგი კურსის არსებობაზე ხომ არ მიუთითებს 1790 წლის ზემოთ მოხსენიებული ოფიციალური საბუთი, რომელშიც 40 ხარვარი ფქვილის სანაცვლოდ „ფქვილის პატრონებს“ მიეცათ „შავი ფული ლ [= 30 თუმანს]“; ამასთანავე, „ამაში მიუცია თეთრი 36 ცფ [26 თუმანი და 2.5 მინალთუნი], (?).³⁴ იოანე ბატონიშვილის *სჯულდებაშიც* (1799) გაკვრით მოიხსენიება, რომ „შავ ფულსაც არა ძევს პატივი, (?).³⁵ სპილენძის საკრედიტო საფასის გაუფასურების რისკი განსაკუთრებით მაღალი იქნებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოსნაირ შედარებით პატარა და სუსტ სახელმწიფოში, სადაც ხელისუფლების სარეპრესიო აპარატი (მოსახლეობისთვის საკრედიტო საფასის თავს მოხვევის პოტენციალი) შედარებით შეზღუდული იქნებოდა.

იოანე ბატონიშვილის *სჯულდების* იმ ნაწილის შესწავლა, სადაც საუბარია სამეფოს ფულის რეფორმირებაზე, ცხადჰყოფს, რომ მმართველ წრეებს, ყოველ შემთხვევაში, ავტორს, შეგნებული ჰქონდა/თ, რომ მოსახლეობა

32 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 179-180, 197, სქოლიო 594.

33 Paghava, „The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”, 248-249.

34 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 97, №67.

35 იოანე ბაგრატიონი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), 9.

ნანილობრივ საკრედიტო საფასეს (ოქროსიც რომ იყოს) უპირობოდ არ მიიღებდა, და მის გასაღებას საგანგებო ძალისხმევა დასჭირდებოდა -

„ამ ფულს ხარჯშიაც მიიღებდეთ და ჯამაგირშიაც უბოძებდეთ. ამისთვის, რადგან თქვენ მიიღებთ, ხალხიც თანხმა შეიქნება და ესე დაინყებს უფრო მუშაობასა“.³⁶

ქართლ-კახეთის სამეფოს ხელისუფლება დილემის წინაშე იდგა: ფისკალური ინტერესი ითხოვდა სპილენძის საკრედიტო ემისიების ინტენსიფიცირებას; ამასთანავე, სამონეტო რეგალიის გადამეტებით ექსპლუატაციას შეეძლო სამონეტო ბაზრის ზეგაჯერება და, პირიქით, შავი ფულის გაუფასურება გამოენვია - ანუ, შეემცირებინა მისგან მიღებული შემოსავალი (ეკონომიკისთვის მავნე ინფლაციაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ). ფულადი მიმოქცევის, ისევე როგორც ემიტირებული საფასის ანალიზი გვაძლევს საშუალებას დავადგინოთ, მოქმედების თუ რა გზას დაადგა ქართლ-კახეთის სამეფო - ამ ორი ურთიერთგამომრიცხველი იმპერატივის გათვალისწინებით. მონაცემების შესწავლით დგინდება სპილენძის საფასისადმი ხელისუფლების სამოქმედო გეგმის ცალკეული კომპონენტები:

შიდა ბაზარზე უცხოური საკრედიტო, სპილენძის საფასის დაუშვებლობა. სამონეტო ბაზარი ვერ დაიტევდა ამგვარი საკრედიტო მონეტის ულიმიტო რაოდენობას. ბაზრის (თუნდაც ნანილობრივი) გაჯერება უცხოური საკრედიტო ფულით შეზღუდავდა საკუთარი საკრედიტო ფულის გამოშვებას, რაც ხაზინის შემოსავალს შეამცირებდა (როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იოანე ბატონიშვილის *სჯულდებაში* თითქოს მინიშნებაა, რომ სამეფოს არსებობის ბოლოსკენ შავი ფულის კურსი უკვე დაცემული იყო). ლოგიკური მსჯელობის გარდა, ამ დასკვნამდე მივყავართ ქართლ-კახეთის სამეფოში უცხოური სპილენძის მონეტების იშვიათობასაც. ამასთანავე, გვხვდება უცხოური (მეზობელი სახანოების) მონეტები თეიმურაზისა და ირაკლის დამლებით. დადამღვა მეტყველებს ქართლ-კახეთის სამეფოში ამ უცხოური შავი ფულების *ლეგალიზაციის* საჭიროებაზე. ერთგვარ გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს სამეფოს ტერიტორიაზე დაუდამღავი რუსული ხუთკაპიკიანების განძის აღმოჩენის ფაქტი (თარიღდება 1780-1790-იანი წლებით); ასევე გორის უფეზდის განძში შემავალი რუსეთის იმპერიის სპილენძის მონეტები. დასაყენებელია საკითხი - ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსული შავი ფული შემოჰქონდათ როგორც საფასე, თუ როგორც ლითონის ზოდები? და თუ როგორც საფასე, რამდენად აქტიურად მიმოიქცეოდა შიდა ბაზარზე, და რა ღირებულება ჰქონდა?

თბილისის ზარაფხანაში სპილენძის საფასის მოჭრის ბლოკირება. ზუსტად იგივე მოსაზრებებით ლოგიკურია ვივარაუდოთ, რომ თბილისის ზარაფხანაში სპილენძის საფასის მოჭრა (განსხვავებით ვერცხლის სა-

36 იქვე, 9-10.

ფასისგან), ბლოკირებული უნდა ყოფილიყო - შიდა ბაზრის საკრედიტო საფასით გაჯერებაში ხელისუფლებისთვის კონკურენცია ამჯერად უკვე უცხო სახელმწიფოებს კი არა, კერძო პირთ რომ არ გაენიათ (საკუთარ მოქალაქეებსა თუ უცხო სახელმწიფოების ქვეშევრდომებს);

სპილენძის საფასის პერიოდული (იძულებითი) განახლება (Renovatio monetae). ახალ-ახალი სპილენძის საფასის მოჭრით მეტი და მეტი მოგება რომ მიეღო, ხელისუფლებას პარალელურად უნდა დაეცალა სამონეტო ბაზარი უკვე იქ მბრუნავი შავი ფულისგან. ამ მიზნით ქართლ-კახეთის მონარქებმა მიმართეს რეგიონში ჯერ კიდევ სეფიანთა ირანში დამკვიდრებულ პრაქტიკას - მიმოქცევაში არსებული სპილენძის ფულის დროდადრო ბათილად გამოცხადება (მისი ოფიციალურად გაუფასურებით, თუ, სულაც, აკრძალვით), და ჩანაცვლება ახალმოჭრილი (დამატებითი მოგების მომტანი) მონეტებით.³⁷ ქართლ-კახეთის სამეფოში სპილენძის ფულის პერიოდულ განახლებას ადასტურებს (ა) ახალ-ახალი სამონეტო ტიპების ემისია (რატომ არ შეიძლებოდა ერთი და იმავე სამონეტო ტიპის უფრო ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გამოშვება როგორც ეს, მაგალითად, რუსეთის იმპერიაში ხდებოდა?); (ბ) შავი ფულებისგან შემდგარი განძების უკიდურესი იშვიათობა (მოსახლეობა ერიდებოდა იმ ფულის გადანახვა-გადამალვას, რომელიც ხელისუფლებას შეეძლო ნებისმიერ დროს გაებათილებინა და პერიოდულად აბათილებდა კიდევაც, - უეჭველია, მოსახლეობისთვის წინასწარ ამის შეტყობინების გარეშე); (გ) განძების ერთგვაროვნება - სხვადასხვა ტიპის მონეტების შეურეგლობა; სამონეტო კომპლექსები შედგება ერთი, ან, მსგავსი ტიპის მონეტებისგან: მხოლოდ თეიმურაზ II-ის „ლომებისგან“, ან ირაკლი II-ის „ერთთავიანი არწივებისგან“; მართალია, გორის უაეზდის განძში გვხვდება პარალელურად როგორც „ორთავიანი“, ასევე „ერთთავიანი არწივები“, თუმცა, საყურადღებოა, რომ ამ კომპლექსშიც ერთთავიანი არწივის გამოსახულებიანი მონეტები ჭარბობს, ორთავიანი არწივის გამოსახულებიანი კი ბევრად ნაკლებია; - განძის პატრონმა ვერ მოასწრო (აპირებდა?) უკვე გაუქმებული მონეტების ზარაფხანაში ჩაბარება?

სპილენძის საფასის დადამლვა. ქართლ-კახეთის სამეფოს სხვადასხვა ტიპის სპილენძის მონეტები არცთუ იშვიათად დადამლულია - თეიმურაზის (ერთი), ან ირაკლის (ორიდან ერთ-ერთი) დამლით. ზოგჯერ ერთსა და იმავე მონეტაზე გვხვდება ორივე მონარქის დამლა; ამასთანავე, ირაკლის დამლა, როგორც უფრო გვიანდელი, ბუნებრივია, სრესს თეიმურაზისას. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იშვიათად, მაგრამ გვხვდება უცხოური (სახანოების, ქალაქურ-ისლამური ტიპის) მონეტებიც, ასევე ქართული დამლებით.

37 უნდა ითქვას, რომ ამ ქმედებებით მოსახლეობას ნდობას შავი ფულისადმი ქართლ-კახეთის სამეფოს ხელისუფლება, ჩანს, თავადვე უკარგავდა - იმნამიერი მოგების მიღების გულისა, გრძელვადიან პერიოდში შესაძლოა, კარგავდა შესაძლებლობას, შინაგანად სტაბილური შავი ფული მეტი რაოდენობით გამოეშვა და ამით მეტი მოგებაც კი ეხანა.

საკუთარი თუ უცხოური საფასის დადამლვა აიხსნება მისი ვალიდაციის საჭიროებით (უდავოდ, გარკვეული საკომისიო გადასახადის სანაცვლოდ); ვალიდაციის საჭიროება კი მეტყველებს საკუთარი სპილენძის საფასის ლეგიტიმაციის შეწყვეტაზე, ხოლო უცხოურის, – არალეგიტიმურობაზე. ამ შემთხვევაში, შავი ფულის განახლების პროცესის ფარგლებში ხელისუფლება ტოვებს მიმოქცევაში წინანდელ ფულს, მაგრამ მხოლოდ და მხოლოდ მისი დადამლვის პირობით. დადამლვა, ფაქტიურად, სხვა არაფერია, თუ არა *renovatio monetae*; ოღონდ, ტექნიკურად უფრო მარტივი და ნაკლებ ხარჯიანი მეთოდით – გაბათილებულ ძველ სპილენძის მონეტებს კი არ გადაადნობენ და მიღებულ ლითონს ხელახლა მოჭრიან მონეტად, არამედ უბრალოდ პუნსონზე უროს ერთი დარტყმით დამლავენ.

*

ღირსშესანიშნავ მოვლენად გვეჩვენება ქართლ-კახეთის სამეფოში ფულის ისეთი ქალაქის დერივატების მიმოქცევა, როგორცაა *თამასუქი* (ბარათი), თუ *მიბარების ბარათი*. მოსახლეობისთვის ამგვარი „საფასის“, ანუ, ფაქტიურად, უნაღდო ანგარიშსწორების მისაღებობა ადასტურებს ამ ქართულ სახელმწიფოში ეკონომიკურ ურთიერთობათა დონეს და, წინანდელ ეპოქასთან შედარებით, აღმავლობასაც კი.

გარდა ამისა, აღსანიშნავია, რომ თამასუქ-ბარათთა გამოყენება არსებითად ზრდიდა მიმოქცევაში მყოფი ფულადი მასის მოცულობას, რაც სამეფოს ეკონომიკური მდგომარეობის გასააზრებლად არცთუ უმნიშვნელო ფაქტად გვეჩვენება.

*

სხვადასხვა ტიპის საფასის განსხვავებული ბუნებისა და ღირებულების გათვალისწინებით, ლოგიკური ჩანს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში მათი მიმოქცევის სფეროც განსხვავდებოდა. მონაცემები ქართლ-კახეთის სამონეტო ბაზარსა და მასზე სახელმწიფოს მხრიდან დაწესებულ კონტროლზე ცხრილის სახით გვაქვს შეჯამებული (ცხრილი VI.1).

ბაზრის მსხვილ აქტორებს, – მეფე, კათალიკოსი, შეძლებული კომერსანტები თუ სხვა წარჩინებული პირები, – შორის მსხვილ ტრანსაქციებს, როგორც ჩანს, უფრო ოქროს მონეტები, პირველ რიგში, ჰოლანდიური დუკატები ემსახურებოდა; ასევე დიდნონიანი ოსმალური (ასევე, საფიქრებელია, რუსული) მონეტებიც.

გარკვეულ როლს ფულის ქალაქის დერივატებიც თამაშობდა – თამასუქები და ბარათები.

სირმა თეთრი კი ყველასთვის ხელმისაწვდომი იყო; წვრილ თუ საშუალო მასშტაბის ტრანსაქციებს უზრუნველყოფდა – ხელის ქირის გადახდა, მეტ-ნაკლებად მსხვილი ყოფითი დანახარჯები (თუნდაც, საკვებ პრო-

ცხრილი VI.1. ქართულ-კახეთის სამეფოს ფუულადი ბაზარი

საფასის ტიპი	ქართულ-კახეთის სამეფოს ემისიები		შიდა ბაზარზე დომინირებს		ხელისუფლების ფუულადი პოლიტიკა	
	ირაკლი II-ის რეფორმამდე	რეფორმის შემდგომ	ირაკლი II-ის რეფორმამდე	რეფორმის შემდგომ	ირაკლი II-ის რეფორმამდე	რეფორმის შემდგომ
ქალაქი	—	—	მიუღებელია		ემისიას არ განიხილავს	
ფულის ქალაქის დერივაციები	კერძო პირთა მიერ გაცემული თამასუქები / მიზარების ბარათები (?)	კერძო პირთა მიერ გაცემული თამასუქები / მიზარების ბარათები	ნეგოციანტთა წრეში მისაღებად კერძო ქართულენოვანი თამასუქები / მიზარების ბარათები		დერივაციების გამოშვება კერძო ინიციატივით ხდება	
ოქრო	ავშარული ტიპის ოქროს საფასე მინიმალური რაოდენობით	სირმა ოქროს შაური მინიმალური რაოდენობით	სხვადასხვა ტიპის ოქროს საფასე, უპირატესად ევროპული (კენეკიური ცეხინები, უფრო კი ნიდერლანდების დუკატები)		შიდა ბაზარი ღიაა	
ვერცხლი	ავშარული, შემდეგ ზენდური ტიპის ვერცხლი	სირმა ვერცხლი	სხვადასხვაანირი ორიენტალური ვერცხლის მონეტები	სირმა ვერცხლი (დიდნონიანი რუბლებისა და ყურუშ-ალთიმისმლულების მინარევით)	ბაზარი ღიაა დახურულია	
სპილენძი	თბილური შავი ფული	თბილური შავი ფული (მეტად ნაკიონალურ სამოსელში)	თბილური შავი ფული (რუსული ხუთკაპიკიანების მინარევით?)		ბაზარი დახურულია	

დუქტებზე), თუმცა, ამასთანავე, სესხის აღება-გაცემა (სირმა ვერცხლი, კერძოდ კი, სირმა აბაზიანები წარმოადგენდა ტეზავრაციისთვის ვარგის ძირითად საფასეს. ამ გარემოებას განაპირობებდა ვერცხლის მონომეტალიზმზე დაფუძნებული ეკონომიკის მქონე სახელმწიფოში სირმა თეთრის, როგორც ანგარიშსწორების კანონიერი საშუალების სტატუსი.

სპილენძის საფასის ეკონომიკურ მნიშვნელობას რაც შეეხება; ეჭვს არ იწვევს, რომ თეიმურაზ II-ის, ირაკლი II-სა და გიორგი XII-ის შავი ფული გამოიყენებოდა წვრილ აღებ-მიცემობაში, ხურდა ფულის სახით; ამასთანავე, ამ საკრედიტო საფასის ფულადი ფუნქციები აშკარად შეზღუდული იყო, რაც შედარებით აკნინებდა კიდევაც მის როლს სახელმწიფო ეკონომიკაში და დაიყვანდა უმეტესწილად წვრილი აღებ-მიცემობის მომსახურებამდე.

დასასრულს აღვნიშნავთ, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს საფასის მიმოქცევის საკმაოდ განვითარებული და მრავალკომპონენტური სისტემა ახასიათებდა.

ჩამოყალიბება-განვითარებაზე ზემოქმედებდა მრავალი ობიექტური ფაქტორი, როგორცაა სამეფოს ტერიტორიაზე სამივე სამონეტო ლითონის მოპოვების დაწყება, რეგიონში მსოფლიო ფულის (დუკატური ოქროს მონეტის) დომინირება, მეზობელი სახელმწიფოების დიდრონი ვერცხლის მონეტების შემოსვლა, ორიენტალური (ირანული) სამონეტო ტრადიციის ცხოველმყოფელობა.

ამასთანავე, ჩამოყალიბებული მდგომარეობა, ზოგჯერ მაინც, - ხელისუფლების მიზანმიმართული ქმედებების, მის მიერ გატარებული ფულადი პოლიტიკის შედეგსაც წარმოადგენდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით თვალში საცემია შავი ფულის რეგულირებისადმი ხელისუფლების მრავალმხრივი მიდგომა, ასევე, - ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომ პერიოდში შიდა ბაზრის დახურვა უცხო ვერცხლის საფასისთვის - და, შესაბამისად, საკუთარი სირმა ვერცხლის მასობრივად გამოშვება; იმავდროულად კი, მასობრივად სირმა ოქროს გამოშვებაზე უარის თქმა.

დამყარებულმა ფულადმა სისტემამ, სამეფოს ეკონომიკური რესურსების შეზღუდულობისა და ძალადობის აპარატის სისუსტის გამოისობით, ვერ დაკარგა უშუალო კავშირი მატერიალურ სუბსტრატთან, სამონეტო ლითონთან, და, კვლავინდებურად, სახელმწიფოს მიერ დამონმებული ზოდების, - მონეტების ერთობლიობას წარმოადგენდა. თუმცა, ფულის ქალაქის დერივატების დახმარებით ხერხდებოდა უნაღდო ანგარიშსწორებაც; ამასთანავე, სახელმწიფოს ეკონომიკაში იზრდებოდა ფულის მასაც.

შეიძლება ითქვას, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო სისტემა მონოდებებს ადეკვატურად პასუხობდა და ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკის მოთხოვნილებებს ადეკვატურად აკმაყოფილებდა.

MONEY CIRCULATION IN THE KINGDOM OF KARTL-KAKHETI

(MATERIALS FOR THE STUDY OF STATE MONETARY POLICY)

Preface

The Kingdom of Kartl-Kakheti (hereafter abbreviated as KKK), 1744-1801, was the most prominent Georgian State of the early modern era. It occupies a very distinctive place in the history of Georgia and of the Georgian nation. Within its boundaries, the eastern provinces of Georgia were united, for the least – thereby creating a foundation upon which a broader Georgian reunification might have been built. As we know, however, events took a different course. The rise and fall of the KKK constitutes one of the most significant wathersheds in Georgian history. The study of all aspects of its past acquires particular historiographical importance.

Any account of the history of the Kingdom of Kartl-Kakheti would remain incomplete if its *economic dimension* were neglected. Numismatic data represent the most abundant, objective, and *quantifiable* primary sources for investigating the economy of this Georgian state. For this reason, the present work focuses on *money* – the primary *instrument* of economic life – and its circulation both within the KKK and in neighbouring political entities. In researching monetary circulation, it is imperative to collect and analyse, insofar as possible, evidence pertaining to local monetary circulation, including both hoards and single-coin finds, as an indispensable preliminary stage for next-stage meta-analysis.

Yet the monetary circulation of the KKK – whether consisting of local emissions or the importation of foreign currencies - was not determined solely by accidental or spontaneous factors. The will and policies of the ruling monarchs likewise played a decisive role. Subjective internal and external influences interacted with considerations of state and dynastic interest. The interplay of these forces shaped what may properly be termed the monetary policy of the KKK.

Despite the efforts of several generations of scholars,¹ no up-to-date and com-

1 Cf. Евгений Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды общества обследования и изучения Азербайджана, выпуск 3* (Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926); Евгений Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV* (Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949); Евгений Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск IX* (Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1966); რევაზ ქებულაძე, “სირმა-ვერცხლის მიმოქცევის ხანგრძლივობა საქართველოში”, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. 53 (1969), 757-760; რევაზ ქებულაძე, “ფხოველის განძი”, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XXXI-B (1975), 104-122; Реваз Кебуладзе, “Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным”, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა*

prehensive study devoted exclusively to the monetary circulation in the KKK and incorporating recent discoveries has hitherto appeared. The present monograph seeks to fill this gap.

The study of the monetary policy of the KKK must rest upon several interrelated components:

- (a) coinage/money issued by the authorities;
- (b) coinage/money circulating within the state (which may or may not coincide with the former);
- (c) documentary primary sources; and
- (d) narrative primary sources.

This work aims to provide a comprehensive analysis of monetary circulation in the KKK – one of the most significant elements of its economic history – through the systematic study of diverse primary sources, thereby laying the foundation for researching and reconstructing the monetary policy of this Georgian state.

*

The present research builds upon and incorporates our articles published since 2008,² as well as our monograph *Sirma Tetri, Georgian National Silver Money* (of

აკადემიის მაცნე, 4 (1969): 91-104; ნიკოლოზ ქოიავა, “თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში”, *თბილისი 1500. საიუბილეო კრებული* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1958), 179-189; ნიკოლოზ ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, *ი. სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, XXVIII (1946), 1-22; ნიკოლოზ ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1963).

2 Cf. ირაკლი ფალავა, “ავშარიანთა დინასტიის საფასე კავკასიის ფულად მიმოქცევაში”, *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, 2(8) (2010), 391-407; ირაკლი ფალავა, “ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა”, *ენრიკო გაბიძაშვილი 90*. (რედაქტორი ნინო მელიქიშვილი) (თბილისი, 2021), 343-370; ირაკლი ფალავა, “ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში (1744-1801 წწ.)”, *History, Archaeology, Ethnology. ისტორია, არქეოლოგია*, XI (2024), 739-759; ირაკლი ფალავა, “ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები”, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XVI (2025), 174-192; ირაკლი ფალავა, “ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე”, *ჰეროლდი*, 6 (2017), 90-97; ირაკლი ფალავა, იოსებ ბიჭიკაშვილი, რაულ ჩაგუნავა, “ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)”, *საისტორიო კრებული*, ტომი 4 (2014), 200-272; Irakli Paghava, “Prince Teimuraz and His Essays on Georgian Sphragistics and Numismatic History (at the Dawn of National Georgian Numismatic Scholarship)”, *4th Simone Assemani Symposium. Trieste, 26-27 September, 2014* (Edited by Bruno Callegger and Arianna D’Ottone Rambach) (Trieste: EUT, 2015), 199-214; Irakli Paghava, “The Yellow Metal Coins

the Kingdom of Kartl-Kakheti), printed in 2023.³ The process of summarizing and meta-analysing the data and issued addresses in earlier publications would have been impossible without revisiting and reproducing certain lines of reasoning previously advanced. Consequently, some sections of this monograph represent revised and substantially reworked versions of earlier published material.

The structure of the present book is as follows. After the *Preface*, the text is divided into six chapters.

The 1st chapter is devoted to the available *primary sources*, and to the author's methodological approaches.

The 2nd chapter examines the *paper derivatives of money* that circulated within the Kingdom, namely promissory notes and bills of exchange;

Chapters 3 through 5 analyse monetary circulation in the KKK according to coin metals. They review the available evidence concerning the circulation of *gold*, *silver*, and *copper money*. All known hoards are discussed, together with numerous narrative and documentary sources. The data are subjected to meta-analysis. Notably, several hoards are meta-analysed here for the first time, while in other cases (e.g. the Manavi hoard) the composition has been clarified.

The 6th and concluding chapter synthesizes the findings of the study. It endeavours to reconstruct the overall pattern of monetary circulation in the KKK throughout its

Ascribed to Erekle II and the Fate of Georgian Dies of the 17th-18th Century”, *Caucasian Numismatics, Papers on the Coinage of Kartl-Kakheti (Eastern Georgia), 1744-1801. Supplement to Journal of Oriental Numismatic Society* 197 (2008), 33-37; Irakli Paghava, “Kingdom of Kartl-K’akheti vs. Caucasian Khanates: Peculiarities of Monetary Policy in the 2nd Half of the 18th Century – Early 19th Century”, *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 7 (2023), 161-192; Irakli Paghava, “The Minting of Gold Shauris in Eighteenth Century Georgia: Monetary Evidence”, *Journal of Oriental Numismatic Society*, 204 (2010), 15-17; Irakli Paghava, “The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”, *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*. (Editor: Mostafa Fahfoury) (Lancaster/London: Classical Numismatic Group, 2017), 243-255; Irakli Paghava, Giorgi Lobzhanidze, Severiane Turkia, “Countermarking of Copper Coins in Late 18th Century Georgia”, *Caucasian Numismatics, Papers on the Coinage of Kartl-Kakheti (Eastern Georgia), 1744-1801. Supplement to Newsletter of Oriental Numismatic Society* 197 (2008), 38-46; Иракли Пагава, “Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)”, *Эпиграфика Востока*, XXX (2013), 201-242; Иракли Пагава, “Судьба золотых шаури грузинских царей Иракли II и Гиорги XII (опыт историко-антропологического исследования)”, *Росмір: Східна нумізмати́ка, III Міжнародна наукова конференція, 1-3 серпня 2013 (ред. О. Казаров, В. Безпалько)* (Київ, 2016), 142-147, 171, 192.

³ ირაკლი ფაღავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე (თბილისი: მერიდიანი, 2023).

history (1744-1801) and to employ the results obtained in order to reconstruct the monetary policy pursued by its authorities.

It is hoped that the reconstructed general picture of the state's monetary economy – beyond its historiographical significance – may also serve as a memorial to a fateful epoch, when Georgia stood at a threshold of reunification and rise, yet met decline instead.

*

We gladly take this opportunity to express our sincere gratitude to all those whose unfailing and unremitting support accompanied us in the course of this work. We are indebted for their advice, encouragement, and companionship to Manuchar Guntsadze, Koki Peradze, Teimuraz Chanturishvili, and Maka Shonia.

Our profound gratitude is due to Prof. Giorgi Sanikidze for his scrupulous, tactful, and time-sensitive editorial guidance.

We are deeply thankful to the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. Without its financial support, this research would not have been completed, now, and in its present form.

Chapter I. Primary Sources

Studying monetary circulation in the KKK must be grounded in primary sources. In what follows, we would outline our methodological approach and describe the nature of the available material.

The sources can be categorized into two major groups:

1. Monetary; and
2. Written sources.

*

By monetary primary sources we mean local emissions (coinage issued in the KKK), as well as both local and imported coins discovered within the state, and Georgian coins exported abroad and discovered there.

Georgian or foreign coins found within the KKK reflect local monetary circulation, while those discovered in the neighbouring polities attest to monetary relations between eastern Georgia and the Muslim Khanates. The latter holds true primarily for Georgian coins, since foreign coins discovered in neighbouring territories may have reached them through alternative routes (unless specific evidence – such as the composition of a hoard – indicates importation from the KKK).

The study of hoards, rather than single-coin finds, is generally more productive. Unless supported by archeological context, it is impossible to determine when an individual coin left circulation; only the *terminus ante quem non* can be established. Foreign coins dating to the period between 1744 and 1801 may have been imported into the KKK or neighbouring Khanates after 1801. Conversely, earlier coins may have entered circulation prior to the foundation of the KKK in 1744. In both cases, there may be no direct connection to the monetary history of the Kingdom.

Hoard (consisting of coins only, or including artifacts) can, on average, be dated with much greater precision. Not infrequently, the composition of a hoard allows dating it down to a particular decade or even to a narrower span of years – based on the presence of the *youngest* coin and the absence of coin types that became common thereafter).

Given the focus of the present study, we are primarily concerned with hoards that pertain to the KKK both geographically and chronologically, and that illuminate the monetary circulation of this state.

Hoard deposited locally after the annexation of the Kingdom by the Russian

Empire in 1801 are also relevant. They often contain a substantial proportion of earlier Georgian coins and thus reflect the monetary circulation of preceding decades.

The study of monetary circulation in states neighbouring the KKK is likewise pertinent. Single coins found there, or hoards comprising Georgian coins – illustrate monetary interaction between the Kingdom and the neighbouring Khanates. The principal difficulty, however, lies in *dating*. It is not always possible to determine whether a hoard was deposited before or after 1801. The same applies to single-coin finds, particularly those of precious metal. Silver coins – unlike fiduciary copper – could easily remain in circulation even after the demise of the KKK. Georgian coppers discovered in the territory of the Khanates, by contrast, attest to importation from the still independent Kingdom.

In addition to analyzing single-coin and hoard finds, the study of the monetary emissions of the KKK is of particular importance. Locally produced money circulated within the state and constituted a substantial, if not predominant, component of the domestic monetary market.¹

*

Another important group of primary sources consists of written texts. These may be divided into two subcategories:

1. Narrative sources (observations by European travellers and Russian officials or spies dispatched to Georgia; as well as Georgian authors); and
2. Documentary sources (state and private documents containing financial information).

Notably, some documentary sources are promissory notes. In such cases, the document is not merely a source of information but also a material artefact participating in monetary circulation – effectively functioning as *(credit) money* or, more precisely, as a *paper derivative of money*.

Below, we present the data preserved in written sources together with the results of our preliminary analysis.

*

In the course of our research, it became evident that clarifying and reconstructing monetary circulation in the KKK would be impossible without collating the evidence

¹ No coinage issued in the KKK has ever served as *World Money*; nevertheless, *simra tetri* of Irakli II and Giorgi II became a regional currency of sorts. ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 233-237, 261-263.

provided by these two distinct groups of primary sources. It is essential to subject hoards – above all their composition – to meta-analysis and to check the results against the information derived from written texts.

While we have examined all known hoards (on the basis of publications and records in our personal archive), it would be unrealistic to claim that we have analysed every extant contemporary document. Such a task would be truly monumental. A corpus-type publication of the documentary heritage of the KKK remains a desideratum. Nevertheless, we trust that the body of sources examined here is sufficient for an objective assessment of contemporary monetary circulation.

*

The KKK, like the other polities of the south-eastern Caucasus, remained within the Safavid monetary sphere (as predetermined by the monetary reform of ‘Abbas I) for more than a century. The Ottomans and Afsharids adhered to what may be termed the post-Safavid system. Beyond any doubt, both the population and the ruling elites were accustomed to the Safavid triadic monetary structure, despite the influx of Ottoman and Russian currencies into the regional market.

The region adhered to an Iranian-style silver monometallic system. *Silver coinage* formed the backbone of the economy: silver coins constituted the unit of account, and, together with gold, functioned as a medium of exchange and primary store of value.² *Gold coinage* was issued only sporadically, and at least in part for non-economic purposes.³ Eastern Georgia conformed to this system.⁴

Copper coinage was, in the vast majority of cases, anonymous and minted by regional rulers who profited from its production;⁵ Subject to regular *renovatio monetae*, copper circulated solely locally.⁶ Although anonymous, copper coins were not mono-epigraphic; they typically bore an effigy.⁷ The iconographic diversity of Persian

2 Rudi Matthee, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars* (London-New York: I.B. Tauris, 2013), 2, 34, 150-176, 223.

3 Ibid, 30-33.

4 ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 75-78.

5 თინათინ ქუთელია, *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით)* (თბილისი: მეცნიერება, 1990), 6-7; Matthee, Floor, Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*, 25-30. The copper coins were minted to a certain standard. The issue is, that the standard was not identical at all the minting centres. Cf. Ibid, 25.

6 ქუთელია, *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით)*, 6-7; Matthee, Floor, Clawson, *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*, 28-30.

7 ქუთელია, *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო*

(including Caucasian and KKK) copper coinage was likely related to periodic, that is, intermittent *renovatio*. The very change of effigy enabled the population to distinguish the *old* black coppers from the *new* ones. These copper coins were evidently minted on a relatively large scale.

Gold and silver coins, by contrast, were mono-epigraphic. Their legends, in Persian and Arabic, were rendered in Arabic script.

For an illiterate population (perhaps illiterate solely in Arabic), distinguishing earlier from current issues would have been difficult; yet this was unnecessary, since precious-metal coinage was not subject to *renovatio*. It was only on copper coinage that the Bagrationis ruling in Kartli in the first quarter of the 18th century started to indicate their name in Georgian, albeit in abbreviated form.⁸ One side of gold and silver coins bore a Shi‘i religious formula (except in Ottoman and Afsharid issues, which carried a Sunni formula or ruler specific inscription/tughra). Irakli II replaced the Shi‘i formula with a Quranic quotation, more acceptable to Christians⁹.

In contrast to copper, precious metal coins could be minted exclusively in the name of the reigning shah, who thus possessed the right of *sikka*; recognition of any other contemporary sovereign was impermissible.¹⁰

Given these differences in status and function among *gold*, *silver*, and *copper* coinage, it appears methodologically sound to analyse monetary circulation in the KKK separately, according to coin metal. We also devote attention to paper monetary derivatives also circulating within the state. The data are analysed in the concluding chapter where we present our findings and broader conclusions.

მუზეუმის ფონდების მიხედვით), 9-12.

8 Пахомов, *Монеты Грузии* (Тбилиси: Мецниереба, 1970), 250-256; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 45; Тинатин Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)* (Тбилиси: Мецниереба, 1979), 60-65; ფალავა, "ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე", 90-97.

9 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 125, 127.

10 Тинатин Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)*, 26-27.

Chapter II. Paper derivatives

“Chao”, paper money inspired by Chinese experience was issued in Tabriz, Ilkhanid capital, on 19 of Shawwal of AH 693 (9 September 1294); the market (and population) did not accept it, and *Chao* soon ceased to exist. Presumably, this shortlived paper money never reached (eastern) Georgia, which at the time was a vassal state of the Ilkhanids.¹

Paper money was likewise not issued in Georgia in the following centuries. It started to circulate locally only in the 19th century, after the partitioned country had been gradually annexed and conquered by the Russian Empire.

The economy of the Kingdom of Kartl-Kakheti was unfamiliar with paper money, or at least did not accept it. The neighbouring Russian Empire commenced issuing banknotes (guaranteed by copper coins) in 1769.² Georgian merchants trading within the Russian Empire would naturally have been acquainted with them. There is little doubt that the concept was also familiar to the monarchs of the Kingdom of Kartl-Kakheti: Irakli II, and his son Giorgi XII. Notably, Prince Ioane, son of Giorgi XII, discussed the circulation of paper money in both Europe and the Russian Empire in his encyclopedic work *Kalmasoba* (albeit already after the fall of the Kingdom in 1801).³ Nevertheless, there is no indication that any attempt was ever made to issue paper money in the Kingdom of Kartl-Kakheti.

The reason is not difficult to deduce: An archaic monetary market - at least with regard to paper money - which could scarcely (if at all) tolerate the heavy, high-denomination copper half-token money, was not incapable of accepting banknotes.

In contrast to the Russian Empire, the KKK hardly had a sufficient coercive capacity to force its population to accept a super-token, - or even copper-backed - (paper) currency. Not even the far more powerful and *regular* state, i.e. the Russian Empire, succeeded in imposing its paper money on the population of Kartl-Kakheti (after annexation in 1801). It has been established that Russian authorities were compelled to meet the expenses of deploying their military and officials in eastern Georgia with precious-metal money, notably Dutch ducats, and even to bear unfavourable exchan-

1 Ирина Джалагания, *Из истории монетного дела в Грузии XIII века* (Тбилиси: Издательство Академии наук Грузинской ССР, 1958), 61-62.

2 Иван Спасский, *Русская монетная система* (Ленинград: Аврора, 1970), 199, 201-202.

3 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსწავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიციმე) (თბილისი: მერანი, 1990), 478, 481.

ge rates.⁴ This clearly demonstrates the unacceptability of such non-traditional and overtly fiduciary money for the local market.

The unacceptability of paper money for Georgian population and authorities may have been further reinforced by its depreciation even within the Russian Empire itself. The Russian government yielded to the temptation to print excessive quantities of paper money which led to inflation and two different rates of the paper-and-copper and gold-silver rubles.⁵

However, the non-issuance of paper money does not imply that the national economy was based exclusively on metallic currency. Documentary evidence allows us to infer that certain *paper derivatives of money* also circulated in the KKK.

There were certainly no stocks or bonds issued in the Kingdom. Partnership associations did exist,⁶ but they appear to have been far removed from mobilizing additional capital through such instruments. Generally, the credit system was rudimentary.⁷ There was no banking system. As regards borrowing, Irakli II failed to obtain foreign loan, while internal loans were limited to relatively wealthy subjects who more or less voluntarily “lent” money to the ruling monarch.⁸

The only financial derivative implemented within the economy of the Kingdom of Kartl-Kakheti, was the promissory notes, the so called *baratis*. These notes are frequently mentioned in contemporary documents, many of which themselves take the form of promissory notes.

Nikoloz Koiava devoted a separate subchapter to what he termed “Promissory-Note Currency”; however, he focuses on loans, their scale, and money lent to members of the royal family.⁹ However, in another work he poses a significant question,

“Whether Kartl-Kakheti knew credit documents and whether they were employed in international payments?”¹⁰

4 Павел фон Винклер, “Чеканка монет для Грузии (1804-1833 гг.)”, Из истории монетного дела в России (Санкт-Петербург, 1898), 288, 295-296, 302-307.

5 Спасский, *Русская монетная система*, 199, 202.

6 Tiflis mint was leased to one of such partnership associations in 1790s. ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 173-178.

7 შეად. ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 77-103.

8 Giorgi II’s promissory note to Begtabeghishvilis makes a good example. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 139, №191.

On the debts of the royal family members, cf. ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 91-92.

9 Ibid.

10 ქოიავა, “თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში”, 181.

Nikoloz Koiava responds himself:

“In the 18th century, Tbilisi merchants were also involved in foreign trade on credit. [...] However, we still consider that trading on credit was rare and the circulation of promissory notes was not noticeable. Therefore, in many of the published documents we observe neither a market for promissory notes nor their use in international payments.

[...]

Therefore, we consider that there was no stock exchange in Tbilisi, though in some cases payments were made without physical transfer of precious bullion.”¹¹

We consider it extremely significant that, in some cases – however rare - promissory notes were *transferable*, that is, a creditor could transfer a debtor’s obligation, as fixed by the promissory note, to a third party. This can be demonstrated by a Georgian document dated 1 July 1794. While auditing his financial affairs, Manuchar Tumanishvili wrote:

„[...] Christ. I took a *barati* of რკ [120 tumans] on Stefana Quzaant [Quzashvili] from Giorgi, son of Nazarbeg [Giorgi Nazarbegishvili], in settlement of what he owed me. [...]“.¹²

It is indubitable, that Giorgi partially repaid his debt to Manuchar Tumanishvili by means of a promissory note, which represented Stepana’s obligation to pay 120 tumans¹³ (a substantial sum).

Cashless transfers could be effected not only within the Kingdom, but also internationally, i.e. between the KKK and some other state.

In May 1794, Manuchar Gorjasov (Tumanishvili) sent a letter to Merab-Agha Enukas-shvili, who resided in Khuy (Khoy), politely demanding repayment of a loan of 200 tumans that Kakala, Merab-Agha’s brother, had obtained from Stepan-Agha, Manuchar’s father-in-law.¹⁴ The payment was overdue, as the letter was dated 2 May 1794, whereas the agreed „term was the beginning of March“. This document illustrates the possible mechanisms of financial transactions between the KKK and

11 Ibid.

12 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 112, №169.

13 We do not know the exact terms.

14 Ibid, 108-109, №163.

neighbouring states; Manuchar proposes four alternative methods of repayment:

1. Stepan-Agha could remit 200 tumans directly from Khuy (currency unspecified); or
2. Stepan-Agha could instruct Gogia, his representative “here” (presumably in Tiflis), to repay the loan locally (in local currency?); or
3. Manuchar could accept the money in Tiflis from someone who had to carry it to Khuy, and who would then recover the sum from Stepan-Agha upon arrival; or
4. Stepan-Agha could pay 500-600 altmighlughs to a certain Ieremia “there” (presumably, in Khuy), obtain from him a bill of exchange (“mibarebis barati”, i.e. an “entrustment mandate”), and send it to Tiflis so that Manuchar could receive the money from Ieremia’s local representative in the local currency of the KKK, at an exchange rate “which you would write to me and which would be proper” (the altmishlughs would have been exchanged according to the *proper* course, beginning of the phrase seem to be a mere courtesy).

This constituted a clear case of noncash settlement, specifically, a cashless transfer; or at least an attempt at one. The document represents Manuchar’s *third* attempt to induce the debtor to repay the loan, and for all this, an unsuccessful one, as the document concludes with the postscript “Ch(rist). This is the act that Merab-Agha has returned and has given no money”. Nevertheless, the document clearly testifies to the fact that mutually trusting counterparties could engage in cashless transactions, which thus formed an integral component of the local economy.

The medium of such noncash settlements or transfers consisted of *transferable promissory notes*, the so called *baratis*, or *bills of exchange (entrustment mandates* in Georgian). These documents were drafted on paper and effectively functioned as claims, operating as quasi-circulating assets – that is, a form of (credit) money. We therefore regard them as *paper derivatives of money*.

Chapter III. Gold

No hoards dating to the relevant period and containing gold coins have so far been discovered. Moreover, not a single verified find of a gold coin is known. Consequently, the study of gold currency circulating in the KKK must rely primarily on written primary sources - both narrative and documentary. Fortunately, such sources are numerous and highly informative. The available evidence concerning gold issues struck within the KKK itself must also be taken into account.

It has been established, that Afsharid-type gold coins were minted in the KKK prior to Irakli II's monetary reform of 1765/6-1768/9 (AH 1179-1182), and that *sirma*-type gold shauris were struck thereafter.¹

However, the scale of production was evidently extremely limited. Only two quarter-mohurs of Shakhruh and one sirma gold shauri have survived. Extant documentary evidence indicates that no more than 282-332 gold shauris were minted (the actual figure may have been somewhat higher, yet the overall scale of production is clear).²

Gold coinage was thus issued in the KKK on such a limited scale that:

- There are no verified finds within the territory of the KKK (aside from a quarter-mohur of Shakhruh preserved in a private collection in Tbilisi, which was most probably found locally);
- No documents record *payments* made in gold coins of the realm (only their production, distribution and accumulation are documented);³
- Some contemporaries even claimed that no gold currency was issued in the KKK at all (sic):

Captain Yazykov, a representative of the Russian Empire in the KKK, noted in 1770 that silver and copper coins were “made” in Tiflis; significantly, he made no

1 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, “ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)”, 200-272; Paghava, “The Minting of Gold Shauris in Eighteenth Century Georgia: Monetary Evidence”, 15-17; Пагава, “Судьба золотых шаури грузинских царей Иракли II и Георги XII (опыт историко-антропологического исследования)”, 142-147, 171, 192; ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 44.

Cf. Paghava, “The Yellow Metal Coins Ascribed to Erekle II and the Fate of Georgian Dies of the 17th-18th Century”, 33-37.

2 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, “ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)”, 229-231.+-

3 Ibid, 207-215.

mention of gold coinage.⁴ In 1801, General Lazarev reported, that the king of the KKK issued coins at his discretion; however, “there are no gold coins here; but silver and copper ones”.⁵

Foreign agents could be ignorant of the recent history and internal affairs of a foreign country; yet such an explanation hardly applies to Prince Teimuraz, son of Giorgi XII and grandson of Irakli II. In his celebrated letter to M. F. Brosset⁶ – more precisely, an essay devoted to Georgian numismatics, sigillography, and metrology, the first Georgian scholarly work in the field⁷ - Teimuraz discussed silver and gold coinage issued in the KKK, as well as the fate of gold extracted in Georgia. He nevertheless claimed that no national gold coinage had been minted:

“Whatever gold arrived from Georgian mines, our kings did not have it minted, as whatever they required, they had fashioned into adornments for men and women and expended it on members of the royal family or granted it to those who merited benevolence. Churchware was also commissioned, while the greater part was sold. As it was pure and fine gold, merchants purchased it at a high price, traded it to European and Asian lands, and profited thereby; our kings and their treasury likewise gained more profit in this manner than they would have done by minting and selling it as such”.⁸

4 Cited by Nikoloz Koiava's publication. ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 185.

5 *Акты собранные Кавказской археографической комиссией. Том I.* Под редакцией Адольфа Берге (Тифлис: Типография Главного управления Наместника кавказского, 1866), 516, №623.

6 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა) (თბილისი: მეცნიერება, 1964), 38-50, №11.

7 Paghava, “Prince Teimuraz and His Essays on Georgian Sphragistics and Numismatic History (at the Dawn of National Georgian Numismatic Scholarship)”, 199-214.

8 “რაც ოქრო საქართველოს მადნებიდამ შემოდიოდა, იმას ჩვენი მეფეები არ აჭრევინებდენ, ამისთვის რომ რაც დასჭირდებოდათ, თავიანთთვის იარაღათ ქალისა თუ კაცისას აკეთებინებდენ თავიანთ სახლეულებასაც ახმარებდენ და ვინც წყალობის ღირსნი იყვნენ, იმათაც უბოძებდენ. ეკლესიის ნივთებსაც აკეთებდენ და უფროსს ნანილს კი ჰყიდდენ. უფრო წმინდა და კარგი ოქრო რომ იყო, ვაჭრები ძვირად ყიდულობდნენ, ზოგი ევროპიის მხარესა და ზოგს აზიის მხარეს ავაჭრებდნენ და თითონაც სარგებლობა ჰქონდათ და მეფეთა ჩვენთა და მათს ხაზინას უფრო სარგებლობა ჰქონდათ ამითი, ვინემ რომ მოეჭრათ და ისე გაეყიდნათ.” თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 42.

Yet another member of the ruling dynasty, Prince Ioane, described the *Asian / Persian* monetary system in his *Kalmasoba*, evidently with reference to eastern Georgian *realia* as well. According to this enlightened prince, *bajaghlu* and *misir* gold were among the most widely used gold currencies.⁹ Remarkably, he also mentioned the “Nawruz gold shauris”, valued at 5 abazis each,¹⁰ though it is unclear whether he referred to Georgian gold shauris minted in Tiflis or to those struck elsewhere. In *Sjuldeba [The Code]*, his projected programme of state reforms, Ioane advocated the large-scale emission of gold shauris at an artificially elevated exchange rate.¹¹

Nevertheless, surviving *official* documents and the extant – albeit numerically insignificant – specimens contradict such assertions and attest that gold coinage was indeed struck in the KKK.

Yet its share within the national monetary economy was, as noted, almost negligible. What types of gold currency circulated in the KKK?

Prince Teimuraz summarized the circulation of gold currencies within the realm, emphasizing the popularity and prevalence of Dutch gold coins (ducats):

“All the gold working at us was Dutch; as for Venetian and Ottoman gold, there was much less [of it] (but the Ottoman gold is not pure, for which reason Georgians did not favour it)”.¹²

9 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსნავლა. კალმასობა. ნიგნი* / (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიძემ), 478-479.

10 Ibid.

11 იოანე ბაგრატიონი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფო-ებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1957), 9; ირაკლი ფალავა, “იოანე ბატონიშვილის “სჯულდება” როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად” / Irakli Paghava, „Prince Ioane’s *Sjuldeba (Code)* as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartl-Kakheti”, *ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. საერთაშორისო კონფერენცია ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია: კულტურა, ისტორია, პოლიტიკა* / G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University. International Conference THE MIDDLE EAST AND CAUCASUS: CULTURE, HISTORY, POLITICS. December 18-20 / დეკემბერი, 2025. თეზისები / Abstracts [თბილისი / Tbilisi, 2025], 30, 32.

12 „ოქრო ჩვენში სრულად გოლანდიისა მუშაობდა, ვენეციკისაცა და ოსმალისაცა უფრო ცოტა (მაგრამ ოსმალის ოქრო წმინდა არ არის და ამისთვის არ უყვარდათ ქართველებსა).“ თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანეიშვილმა), 42.

Ottoman gold coins certainly circulated in the KKK. Contemporary documents from the final decades of the Kingdom's existence mention them frequently and sometimes in substantial quantities. For instance, the *Akhtala Book of Gold Yield and Expenditure* (1790) records 2 “old Stanbol golds”;¹³ while document dated 1798 refers to 191 (sic) “new Stanbol golds”.¹⁴ A document dated circa 1795 mentions “two altuns”.¹⁵

Egyptian gold currency (*misir gold*), issued by the de facto rulers of the country, the Mamluks, also appears in the documents. In a record dated 1798, 6 misir golds are valued as 2 minaltuns each.¹⁶ Misir gold coins are also listed among property confiscated by order of Giorgi XII's from the Tumanishvili brothers in 1799, though in this case they had been transformed into a jewelry piece, a necklace.¹⁷ At least one route by which Egyptian gold entered eastern Georgia was likely through the activity of ethnic Georgian Mamluks who had risen to prominence in Egypt. Maintaining ties with their homeland, they transferred substantial sums there.¹⁸ For instance, we know that “Misirian Ibreim Beg” donated gold coins worth 44 tumans for the construction of a church in his native village of Martqopi.¹⁹

All of the aforementioned documents pertain to the final decade of the KKK. It may reasonably be conjectured, however, that Ottoman gold circulated in Kartli and Kakheti even earlier, perhaps entering regional circulation relatively intensively during or following the Ottoman occupation of eastern Georgia (1723-1735).

In addition to Ottoman gold, Iranin gold coins also circulated in the KKK, though their share is difficult to determine. For instance, a 1779 list of Prince Leon's expenditures records 4 “Khuy golds”.²⁰ Another list, tentatively dated to the late 18th

13 ნიკო ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)* (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1955), 97, №67.

14 Ibid, 123, №82.

15 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 117-118, №178.

16 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 113, №81.

17 Ibid, 299, №201, 301, №202, 302, №203.

18 We are very grateful to Koki Peradze for letting us know this piece of evidence.

19 Валериан Мачарадзе, *Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века* (Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1967), 54-55.

20 ნიკო ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსცა), *მასალები საქართველოს*

century, mentions “Qizlibash pluris” valued as 2 tumans.²¹ It may be conjectured that Iranian (so to say, *Qizlibash*) gold currencies played a relatively minor role in the KKK: (a) they are rarely mentioned in local documents; and (b) gold currency generally played a limited role within the monetary system of Iran itself.

The role of the Russian Empire gold coinage – namely the *imperial* (the ten-ruble gold coin issued between 1764 and 1796, weighing 13.09 g, of which 12.0 g was pure gold²²), - appears to have been more significant.

Irakli II confirms their circulation in his realm by the early 1770s in a letter to Anton Mouravov, the Russian envoy:

“[...] an imperial of Her Majesty is immediately expended as one tuman [...]”²³

Johann Anton Güldenstädt made a similar observation in 1771-1772:

“Rubische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.”²⁴

Prince Teimuraz likewise attests to this equivalence in the final years of the KKK:

“Ten monetas that is ten minaltuns, make one tuman, that is one imperial (*tuman is a Persian term*)”²⁵

In addition to epistolary and narrative evidence, documentary confirmation

ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები) (თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1938), 67, №335.

21 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 322, №215.

22 Василий Уздеников, *Монеты России. 1700-1917* (Москва: Финансы и статистика, 1985), 410.

23 Александр Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год* (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1898), 37; ქლიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 71.

24 იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა)* (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962), 236.

25 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილმა), 41.

also exists. In a list of Giorgi XII's expenditures from 1798, 14 "enp'eralias" are recorded, valued at 15 tumans and 4 minaltuns.²⁶

European gold coins also entered the KKK, and played a notable role in the local monetary market. According to Prince Teimuraz,

"All the gold working at us was Dutch; as for Venetian [...], there was much less [of it]"²⁷

Prince Ioane, however, praised Venetian gold currency:

"[...] it is the best [...] in purity and in its fine colour – that of Venetia"²⁸

Quite frequently we encounter two different types of gold currency, both perhaps of European origin: *ialduz* (*ialduz pluri*) and *bajaghli/u/o* (*bajaghli pluri*). For instance, *ialduz* ("ialduzi", "ialduzi (ialduza) pluri", "ialduzi gold") is frequently mentioned in the *Akhtala Book of Gold Yield and Expenditure* (1790), i.e., an official document;²⁹ However, the term *pluri* designated a ducat-type (ducat-weight) gold coin.³⁰ It would therefore be incorrect to assign this designation to a specific coinage. For instance, we frequently encounter *bajaghli pluri*, or *bajaghli gold*, or, simply, *bajaghli*, rather than *ialduz pluri*. According to the document of 31 May 1800, copper owned by the state/king (mined and smelted at Alaverdi?) was sold for *bajaghli pluris*.³¹ In 1799, Giorgi XII "borrowed" from his subjects 1,250 *bajaghli golds* (along with 3,000

26 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 112, №81.

27 „ოქრო ჩვენში სრულად გოლანდიისა მუშაობდა, ვენეტიკისაცა [...]" კი "უფრო ცოტა". თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილიმა), 42.

28 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსწავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილიმა, ცოტნე კიკვიძემ), 477.

29 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 87, 92-93, 95-97, 99-100, №67.

30 რევაზ ქეჭულაძე, *ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV-XVIII საუკუნეებში* (თბილისი: მეცნიერება, 1971), 13-17, 35-39.

31 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 134, №90.

altmishlughs³²).³³ The list of pawns compiled by the brothers Manuchar and Sul Khan Tumanishvili (1799) also mentions 50 *bajaghli golds*.³⁴ The executor of Irakli II's will received 200 *bajaghli*s in 1798.³⁵ The Russian occupying army deployed in the KKK (prior to annexation by the Russian Empire) likewise met its expenses in *bajaghli*s; on 24 January 1801, Lazarev exchanged 100 *bajaghli*s for 4 minaltuns each.³⁶

The *simultaneous* mention of both *ialduzs* and *bajaghli*s in the same documents underlines that these terms refer to *distinct* coinages. For instance, in the accounting book of Manuchar the Chanceryman and a certain Davita, son of Tarkhan-Agha (late 18th century), *bajaghli gold* is listed alongside “*ialghuz [sic] gold*”, and they are – remarkably – valued differently.³⁷ Similarly, in the inventory of Irakli II's property we find 438 “*bajaghli gold (coins)*” and 40 “*ialduz gold (coins)*”.

Who issued *ialduzs* and *bajaghli*s, and where?

The poet and connoisseur of old Tiflis, Ioseb Grishashvili, defined “*bajaghlo*” as a “Dutch gold coin bearing the image of *bajaghlu*, i.e., a long-legged man”. As for “*ialduzi*”, he described it as a coin of pure gold, no less pure even than the *bajaghlo*; yet failed to establish its provenance.³⁸ In his *Urban Lexicon*, Ioseb Grishashvili reiterated his definition of “*bajaghlo*” as a high-standard Dutch gold coin.³⁹

Bajaghli entered the Georgian language from (Ottoman) Turkish: *bajak*’/*bajaq* (باجك) signifies *leg*, or *thigh*; with the addition of the standard suffix *-li*, the adjective *bajaqli* (*leggy*, *lanky*) was formed. Dutch ducats were so designated because of the effigy of the conspicuously long-legged knight they bore. *Bajaqli* underwent phonetic transformation into *bajaghli* in Georgian.⁴⁰ A further phonetic development produced the modern Georgian *bajaghlo*, meaning *pure gold*, or a *pure gold coin*; yet in the

32 We will discuss this term in the following chapter.

33 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 139, №191.

34 Ibid, 146, №198.

35 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსცა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები), 155, №3532.

36 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 139, №97.

37 Ibid, 324-325, №218.

38 იოსებ გრიშაშვილი, საათნოვა და ძველი ტფილისი (ტფილისი: ქართველთა ბეჭდვითი ამხანაგობა, 1918), 129.

39 იოსებ გრიშაშვილი, ქალაქური ლექსიკონი (საარქივო მასალა) (თბილისი: სამშობლო, 1997), 47.

40 ვახო ელერდაშვილი, Facebook-პოსტი. 1 მაისი, 2022 წ. ნანახია 13 მაისს, 2022 წ. (<https://www.facebook.com/groups/455688128924428/user/1051480269/>)

18th century the forms “bajaghli” or “bajaghlu” still prevailed.

Ialduz is likewise clearly of (Ottoman) Turkish origin: “yaldız” (يالدز) signifies *gold-gilding*, and archaically also *burn, blaze; to shine, glitter*.⁴¹ In Georgian, *yaldiz* became *ialduz*.

But what coinage was designated by *ialduz*? An Ottoman one? Although Ioseb Grishashvili knew the term, he could not determine its provenance. We have seen that the documents mention *Stanbol gold*, *Misir gold*, and *New and Old Stanbol pluri*. Perhaps *ialduz* referred to an Ottoman gold coin as well?⁴²

In fact, *ialduz* designated a European rather than Ottoman (or Persian or Russian) gold currency. In the inventory of Irakli II’s belongings (11 January 1798), within the same document, we encounter both “new Stanbol gold” and “*ialduz* gold”.⁴³ Despite its Turkish etymology, the term would not have denoted a Turkish currency. We consider that *ialduz* was a designation for the celebrated *Venetian gold coins of ducat weight, Venetian zecchini (sequins)*. No “*Venetian*” gold coins are explicitly mentioned in contemporary Georgian documents, despite their attested prevalence and Prince Teimuraz’s testimony. Most probably, they were concealed under the term “*ialduz*”. Moreover, Prince Ioane’s *Kalmasoba* clarifies the matter: “*Venetian gold* i.e., *ialduz*”.⁴⁴ The equivalence of *ialduz* and the Venetian zecchino is further confirmed by the famed *ashugh* active in the KKK, Sayatnova;⁴⁵ one of his lyrics is entitled “*Venetic Ialduz*” (“ვენეტიკის იალდუზო”).⁴⁶

Ducat coins – whether Venetian or Netherlandish - had a standard and more or less identical weight and fineness. It is therefore striking that in some cases⁴⁷ they were valued differently (perhaps those assigned a lower value had lost weight through wear or clipping?). In certain documents, the compilers did not find it necessary to

41 “Yaldız”, *Wiktionary*. Retrieved on 4 December, 2025 (<https://en.wiktionary.org/>)

42 Presumably, Mary Antadze was of this opinion. მერი ანთაძე, *საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით* (თბილისი: მეცნიერება, 1982), 130.

43 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 277-278, №188.

44 იოანე ბაგრატიონი, *ხუმარსწავლა. კალმასობა. წიგნი I* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ცილა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიძემ), 479.

45 For his life cf. ალექსანდრე ფოცხიშვილი, *საიათნოვა — ლეგენდები და სინამდვილე* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1990).

46 მედულაშვილი (კრებული შეადგინა, სამივე ენაზე ტექსტების რედაქცია გასწია, სომხური და აზერბაიჯანული ტექსტები ქართულად თარგმნა, წინათქმა და ლექსიკონი დაურთო), *საიათნოვა*, 45.

47 For instance, in the account book of Manuch the Chancelryman and Davit son of Tarkhan-Agha – *vide supra*.

specify which type of *ducat coin (pluri)* was meant. For instance, in a document of 1771, Prince Leon mentions simply *pluris*.⁴⁸

It is clear that a multitude of different gold coinages circulated within the KKK. Yet we may attempt to determine which was dominant.

The testament of Anton Catholicos (1793) is of particular importance, as it lists various gold coins: *pluri (pruli, yellow pruli), bajaghli, imperial pruli*,⁴⁹ and *misir pruli*.⁵⁰

Another significant primary source is the inventory (11 January 1798) of gold coins owned by the late Irakli II. It mentions: *Russian imperelia gold, French gold of old die, Sabqran gold, bajaghli gold, new Stanbol gold, Rashi (?) gold, ialduz gold, Tabriz gold, and concave gold of Constandine the Sovereign*.⁵¹ Some of these clearly constituted a financial reserve; others may have been preserved as curiosities in the king's *Wunderkammer*. One might even regard this accumulation as a numismatic collection, and Irakli II as the first Georgian numismatist (collector of coins), known to us.⁵² We surmise that the *concave golds of Constandine the Sovereign* were 11th-century Byzantine histamena – indeed concave coins – of either Constantine IX or Constantine X.⁵³ Irakli II may have acquired them after an accidental find, valuing them both as gold, and as historical curiosities, and gold ones at that. Moreover, bearing the effigy of the Saviour, they would have possessed considerable spiritual significance for the pious monarch.

Unfortunately, in certain cases the provenance of the gold coinage mentioned cannot be established. The documents refer to a certain “Rashi gold”, of which Irakli II possessed 120 pieces – clearly not a rarity. Yet its identity remains unknown. Likewise, in the accountance book of Stepan-Agha (18 April 1795)⁵⁴ we encounter

48 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსცა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები)*, 5, №327.

49 Russian imperial, or the ducat gold coin of the Holy Roman Empire?

50 ანტონ II, *ანდერძი ანტონის II საქართველოს კათალიკოსისა (გამოცემული დიმიტრი ფურცელაძისაგან)* (ტფილისი: ევფთიმე ხელაძის სტამბა, 1890), 13-14.

51 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 277-278, №188.

52 ნიკო ჯავახიშვილი, “პირველი ქართველი ჰერალდიკოსი და ნუმიზმატი მეფე”, *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, II (2011), 299-306.

53 Irakli Paghava, “Monetary Economy of the 11th Century Bagratid Georgia”, *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 9 (2025), 102-103.

54 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 254-255, №179.

a certain “Mop’ri gold”, the nature of which we are presently unable to determine.

It is significant that payments were sometimes effected in both gold and silver (though not copper) coinage. For instance, bajaghli gold is mentioned alongside silver coins - Georgian sirma tetri (issued in the KKK) and Ottoman altmishlugh - in the accounting book of Manuchar and his father-in-law, Agha-Stepane (1795).⁵⁵

Having reviewed the contemporary evidence for the various gold coins circulating in the KKK, we proceeded to a *meta-analysis* in order to determine the dominant currency. We analysed documented *accumulations* - that is, *complexes* of gold coins recorded in the surviving documents.

Methodologically, we chose to disregard documents mentioning only a limited number of coins, in order to avoid *selection bias*. More reliable results could be obtained by meta-analysing accumulations containing at least dozens, or even hundreds, of coins. This approach would yield more *accurate* results, and would also clarify the most popular *store of value*, for the least.

All relevant documents date to the final decade of the kingdom’s existence, i.e., the 1790s-1801. The results of the meta-analysis therefore pertain primarily to this period. Nevertheless, it may be possible – cautiously – to reciprocally extrapolate these findings to the earlier decades (1744-1790), particularly the 1740s-1760s. Within the relatively short span between 1744 and 1801, the proportional share of the various gold currencies in circulation is unlikely to have changed dramatically.

We meta-analyzed seven documents. Four relate to members of the ruling dynasty and elite of the Kingdom (Kings Irakli II and Giorgi XII, Prince Davit, and Anton the Catholicos); one concerns the sale of copper owned by the king/state; and two reflect commercial activities of prominent individuals. The results are presented in Table III.1 and Diagrams III.1-2.

European gold - namely the ducats of the Netherlands – emerges as the dominant currency. Their share is extraordinarily high, reaching 100% in three cases. Overall, they account for 2,357 out of 2,893 gold coins (81.47%); if the numismatic collection of King Irakli II is excluded from the calculations, the proportion rises to 1,919 out of 2,024 coins (94.81%).

Unfortunately, at present, however, the identity of the „Rashi gold“ or „Mop’ri gold“ remains unclear. Notably, they are far from rare: 120 pieces (sic) (13.8%) appear in King Irakli’s belongings (overall prevalence 120/2,893, i.e., 4.15%); and 100 pieces (sic) (20.4%) in Stepan-Agha’s accounting book (overall prevalence 100/2,893, i.e., 3.46%). These were therefore relatively common currencies rather

⁵⁵ Ibid, 261, №182.

Table III.1. Proportion of various gold coins in monetary complexes recorded in Georgian (Kartl-Kakheti) documents of the 1790s – early 1800s (in absolute numbers and % of the total)

Gold Coinage	Primary Source						
	Testament of Anton the Catholics (1793)	The exchange of Stepan-Agha's gold coins (1795)	Inventory of private belongings of late Irakli II (1798)	„Promissory note“ signed by Giorgi XII (1799)	List of pawns by brothers Tumanishvili (1799)	Gold obtained by selling state-owned copper (1800)	Gold coins exchanged for silver currency on demand of Lazarev (1801)
Total number of gold coins	44	490	869	1250	50	90	100
Bajaghli	39/88.6%	390/79.6%	438/50.5%	1250/100%	50/100%	90/90%	100/100%
Ialdutz			40/4.6%				
Old gold of French die			10/1.2%				
Imperial	2/4.5%		39/4.5%				
New Stambol gold			191/22.0%				
Misir gold	3/6.8%						
Tabriz gold			2/0.2%				
Sahibqiran			4/0.5%				
„Concave gold of Constantine the Sovereign,“			11/1.3%				
Rashi gold			120/13.8%				
Mop'ri gold		100/20.4%					
Halved and intact gold of various provenance			12/1.4%				

Diagram III.1. Proportion (%) of various gold coins in monetary complexes recorded in Georgian (Kartl-Kakheti) documents of the 1790s – early 1800s

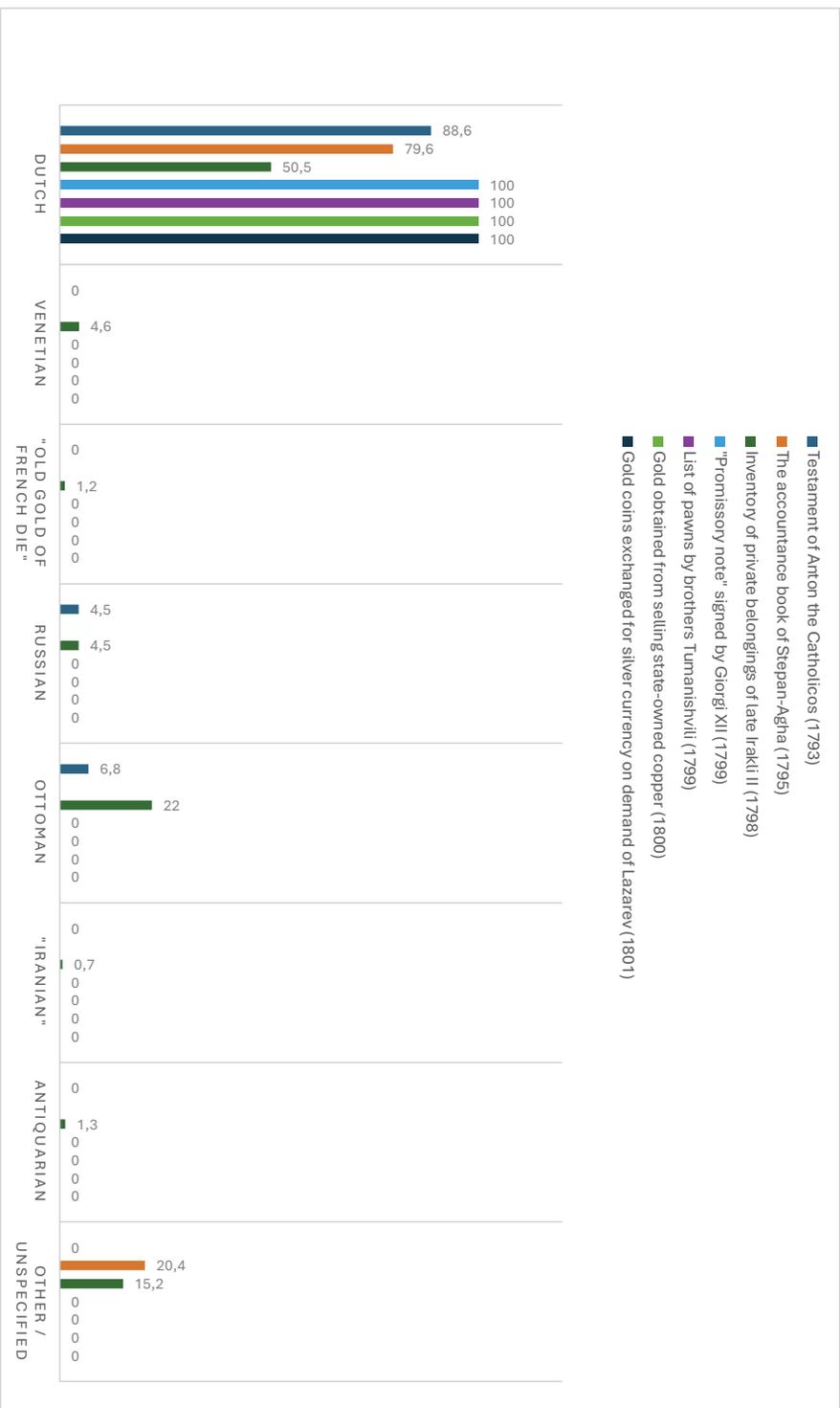
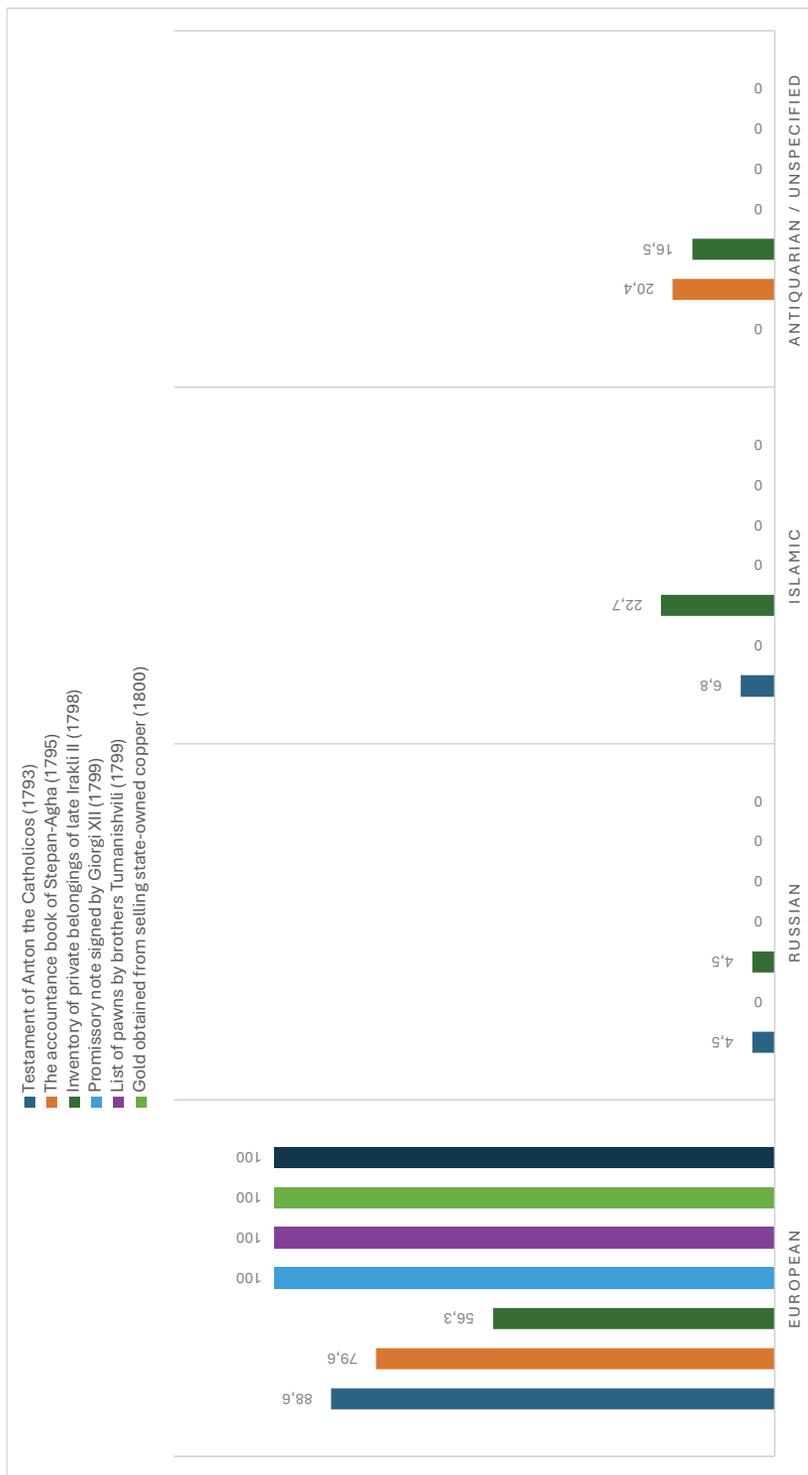

Diagram III.2. Proportion (%) of various gold coins in monetary complexes recorded in Georgian (Kartl-Kakheti) documents of the 1790s – early 1800s; by categories

than exotic or antiquarian items (such as the “concave golds of Constandine the Sovereign”, plausibly 11th century Byzantine histamena, with an overall prevalence of 11/2,893, i.e., 0.38%).

In sum, the documentary primary sources confirm Prince Teimuraz’s assertion that the monetary market of the KKK was dominated by European - specifically Netherlandish - gold ducats, the so-called *bajaghlis* (*bajaghli gold [coins] / pluris*).⁵⁶ Remarkably, Oriental (Ottoman and particularly Iranian) as well as Russian gold coinages played a far less significant role. The extremely limited role of the national gold currency is of particular significance.

⁵⁶ Quite probably, *bajaghlis* were designated as simply „gold (coin)“ or „pluri“ in some of the contemporary documents; for instance, 196 „gold (coins)“ are mentioned in the list of expenditures of Giorgi XII (?) dated 1798. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 112, №81. Cf. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 166, №235.

Chapter IV. Silver

In contrast to gold, the circulation of silver coinage in the KKK may be examined not only on the basis of documentary and other written sources, but also through a substantial body of hoard evidence. The abundance of primary material of this kind is hardly surprising: as already established by Nikoloz Koiava, the Kingdom economy functioned within a silver monometallic system, like the rest of the eastern Caucasus and Iran more broadly.¹

What remains to be clarified, however, is precisely which coinage constituted the material backbone of that silver monometallic system.

We shall first consider the domestic (silver) emissions, that is, coins minted within the KKK.

Immediately following the unification of Kartli and Kakheti, the Tiflis mint continued to issue standard Afsharid-type silver coinage in the names of various dynasts, like Nadir Shah, Ibrahim, and Shakhrukh. These coins were metrologically and typologically identical to those produced at other Afsharid; only the mint name (Tiflis) distinguished them.² The Tiflis mint maintained contact with the Afsharid administration, as attested by the contemporary Georgian historian Papuna Orbeliani:

“Shah-Sultan Ibreim [Ibrahim – I.P.] had sent a mint [dies – I.P.] in his name to the city [i.e., Tiflis – I.P.], and dies they struck, minting three-abazis and shauris, and pluris of thirty shauris by his order”.³

Coinage in the names of the Afsharid shahs was later replaced by issues bearing allusion to Karim Khan Zand and featuring Shi‘i religious formula.⁴

Irakli II’s monetary reform, initiated in AH 1179 (1165/6), introduced an entirely

1 ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 76-78; ქოიავა, *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*, 11-12.

2 Евгений Пахомов, *Монеты Грузии*, 231-235; ფალავა, “თბილისური მონეტების ნონითი სტანდარტი, ნომინალთა სისტემა და მოჭრის ტექნიკა (ავშარიანთა დინასტიის პერიოდი)”, 528-529; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 42-43.

3 „გამოეგზავნა შაჰ-სულთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჭკრეს სიქა, ბრძანებისამებრ მისისა მოსჭრეს სამაბაზიანი და შაური, ფლური ოცდაათის შაურის”. პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი* (კრიტიკული გამოცემა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა) (თბილისი: მეცნიერება, 1981), 154.

4 Пахомов, *Монеты Грузии*, 235-236; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 68-71.

original coinage: *the sirma tetri*.⁵

It would be natural to assume that coinage issued in Tiflis played *at least some* role in the domestic market.

In addition, local monetary economy may be studied through a number of alternative sources, like 19 silver coin hoards discovered within the territory of the Kingdom, as well as numerous contemporary documents.

The hoards may be divided chronologically into two principal groups, depending on whether there were deposited before Irakli II's reform (1765/6-1768/9 / AH 1179-1182),⁶ within the framework of which the sirma coinage was introduced – or thereafter. Accordingly, the hoards may be classified as:

1. Pre-reform hoards (deposited before Irakli II's reform; containing no sirma coins, but rather types issued prior to AH 1177 and 1179);
2. Post-reform hoards (deposited after Irakli II's reform; containing predominantly or even exclusively sirma coins).

We will first examine *the hoards of the 1st group*, that is, *the pre-reform hoards*. Their number is small: we are aware of merely two. Both are of considerable historiographic value, since their composition enables us to reconstruct monetary circulation in the KKK before Irakli II's aforesaid reform, that is between 1744 and 1765 – a period underrepresented in narrative primary sources.

Regrettably, both hoards were dispersed, and we were able to record only general information concerning their composition. Even the precise findspots remain unknown, although we were informed that they originated from eastern regions of Georgia.⁷ We proceed with short description of these two hoards:

- I. A hoard of Afsharid silver coins (winter 2020/21), of which 9 coins are known to use. They were minted at various mints, including Tiflis, and dated AH 1150 (1737/8), 1157 (1744/5), 1161-1162 (1748-1749), and 1169 (1755/6). The hoard was presumably deposited in the late 1750s or early 1760s;
- II. A mixed hoard (spring 2019?), comprising several hundred silver coins (the precise number could not be established), including Safavid, Ottoman, Afsharid, and Mughal (sic) issues. The youngest coins bore the name of Shakhruh and were dated to the early AH 1160s (1747-1756), suggesting

5 Ibid., 118-128.

6 ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 88-89; ფალავა, “ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა”, 343-370; ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 111-140.

7 ფალავა, “ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში (1744-1801 წწ.)”, 747.

deposition likewise in the late 1750s or early 1760s. This hoard is unique among those discovered within the Kingdom in containing Mughal rupees, although such coins are typical for Caucasian hoards in general,⁸ having entered the region following Nadir Shah’s conquest of Delhi.⁹

These two hoards attest to the circulation of a wide variety of silver coinage in the KKK prior to Irakli II’s monetary reform.

Beyond hoard evidence, the available narrative and documentary sources must also be considered.

Contemporary documents consistently calculate sums in silver currency - „tetri“, expressed in the tuman-minaltun-abazi system – though the specific coinage is not indicated. However, the term “new tetri” appears frequently (though not invariably).¹⁰ This reflects Nadir Shah’s reform, which reduced the weight standard of his silver currency from a 1,400-nokhod tuman to a 1,200 nokhod tuman; the weight of the ‘abbasi was reduced from 7 dangs (5.37 g) to 6 dangs (4.61 g).¹¹ Nadir’s successors (and the Tiflis mint) issued silver coinage according to this standard, until Irakli II commenced to issue silver in the name of Karim-Khan Zand reducing the weight standard further to 5-dang ‘abbasi/abazi.¹²

It would have been of limited relevance to determine the precise provenance of the silver coins circulating in the Kingdom at this stage, since Afsharid and Afsharid-type issues – whether minted at Tiflis or elsewhere – were metrologically identical. *The Kingdom of Kartl-Kakheti remained within the Afsharid monetary and economic zone.*

The number of *the 2nd group hoards*, that is, *the post-reform hoards* is significantly larger. This increase is noteworthy and may reflect the expansion of the monetary mass in circulation, possibly due to intensified silver extraction at Akhtala (and Damblughi) and the consequently enhanced monetization of the economy.

In our 2023 monograph, we reviewed the available data on the circulation of the sirma coins in the KKK. We meta-analysed 14 hoards deposited within the Kingdom

8 Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и Закавказья*, 33; ფალავა, “ავშარიანთა დინასტიის საფასე კავკასიის ფულად მიმოქცევაში”, 397-400, 403-404.

9 Ibid., 403.

10 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*, 31, №41, 37, №54, 40, №61, 41, №63, 42, №65. შეად. Ibid., 36, №53, 37, №55, 41, №62.

11 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 126, ცხრილი 3.

12 Ibid., 68-71.

prior to 1801.¹³ Subsequently, 3 additional hoards have come to our attention (and the composition of the Manavi hoard has been clarified).¹⁴ At present, therefore, 17 hoards illustrate post-reform monetary circulation within the Kingdom. Below, we summarize the results of an updated meta-analysis of these monetary complexes.

The evidence demonstrates that in the final decades of the KKK, following Irakli II's reform, the state economy rested upon the unique domestic silver currency – the *sirma tetri*.¹⁵ 14 out of 17 hoards (including the silver component of the Gori uyezd hoard, but excluding the Mtianeti I, Pshaveli, and Passportless IV hoards), contain *exclusively sirma silver coins* (100% of all coins) (Diagram IV.1).

One coin in the Kojori II hoard (2.8% of the total) was struck at Ganja, but belongs to the *sirma* type, being visually and metrologically identical (except for the different mint name). We therefore treat the Kojori II hoard as comprising exclusively *sirma* coinage.¹⁶

Of the four denominations of *sirma* silver coinage, *the abazi* was by far the primarily deposited one (Diagram IV.2). In 11 of 17 hoards, *abazis* constitute 100% of the contents. In yet another five hoards their share is also quite substantial and ranges between 57.1% and 99.0%. Only the Mtianeti II hoard contains no *abazis*, presumably due to its specific character (*vide infra*).

Aggregating the data from all 17 hoards (with conventional numerical assumptions for partially recorded hoards¹⁷), we calculated the overall share of the *abazi* denomination, which was 768 out of total number of *sirma* coins in the hoards, i.e. 786 specimens, that is, 97.70%.

The share of the other denominations is markedly lower (Diagram IV.3).

The *abazi-and-a-half* denomination appears in only one hoard (Manavi, 1% or less of the total number of coins), and its overall prevalence does not exceed 2 out of 786 coins, i.e., 0.25%.

Minor denominations such as *uzaltuni* and *shauri* occur in five hoards (Bolnisi,

13 Ibid., 229-233.

14 ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 175-178.

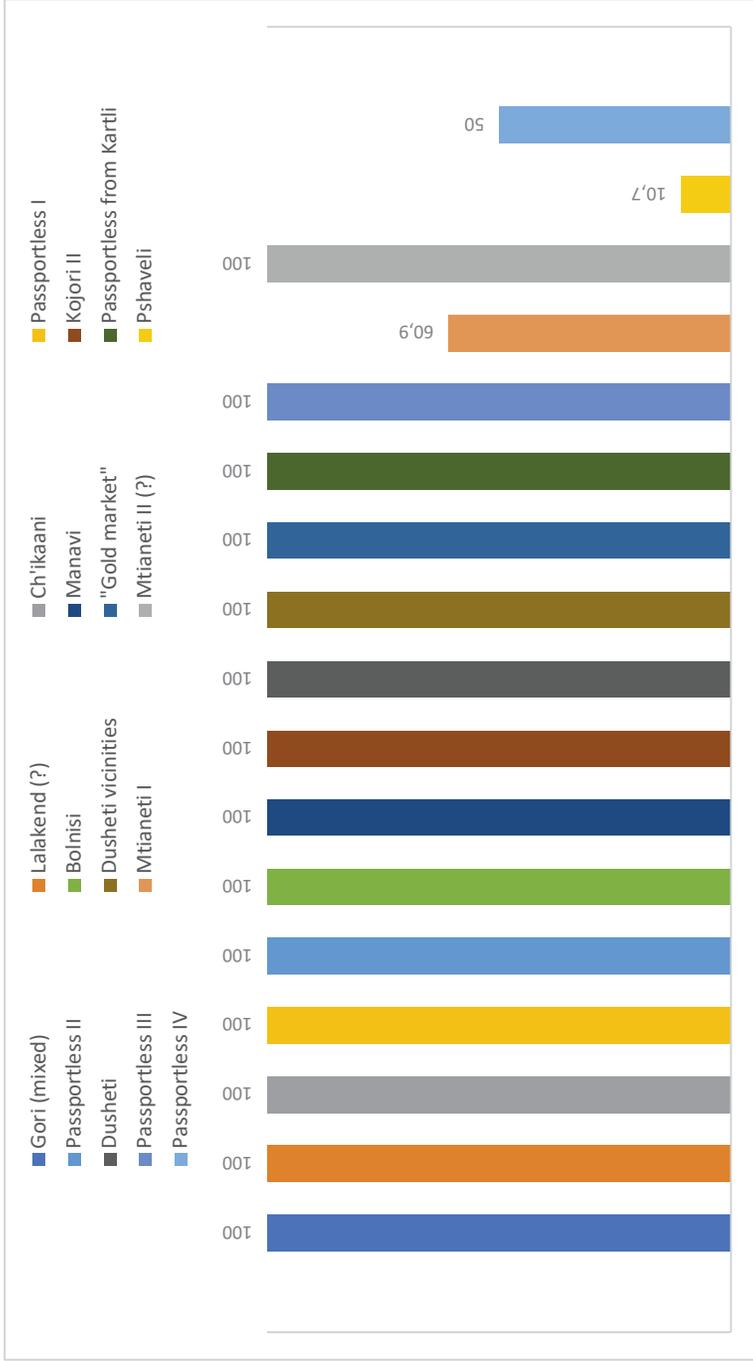
15 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 223-270.

16 We would conjecture that Ganja silver coins of *sirma* type were circulating freely in the KKK: it would have been impossible and hardly necessary for the population to distinguish the metrologically identical and visually similar Tiflis and Ganja *sirmas*.

For the so-called *Ganja sirma coins* cf. our monograph of 2023. Ibid., 276-285.

17 We conventionally considered the Ch'ik'aani, Passportless I, and Passportless II hoards to comprise 100 *abazis* each; the Manavi hoard – 200 *abazis*. However, we know the composition of these hoards only approximately. All of them presumably contained even more *abazis*.

Diagram IV.1. Proportion (%) of sirma tetri coins in the post-reform silver hoards¹ deposited within the Kingdom of Kartli-Kakheti

The Gori hoard contained also copper coins of the KKK and the Russian Empire; “?” signifies that the hoard composition was recorded only partially.

Diagram IV.2. Proportion (%) of abazi denomination among sirma coins in the post-reform silver hoards deposited within the Kingdom of Kartli-Kakheti

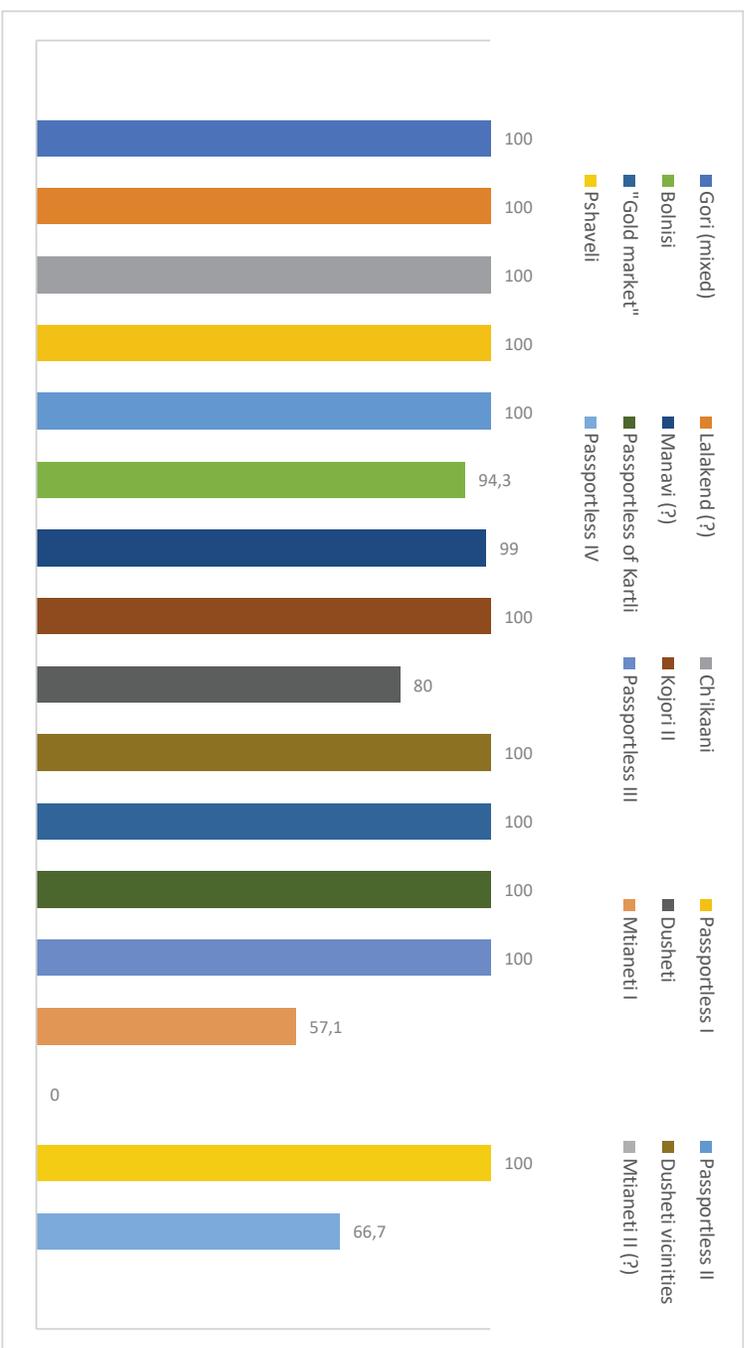

Diagram IV.3. Distribution of sirma coin denominations (by %) in the post-reform silver hoards deposited within the Kingdom of Kartl-Kakheti

Dusheti, Mtianeti I, Mtianeti II, and Passportless IV), though in modest proportions overall. Their share was -

- 5.7% in the Bolnisi hoard (by number; less by weight);
- 20% in the Dusheti hoard (a lost purse, in our opinion, rather than a purposefully deposited hoard);
- 26.1% of all coins and 42.9% of sirma coins in the Mtianeti I hoard (less by weight);
- 100% of all available coins (all being the sirma ones) in the Mtianeti II hoard;
- 16.67% of all coins and 33.3% of sirma coins in the Passportless IV hoard (less by weight).

The aggregate prevalence of uzaltuni amounts to 7 out of 786 coins, i.e., 0.89%; and that of shauri amounts to 9 out of 786 coins, i.e., 1.15%.

The unusually high percentage of minor denominations in certain hoards (Mtianeti I, Mtianeti II, and Passportless IV) may be explained by the specific nature of these complexes (*vide infra*).

The overwhelming predominance of the sirma abazi in hoards strongly suggests that this very denomination functioned as the principal silver unit in circulation. The abundance of sirma abazis in both public and private collections today corroborates this conclusion.

Notably, no hoards deposited within the Kingdom are known from the period (AH 1185-1187 / 1771-1774) when the Tiflis mint predominantly issued the abazi-and-a-half, rather than abazi denomination. However, the Sovetashen hoard - deposited in the Irawan Khanate, dependent upon the KKK – contained exclusively abazi-and-a-half sirma coins.¹⁸ One might hypothesise that this denomination temporarily predominated in eastern Georgia as well.

We would refute this hypothesis. The Sovetashen hoard likely consisted of abazi-and-a-half coins because they were, quite possibly, issued to facilitate trade with the South.¹⁹ Johann Anton Güldenstädt, observing the local market in the early 1770s, explicitly attested to the dominance of the abazi denomination:

“4. Abasi oder Abas, eine silbermünze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri oder 20 Kop.

¹⁸ Ibid., 233-234.

¹⁹ ფალავა, “ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა”, 354-355; ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 128-130.

an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillohü rabbil alemin, d. i. der götlichen Majestät, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese is die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius.²⁰

As regards the minor denominations, it is beyond doubt that at least one of the initial (or perhaps nominal) functions of the shauris (the Georgian version of the Persian *shahi*) was *donative*. They were issued for distribution during the Nawruz festivities. Prince Teimuraz wrote that one-dang coins *in silver and gold* had been struck by the Iranian shahs to be used when congratulating someone on Nawruz, “and money of this weight was produced in Georgia and for this reason it was designated shauri”.²¹ Contemporary documents corroborate Teimuraz’s testimony. In the inventory of Manuchar Tumanishvili’s belongings (1788) “silver Nawruz shauris \bar{a} tsp” [valued 12.5 minaltuns, i.e. 250 coins]²² are listed. Likewise, in the inventory of Irakli II’s belongings (1798), we encounter “Nawruz shauris of 5 minaltuns wrapped in paper”²³ (i.e. exactly 100 coins).

This does not mean, however, that sirma shauris failed to enter circulation or lacked an economic function. The hoard evidence confirms that both sirma uzaltunis and shauris could be deposited. They occur in the non-ethnographic Bolnisi and Dusheti hoards, as well as in ethnographic-religious hoards such as Mtianeti I, Mtianeti II, and Passportless IV. The composition of the latter complexes also indicates that minor denominations were available to the population, in other words, they did *circulate* within the Kingdom.

Even if some or all of them were initially issued for Nawruz, sirma shauris entered regular monetary circulation and functioned as a standard medium of exchange and store of value, similarly to sirma abazis.

One may reasonably conjecture that sirma shauris together with uzaltunis primarily circulated in Tiflis and other major urban centres of the Kingdom, where the

20 გიულდენშტედტი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა), 232, 234.

21 თეიმურაზ ბაგრატიონი, თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილმა), 40-41.

22 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 232, №166.

23 Ibid., 278, საბუთი №188.

need for change serving the petty trade was greatest (1 shauri being nominally equal to 2.5 bistis, the major copper denomination).

*

The post-reform hoards can be classified into several synchronous but distinct – in terms of composition and nature – sub-groups:²⁴

- a. *Standard economic deposits* (all hoards except Dusheti, Passportless from Kartli, Passportless III, Mtianeti I and II, Passportless IV, and Pshaveli hoards). These are typically quite homogenous, containing exclusively sirma silver coins and, moreover, predominantly (purposefully selected) abazi coins – that is, the abundant and readily available, full-bodied and solvent currency. Their owners evidently intended to safeguard a more or less substantial sum for later retrieval. These are *short-term accumulation hoards* formed in the decades following Irakli II's monetary reform. They reflect *the monetary circulation in Kartl-Kakheti in the last third of the 18th century*;
- b. *“Purses”* (the Dusheti and Passportless from Kartli hoards; possibly also the Passportless III hoard?). These contain sums intended for everyday use and were likely lost accidentally. These monetary complexes are also relatively homogenous, comprising exclusively valid (silver) currency, that is the sirma coins, but in much smaller quantities. Unlike the standard economic deposits, these small hoards do not appear to have been purposefully selected and contain a higher proportion of minor denominations. The latter were presumably employed in daily transactions and kept in purses. These are the short-term - perhaps even *ultrashort-term accumulation hoards*, that is *the snapshots of monetary circulation in Kartl-Kakheti in the last third of the 18th century*;
- c. *Ethnographic-religious hoards* (the Mtiuleti I, Mtiuleti II, Passportless IV hoards; possibly also the Pshaveli hoard). Their composition differs markedly from that of groups (a) and (b), *the economically motivated deposits*. They have strikingly distinctive features: chronological non-compactness (these hoards comprise not only the pre-form coins, but also much earlier issues, sometimes dating back centuries); typological inhomogeneity (a substantial portion consists of non-sirma and foreign coins); a relatively high proportion of minor denominations and, generally, lightweight silver

²⁴ ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 246-247.

coins; and defectiveness of quite a few specimens (which are pierced, or have a lug soldered on).²⁵ These are *the long-term accumulation hoards, but formed for non-economic reasons.*

Despite their ethnographic-religious character, these monetary complexes – even if formed for *non-economic reasons* – constitute a remarkable memorial of the contemporary *economic history*. They reflect *the monetary circulation of the KKK over an extended period of time.*

*

Remarkably, the *sirna tetri* of the KKK continued to circulate within the territory of the former Kingdom even after its annexation by the Russian Empire in 1801.²⁶ Georgian coinage also played a relatively significant role in the neighbouring Muslim Khanates, both before and after 1801.²⁷ This fact confirms the predominance of *sirna silver coinage* in the KKK and suggests that the domestic currency was so abundant that it oversaturated the local economy and penetrated neighbouring states, and later remained in circulation even after the fall of the issuing polity.

*

The meta-analysis of hoards (*vide supra*) confirms that *sirna silver coinage* enjoyed a monopolistic status in the Kingdom of Kartl-Kakheti. The documentary material likewise supports this conclusion: contemporary financial documents record sums according to the *tuman-minaltun-abazi* (silver monometallic) system, and *sirna* coins are mentioned as the presumed specific coinage in the overwhelming majority of cases.²⁸

25 Evidently, even lightweight (small denomination) and defective coins remained acceptable as church offerings, provided they were made of silver. One may conjecture that defective silver coins were unsuitable for regular monetary circulation despite their intrinsic precious-metal content; they had either lost part of their value or were no longer regarded as valid means of exchange. Nevertheless, they retained their sacral value, perhaps precisely because they were made of precious metal. It would therefore have been economically rational to donate such coins.

Comparable monetary complexes were formed also at the Rekom sanctuary in Ossetia, where defective and low-weight silver coins have likewise been documented. Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск IX*, 86-91, №2131, 102, №2137-2138. Cf. მათა პატარიძე, *სვანეთის ნუმიზმატიკური საგანძური* (თბილისი, 2020), 131-135.

26 ფალავა, სირმა თეთრი. *ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 237-239, 263-267.

27 *Ibid.*, 233-237, 261-263.

28 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები*

We must also examine documents which appear to *contradict* the monetary data. Notably, at times there is a pronounced *discrepancy between the documentary and monetary evidence*. Despite the virtual absence of archeological finds, the documentary material unequivocally attests to the local circulation in the KKK of heavy Ottoman silver coins – qurushes (40-para pieces) and especially altmishlughs (60-para pieces),²⁹ - as well as heavy Russian silver coins, namely rubles.

Turning first to *Ottoman* coinage: Only a few instances of qurushes have been recorded archaeologically within the territory of the KKK,³⁰ and none of altmishlughs.³¹ Conversely, both appear frequently in contemporary documents (*vide infra*).

It would be logical to assume that the Ottoman silver coinage permeated eastern Georgian circulation during the period of *Ottoman yoke* (1723-1735).³² Yet the documents attest to its continued local circulation much later, within the economic framework of the unified KKK.

Inter alia, altmishlughs and qurushs facilitated trade in the Ottoman direction, namely, with Akhaltsikhe in the Samtskhe region of Georgia. Payments in altmishlughs were evidently made by subjects of both the KKK and the Ottoman Empire.

For instance, although “tetri” is normally mentioned in the account settlement between Manuchar Tumanishvili and Ghugaza from Akhaltsikhe (c. 1787-1788), some payments were made in Ottoman coinage - qurushes and altmishlughs.³³

In frontier regions adjacent to the Ottoman Empire, heavy Ottoman altmishlughs evidently functioned as an international currency. Georgian sources attest to their circulation in both the Khuy and Irawan Khanates, the latter dependant on the KKK.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 57-59, 66-67, 70, 72, 79-80, 84-85, 87-88, 92, 97-98, 104-107, 109-116, 119, 141; საბუთები №89,91, 92. 102-103, 109, 111, 119, 122-123, 129-130, 137, 145-147, 157-158, 160-161, 165, 167, 170, 173-177, 180-181. 194-195. ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 118-119.

29 Mary Antadze also noted this. ანთაძე, საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, 130.

30 Пахомов, Монетные клэды Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV, 78, №1213; ანთაძე, საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, 78, №18, 81, №41, 121, №4, 130-131.

31 Ibid., 130.

32 შეად. ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 32, №43, 34, №49.

33 Ibid., 77-78, №116, 82-84, №121.

For instance, 500-600 (sic) altmishlughs are mentioned in a 1794 letter from Manuchar Gorjaspov (Tumanishvili) to Merab-Agha (discussed in detail in Chapter II), proposing the dispatch of hundreds of Ottoman silver coins from Khuy to Tiflis. Significantly, these were to be exchanged in Tiflis for domestic (valid Georgian) currency.³⁴

According to another document (dated 1 June 1792), Okuant Antona borrowed money from Merab-Agha in Ottoman altmishlughs,³⁵ with interest likewise payable in the same coin.³⁶

In 1791 certain Avetika imported a substantial sum (152 tumans and 1.5 minal-tuns) in the form of silver altmishlughs from the Yerevan Khanate (possibly as part of tribute paid to the KKK?).³⁷ In yet another document dated to the end of the 18th century we meet Avetika again, along with his altmishlughs.³⁸

In March 1783, two Georgian / Tiflisian merchants, Ter-Shmovaniant Agha and Nazarbegis-Shvili Giorgi signed a Georgian-language contract: one issued a promissory note to the other for 100 tumans, but the actual funds evidently consisted of Ottoman altmishlughs, 1 tuman being equated to 10 altmishlughs. The document even characterizes altmishlughs as the *full-bodied coinage of Yerevan (Khanate)* (ერევნის სალი თეთრი).³⁹

The documents further demonstrate that altmishlughs circulated within the KKK and were accumulated locally in considerable quantities. As already mentioned, Giorgi XII „borrowed“ 3,000 (sic) altmishlughs (together with 1,250 ducats).⁴⁰ A 1782 document mentions 50 altmishlughs.⁴¹ A 1795 lender's account book records repayment in various currencies, including Ottoman altmishlughs, Georgian abazis, and (presumably Ottoman) altuns (sic).⁴² 1798 court verdict notes a serf (presum-

34 Ibid., 108-109, №163.

35 Ibid., 96-97, №144.

36 ვერცხლის დათქმისთვის იხ. ქოიავა, ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, 93-95.

37 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 100, №69.

38 Ibid., 327, №222.

39 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 58, №90.

40 Ibid., 139, №191.

41 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 187, №147.

42 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები

ably, his service) pledged as collateral for a loan of 25 altmishlughs.⁴³ In 1799, 100 altmishlughs appear in debt lists relating to Manuchar and Sul Khan Tumanishvili,⁴⁴ while an early 19th century document (dated paleographically) mentions no fewer than 1,160 altmishlughs.⁴⁵

The term also appears in yet another Georgian verse by Sayatnova (*შე სანყალო ჩემო თავო / Poor Me*), testifying to the penetration of this currency into urban popular culture.⁴⁶

Conversely, authorities themselves occasionally disbursed Ottoman currency, as in a document dated 31 May 1800 allocating 35 qurushes to bring artisans from “Azrum”.⁴⁷

*

Silver currency of the Russian Empire also played a certain role in the KKK.

„Russis tetri“ (Russian white, i.e. silver money) is mentioned as early as in the early years of Kingdom’s existence - in the document dated 1748.⁴⁸

Circulation of *different* Russian rubles in the KKK⁴⁹ is confirmed by a letter from king Irakli II to Anton Mouravov, representative of the Russian Empire (3 June 1770), in which the Georgian monarch clarifies exchange rates within his realm: *inter alia*, the old rubles „are spent as [exchanged for – I.P.] six abazis in local tetri [national silver currency – I.P.], whereas the new ones for five abazis and one shauri“.⁵⁰

Güldenstädt observed a circulation of various Russian rubles in the KKK in 1771-1772:

საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 117-118, №178.

43 Ibid., 121-122, №185.

44 Ibid., 144, №197, 146, №198.

45 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 350-351, №248.

46 Ibid., 107.

47 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ალმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 133, №90.

48 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 156, №214.

49 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 248-256.

50 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год*, 37; ქოიავა, ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, 71.

“Abasi oder Abas, eine silbermünze [...] Diese is die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhält aber für einen Katharinenrubel 5 ½ Abas und für einen Elisabeth- oder Annenrubel 6 ½ Abas.”⁵¹

Captain Lvov, an agent of the Russian Empire in Georgia, reported in 1774 that various Russian rubles had circulated in the Kingdom while Russian corps had been operating there (August 1769 – May-June 1772⁵²), and also as recently as in 1774.⁵³

The “old” ruble referred to in the primary sources had been issued by Anna or Elisabeth, being a *bank (high-standard) coinage* dating to 1731-1761, and weighing 25.85 g (pure silver 20.73 g);⁵⁴ the “new” ruble was issued by Catherine II, being a *bank (high-standard) coinage* dating to 1761-1796, and weighing 24.0 g (pure silver 18.0 g).⁵⁵

By 1788, documentary evidence again attests payment in “Russian tetri” in transactions between Akhaltsikhe (part of Georgia occupied by the Ottomans) and Tiflis.⁵⁶ Although the denomination is unspecified, the use of the term „tetri“ indicates *silver* currency.

In addition to heavy rubles, relatively lightweight Russian silver coins also entered circulation. Russian *grivenniks* (гривенник) are particularly notable. In this case, conversely, despite being ignored by the written sources, the coins themselves are found in significant numbers in ethnographic-religious hoards deposited within the Kingdom. In the Mtianeti I and Pshaveli hoards, for example, grivenniks constitute 17.4% and 52.9% respectively of the total coin count.⁵⁷

51 გიულდენშტედტი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა), 232, 234.

52 გიორგი პაიჭაძე, ქველი ჩხატარაიშვილი, “1768-1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო”, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე (ტომის რედაქტორი მამია დუმბაძე) (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973), 652-658.

53 Александр Цагарели (под редакцией), Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том 1, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья 1771 года (С.-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1891), 405.

54 Уздеников, Монеты России. 1700-1917, 412, 415.

55 Ibid.

56 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 82-84, №121.

57 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 247.

Chapter V. Copper

In order to study the circulation of copper currency in the KKK, the following primary sources must be examined:

- Copper coins produced and countermarked at the Tiflis mint during the period 1744-1801;
- Single finds and hoards comprising copper coins of the KKK or of foreign states discovered within the territory of the realm;
- Contemporary Georgian documentary material from the Kingdom of Kartl-Kakheti.

*

As early as 1824, while analysing the monetary history of the KKK, Prince Teimuraz noted:

“Black money, i.e. that of copper, was struck in Tiflis in considerable quantities.”¹

The Tiflis mint issued a large volume of copper coins, the so called „black money“. The coin types were altered from time to time. These types have already been studied and published in some detail;² therefore, there is no need to describe them anew. We provide below only a list indicating the principal iconographic element, the issuer, and the date of issue (or of the introduction of the type):

- **Lion**, Teimuraz II, AH 1162 (1748/9);
- „**Squeezing**“ **type**, Teimuraz II and Erekle II, AH 1166, 1168 and 1169 (i.e. 1752/3, 1754/5 and 1755/6);
- **Bagrationi Coat of Arms**, Irakli II, AH 1179 (1165/6);
- **Fish**, Irakli II, AH 1190 (1776/7);
- **Two-headed eagle**, Irakli II, with various date combinations: AH 1201

1 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები* აკად. მ. ბროსესადმი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიეშვილმა), 41-42.

2 Пахомов, *Монеты Грузии*, 256-270; ფალავა, „ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე“, 90-97.

(1786/7), AH 1201 (1786/7) and 1787, AH 1201 (1786/7) and „1781», AH 1202 (1787/8) and „1781», AH 1203 (1788/9) and 1789, AH 1203 (1788/9) and „1781», AH 1206 (1791/2) and 1791;

- **One-headed eagle**, Irakli II, AH 1210 (1795/6) and 1796;
- **Fish**, Giorgi XII, AH 1213 (1798/9);
- **Peacock**, temp. Prince Davit / Russian administration, AH 1215 (1800/1).

These types were issued in several denominations differing only in size and weight.³

It is noteworthy that both Georgian and imported coppers not infrequently bear Georgian countermarks of either Teimuraz II or Irakli II (the latter employed two distinct countermarks).⁴

No data survive concerning the total number of copper coins struck at the Tiflis mint between 1744 and 1801. However, the abundance of surviving specimens (with a few exceptions) suggests large-scale production. The widespread distribution of finds likewise indicates that copper coinage of the KKK circulated extensively throughout the territory of the state.

It may be conjectured that copper coin production intensified over time, due to several factors:

- Urban development in Tiflis and other settlements, at least until 1795, when Tiflis was sacked by the Qajar army;
- General economic growth, implying an increased monetization of the national economy;
- The availability of raw copper suitable for striking coinage following the development of mining and ore-smelting industry at Alaverdi (and Shamblughi);
- The evolution of state monetary policy, including the possible intention to increase fiscal revenue through the issuance of fiduciary copper coinage, perhaps inspired by foreign (Russian or Swedish) experience.⁵

In contrast to the abundance of domestic coppers coinage, foreign copper are

3 Пахомов, *Монеты Грузии*, 270-276; Евгений Пахомов, *Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII в.в.* (Баку, 1928).

4 Пахомов, *Монеты Грузии*, 269-270; Paghava, Lobzhanidze, Turkia, “Countermarking of Copper Coins in Late 18th Century Georgia”, 38-46.

5 ფალავა, “იოანე ბატონიშვილის “სჯულდება” როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად” / Paghava, “Prince Ioane’s *Sjuldeba (Code)* as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartl-Kakheti”, 31-33.

rarely found within the territory of the Kingdom. The only significant exception is the copper coinage of the Russian Empire, particularly the heavy five-copeck pieces (*vide infra*).

While single finds of Tiflis coppers are common, even abundant, hoards consisting exclusively of copper coins discovered within the KKK are rare. To date, only 3 such hoards are known, compared with 18 hoards comprising exclusively silver coins. In addition, one mixed hoard (the Gori uyezd hoard) contains both Georgian silver and Georgian and Russian copper coins.

The 4 hoards containing copper coins discovered within the KKK are as follows:

- **Little Lilo hoard (2024)**: comprised exclusively copper coins of Teimuraz II (Lion type) - 11 half-bistis in total. It was likely deposited in the early 1750s, before a subsequent coin type was introduced and put into production;
- **Gori uyezd hoard (1906)**: contained up to 60 sirma abazis of Irakli II and more than 5 poods of copper coins, including Russian Empire copper coinage (five-copeck and evidently also two-copeck coins) (produced in the 1760s-1780s); as well as Georgian half-bistis and bistis of Irakli (mostly of the one-headed eagle type, though some of the earlier two-headed eagle type, with various combinations of dates). The hoard was deposited in the late 1790s;⁶
- **Eastern Georgia hoard (early 2020s)**: comprised 15-25 bistis and half-bistis of Irakli II dated 1796. It was deposited in the late 1790s, before the annexation of the KKK by the Russian Empire. This appears to represent a short-term accumulation hoard;⁷
- **Akhmeta municipality (in eastern Georgia) hoard (summer 2024)**: comprised 8 coins. All of them were the heavy five-copeck coins of Catherine II, the empress of the Russian Empire, dated 1763, 1769, 1770, 1771, 1779, 1780, 1781, 1784. All the coins were minted at Yekaterinburg mint (mint designation - EM). The youngest coin is dated 1784. The coins show no traces of (double) restriking (in 1796), and the type was altered in 1802. The hoard was therefore likely deposited in the late 1780s, or, at the latest, in the 1790s;⁸

6 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 229.

7 ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 180-181.

8 Ibid, 181-183.

The composition of these hoards allows several observations.

First, domestic copper coinage clearly dominated the internal monetary market. Foreign copper coins were not hoarded. The sole exception is the Russian copper coinage.⁹

Second, even domestic copper coinage was rarely hoarded. Given the abundance and availability of Georgian copper coins, the ratio between hoards consisting exclusively of copper (3) and those of silver (18) – namely 1:6 – is striking.

Third, the circulation of copper coinage in the KKK appears to have been chronologically segmented. Copper coins of different types and periods almost never occur together within the same hoard (with the exception of the Gori uyezd hoard).

*

Turning to documentary primary sources, contemporary documents abound in references to *silver* currency. Sums are consistently calculated according to the abazi-minaltun-tuman system, which, in a country characterized by silver momometallism, implies reckoning in silver currency. Hundreds of such documents survive. By contrast, copper coins are mentioned only rarely.

To date, only two documents have been identified that record financial transactions of relatively significant scale conducted in copper coinage (presumably of the Tiflis mint).

One of these concerns a transaction undertaken by state authorities, making it difficult to determine whether the counterpart acted entirely voluntarily and was not forced by the state. The *Akhtala Book of Gold Yield and Expenditure* (1790) records a payment of 30 tumans in copper coins:

„[.....]

ჩ'ვ ცრ [26 tumans and 2.5 minaltuns]

[...] the owners of flour were given, as payment for the flour, black money Ⴀ [30 tumans] for 40 kharvars. For this they were given [paid] tetri –,¹⁰

9 Cf. Кебуладзе, “Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным”, 91-104.

10 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 97, №67.

Only 2 minaltuns “given in black money” are mentioned in the account book of Manuchar the Chanceryman (also dated to the end of the 18th century).¹¹

These two cases appear almost to be exceptions that confirm the rule. As already noted, payments in contemporary financial documents were made in gold, or, more commonly, silver coinage, and calculations were consistently expressed in the silver-based accounting system. Against this background, the relative absence of documentary evidence for payments in copper coinage is striking and suggests certain conclusions.

It is also remarkable, that money borrowed in the Russian Empire in copper currency had to be repaid in silver¹² within the KKK. Thus, 200 tumans of Russian „black money“ borrowed in Hashtarkhan (Astrakhan) in 1794 were repaid as 153 tumans, 8 minaltuns and 3 abazis of „city tetri“ (i.e. Georgian sirma tetri).¹³ The implied exchange rate between Georgian silver and Russian copper currency was approximately 1:3.

*

The documentary and monetary evidence are mutually *corroborative*. While local copper coinage (*black money*) dominated actual circulation within the KKK – alongside some penetration of Russian copper coins – its economic role was limited. Copper coins were rarely hoarded, seldom used in large-scale payments, and only exceptionally functioned as a unit of account.

11 Ibid, 326, №220.

12 Other types of currency were employed in payments as well. For instance, the same actors agree upon a payment in Dutch ducats, according to yet another document composed in Astrakhan on 1 January 1802. ბერძენიშვილი (მასალები შუარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ნიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 168-169, №238.

13 Ibid, 112, №169; Ibid, 131-132, №188.

Chapter VI. Analysis

The monetary mass circulating within the Kingdom of Kartl-Kakheti was not homogenous. Apart from physical differences – whether made of paper or coin metal - the circulating currency was either fiduciary or full-bodied, and its economic functions varied accordingly.

As already noted, given the public structure and geopolitical position of the Kingdom – presumably reflecting the relative weakness of the state’s coercive machine, as well as underdeveloped economic relations and limited overall demand for money – fiduciary money was unacceptable to the monetary market of the KKK.

Even copper coinage, unlike paper banknotes, constituted only a semi-fiduciary currency, as it was produced from a metal possessing intrinsic - and certainly not merely symbolic – value. It has been established that the copper content of KKK copper coins amounted to approximately 30-50% of their nominal value.¹ Despite the abundance of copper extracted at Alaverdi (and Shambulghi), and unlike 16th- and 17th-century Sweden, the authorities did not succeed in converting the domestic economy to copper coinage. Nevertheless, such an attempt was made. The difficulties encountered in introducing the heavy copper denomination – the copper shauri² – clearly demonstrate the population’s resistance to the authorities’ effort to impose fiduciary or quasi-fiduciary money upon the market.

Major transactions were conducted in full-bodied silver and gold coinage having an intrinsic value. However, the status of these two precious-metal currencies was not identical. The economy of the KKK functioned within a silver monometallic framework. Silver coins constituted full-bodied money: their nominal value corresponded to – and nearly equalled - their precious-metal content:

$$\text{Nominal value} = \text{Cost of production} + \textit{Wajib}$$

The cost of production comprised the expenditure on precious metal, whereas *wajib* was the minting commission charged to those who brought silver bullion to be converted into current coinage (probably, approximately 2-2.5% of the metal cost³).

1 Paghava, “The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”, 248.

2 Пахомов, *Монеты Грузии*, 261; Пагава, “Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)”, 221-222.

3 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 179-180.

The documentary evidence makes it clear that silver currency was the only universally accepted and legally valid mean of payment in the KKK:

“Silver money was a common equivalent and legal medium of exchange; everyone had a right to request payment in silver money and everyone was obliged to pay in silver money”⁴

Silver currency alone fulfilled all five classic monetary functions:

- (a) Unit of account;
- (b) Medium of exchange;
- (c) Standard of (deferred) payment;
- (d) Store of value; and
- (e) International Money (at least within the regional framework).

Gold coinage was likewise full-bodied: its value corresponded to its precious-metal content. However, within a silver monometallic system, gold coins possessed no fixed value / denomination. In practice, gold functioned as commodity money. Its purchasing power was neither stable nor denominated in fixed monetary terms. Consequently, of the five monetary functions, gold could perform four – but not that of unit of account.

Copper coinage was adjusted to the silver system. By retroactively reconstructing the weight clusters of various copper issues, their nominal denominations can be identified: *shauri*, *bisti*, *half-bisti*, *puli*, *half-puli*.⁵

Yet, unlike gold and silver, the black money was a more or less fiduciary currency, as its nominal value considerably exceeded the real one, i.e. the intrinsic value of the metal. Documentary evidence demonstrates that the economy of the Kingdom was not based on copper coinage; indeed, it is rarely mentioned in written sources. Black money was primarily employed in petty trade.

Within a silver monometallic system, the imperfect and subsidiary character of copper coinage was entirely normal. The functions of black money were correspondingly limited: it certainly served as a medium of exchange, but hardly as a unit

4 ქოიავა, “საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”, 76.

Documentary evidence demonstrates that by mutual agreement, currency in different metal could be employed as well.

5 Пахомов, *Монеты Грузии*, 270-276; Пахомов, *Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII в.в.*

of account; only rarely as a store of value; and never as international money.

*

In addition to differences in function among the various coinages, the monetary structure of the Kingdom evolved over time. This transformation was the result of a differentiated and dynamic policy pursued by the authorities – in other words, their evolving monetary policy.

Before Irakli II's reform of 1765/6-1768/9 (AH 1179-1182), the silver monometallic system of the Kingdom was based on monetized silver of varied type and origin, both locally minted and imported. The abundance of non-Tiflis coins⁶ - including those identified in the two pre-reform hoards available for study (*vide supra*) - indicates that the Tiflis coins did not initially enjoy exclusive rights of circulation within the state. The Tiflis coinage circulated alongside silver coins issued at other mints. Although the proportion of Tiflis coins was truly significant – empirically amounting to several tens of percent – the free circulation of the precious-metal coinage issued elsewhere is beyond doubt. This is entirely understandable given their metrological identity (silver standard and weight) and, with the exception of Mughal rupees and Ottoman “onluks”, their visual similarity.

We may therefore conclude that prior to the reform the monetary economy of the KKK was based on Iranian-type silver coinage (including Ottoman occupation issues struck to Persian standard), supplemented by Mughal rupees and Nadir's nadiris, metrologically compatible with and imitating the rupees.

Immediately following the reform, the domestic monetary economy shifted to the “new tetri (silver coinage) of the city”, namely the sirma silver coinage. Coins of other types – whether earlier or contemporary – became obsolete in the sense that they lost their status as valid currency, though not their intrinsic value; they could continue to circulate as commodity money.

Thus, prior to the reform, the monetary market and the silver monometallic system of the KKK was *open*; after the reform, it became *closed*.

The closure of the internal silver market of the KKK to foreign silver coins is demonstrable for the early 1770s. In 1774, captain Lvov, representative of the Russian Empire, accused the Georgian authorities of effectively imposing a “ban” on Russian silver rubles in preceding years.⁷ This ban was not absolute; rather, it implied

6 Пахомов, *Монетныеклады Азербайджана и Закавказья*, 32-33.

7 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том 1, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья*

manipulating exchange rates in such a way that Russian rubles became undervalued within the Kingdom.⁸

Nevertheless, the exclusive status of *sirma tetri* as legally valid currency did not entirely preclude the local circulation of other silver coins. As noted above, and similarly to gold coins, they functioned as commodity money without fixed denomination. The pawns' list of the Tumanishvili brothers (1799) illustrates this clearly:⁹ Ottoman *altmishlughs* (valued at 8 *tumans*) are mentioned without being designated as currency, whereas a tenfold smaller sum (8 *minaltuns*) is simply referred to as "tetri", without specifying the coin type. The reason is evident: *altmishlughs* functioned as commodity money without fixed value, whereas the 8 *minaltuns* were paid in the valid state currency (*sirma tetri*), making specification unnecessary. Similarly, the *altmishlughs* physically transferred from Khuy to Tiflis in 1794 would have required exchange at a negotiated rate.¹⁰

Whether rubles, *altmishlughs*, *qurushes*, or gold coins, the exchange rate of foreign currencies was not fixed and fluctuated over time. Their value therefore had to be calculated in domestic silver currency – Persian-type coinage before the reform, and exclusively *sirma* coins thereafter, once it had come to fulfill all five monetary functions and become the sole valid currency.

It was likely not accidental that large, heavy, high-value foreign silver coins such as Russian rubles and Ottoman *altmishlughs* became so popular in the KKK. They supplied the market with highly sought-after denominations of higher value (than the *abazi*).¹¹ In the first two decades of the Kingdom's existence, this function had been fulfilled by Mughal or Nadir's *rupees* (11.5 g). However, Irakli II's reform effectively *demonetized* these heavy coins but introduced no equivalent instead – nothing of higher value than the *abazi* (or even the 4.61-gram *abazi-and-a-half*, last issued in AH 1190), yet lower than the gold *ducat*.

At the same time, lower-value Russian silver coins also entered the domestic market alongside heavy rubles and Ottoman issues. For instance, a 1756 five-co-

1771 *zoda*, 401-405.

8 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 251-255.

9 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა), 146, №198.

10 Ibid., 108-109, №163.

11 Evidently, the kings of the KKK did not issue heavy silver coins, but we do not know why. Perhaps because of technological limitations at Tiflis mint? Which managed to strike three-*abazi* coins in the name of Ibrahim? Пахомов, *Монеты Грузии*, 233-234.

peck coin appears in the Mtianeti I hoard;¹² a 1784 fifteen-copeck coin in the Pshaveli hoard.¹³ Grivenniks of Catherine II became particularly common¹⁴ (standard weight 2.37 g, silver fineness 75%¹⁵). The increase in their minting at the St.-Petersburg mint after 1784¹⁶ undoubtedly facilitated this process. Yet the question remains: how did they penetrate the *closed* monetary market of the KKK? Did this occur by some work-around way? Might we conjecture a deficit of full-bodied, low-weight silver denominations?

Naturally, the intensification of political and economic relations between the KKK and the Russian Empire would have reinforced monetary interaction as well.

*

Various gold currencies circulated in the KKK, foremost among them the Venetian zecchini and particularly Dutch ducats, but also Russian imperials, Ottoman and Egyptian (Misir), and Iranian gold coins. All of these functioned as commodity money rather than units of account.

The Georgian authorities refrained from large-scale gold-minting despite extracting the necessary metal domestically. In the final years of the Kingdom's existence, however, such an idea did emerge among the ruling elite: Prince Ioane proposed to mint gold shauris in large quantities,¹⁷ albeit with artificial overvaluation.¹⁸

Since the state issued only a limited quantity of gold coins (quarter-mohurs in the name of Shakhruh and later sirma gold shauris), and since these were full-value rather than fiduciary issues, the authorities did not restrict the influx of foreign gold coinage into the Kingdom.

We may even conjecture that the minting of gold coins at the Tiflis mint was not *blocked*. We possess no documentary evidence on this point; only occasional royal

12 ფალავა, *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*, 232.

13 Ibid.

14 Ibid., 232-233; ფალავა, "ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები", 179.

15 Уздеников, *Монеты России. 1700-1917*, 413.

16 Василий Уздеников, *Объем чеканки российских монет на отечественных и зарубежных монетных дворах. 1700-1917* (Москва: Малая Медведица, 1995), 41.

17 იოანე ბაგრატიონი, *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფო-ებრივი რეფორმების პროექტი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), 9-10.

18 ფალავა, "იოანე ბატონიშვილის "სჯულდება" როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად" / Paghava, „Prince Ioane's *Sjuldeba* (Code) as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartl-Kakheti”, 30, 32.

orders instructing the mint to strike a small number of gold shauris – sometimes as few as six pieces.

It must be noted that in a state whose economy was based on silver monometallism, the value and exchange rate of gold coins appear to have been relatively modest. As already observed in Chapter III, Russian imperials were „immediately expended as one tuman [...]”;¹⁹ Johann Anton Güldenstädt likewise records that imperials were even designated ”Tumani” by Georgians, confirming their equivalence;²⁰ Prince Teimuraz likewise testified that “Ten monetas that is ten minaltuns, make one tuman, that is one imperial”.²¹ Yet this equivalence - 1 imperial = 1 tuman - clearly implies that the Russian imperial was trading at a substantial *disagio* against the local silver currency. The gold content of the imperial in 1764-1796 was 12.0 grams, whereas a tuman denoted 50 abazis; sirma abazi weighed 3.072 g at 97.4% purity. Thus, 50 abazis contained

$$50 \times 3.072 \text{ g} \times 0.974 = 149.6 \text{ g of silver.}$$

The ratio between 12.0 g of gold and 149.6 g of silver equals 1:12.47, that is approximately 1:12.5 – clearly below the established gold-silver ratio of roughly 1:14.67-15.0 in the KKK.²² At least in the case of Russian imperials,²³ therefore, we encounter a *disagio* of approximately 15.0-16.9% against local silver currency. However, documentary evidence presents a slightly different picture. According to the 1798 list of Giorgi XII’s expenditures, 14 “enperalias” were valued at 15 tumans and 4 minaltuns.²⁴ At least in this instance, one imperial equalled exactly 1.1 tumans (that is, 164.6 g of silver), implying a considerably lower - though still perceptible - *disagio* of approximately 6.5-8.6% against local silver currency.

19 Цагарели (под редакцией), *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год*, 37.

20 იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი* (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა), 236-237.

21 თეიმურაზ ბაგრატიონი, *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი* (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიევილმა), 41.

22 ფალავა, ბიჭიკაშვილი, ჩაგუნავა, “ქართლ-კახეთის სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)”, 224-226.

23 Probably this observation is valid for other types of imported gold coinage too.

24 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*, 112, №81.

Perhaps this structural disadvantage of gold currency within a silver-based monetary economy explains the authorities' reluctance to mint gold coins domestically in substantial quantities.

*

The semi-fiduciary nature of copper coinage presented the authorities of the KKK with a particular dilemma.

For one part, issuing copper coinage was highly profitable for the treasury, which controlled the mint in one way or another. The profit from minting silver coinage amounted merely to the *wajib* (circa 2.0-2.5% of the metal value,²⁵ minus operational expenses), whereas copper coinage yielded far greater returns, since its nominal value exceeded production cost by 100-150%.²⁶

For the other part, getting carried away with excessive production of copper coinage – driven by fiscal interest – would inevitably oversaturate the monetary market, eroding public confidence in this fiduciary currency. A dual exchange of silver and copper would emerge, to the detriment of the latter, causing its depreciation and ultimately reducing minting profits (as occurred in the Russian Empire).

The aforecited official document of 1790 may reflect precisely such a dual exchange rate: 40 kharvars of flour were sold for 30 tumans in black money, yet the same sum was calculated as 26 tumans and 2.5 minaltuns in silver currency.²⁷ Prince Ioane's *Sjuldeba (The Code)* likewise remarks that “the black money commands no respect” (?).²⁸

The risk of depreciation would have been particularly acute in a small and relatively weak polity such as the KKK, whose coercive capacity to compel acceptance of fiduciary currency was limited.

Prince Ioane's *Sjuldeba (The Code)* demonstrates that the ruling elite of the Kingdom, or at least the author understood that public acceptance of even currency

25 ფალავა, სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე, 179-180, 197, სქოლიო 594.

26 Paghava, “The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”, 248-249.

27 ბერძენიშვილი (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა), მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), 97, №67.

28 იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფო-ებრივი რეფორმების პროექტი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ), 9.

– even if struck in gold - was not automatic, and might require deliberate measures to secure it.²⁹

Thus, the authorities of the KKK faced a clear dilemma: fiscal interest encouraged increased copper minting; yet abuse of the monetary regalia would oversaturate the market, depreciate the copper coinage, and ultimately reduce profits – not to mention generate inflationary pressures detrimental to the economy.

The study of monetary circulation and domestic emissions allows us to identify the solutions adopted by the authorities.

Prohibition on foreign fiduciary copper imports.

The domestic monetary market could not accommodate excessive quantities of credit copper coinage. Oversaturation with foreign fiduciary coins would have undermined domestic copper production and reduced minting profits. The rarity of contemporary foreign copper coins confirms this interpretation. Nevertheless, both foreign (from neighbouring khanates) and Georgian coins bearing countermarks of Teimuraz II and/or Irakli II are known. Countermarking indicates that foreign coppers required *legalization* before circulating locally. The heavy Russian five-copeck coins found in the Akhmeta municipality or Gori hoards constitute a notable exception. Whether these were imported as coinage or as bullion – and whether intended for circulation, re-export, or melting – remains uncertain.

Blocking of private copper minting at Tiflis mint.

By analogous reasoning, it is plausible that the authorities limited or prohibited private minting at the Tiflis mint, preventing private actors – whether subjects or foreigners – from competing in the production of copper coinage and thereby saturating the market;

Periodic compulsory renovation of circulating copper coinage (Renovatio monetae).

To maximize profit from new copper emissions, the authorities needed to withdraw older black money from circulation. This was achieved through periodic invalidation of devaluation of earlier types and their replacement with new issues – a practice well attested in Safavid Iran, including eastern Georgia. Recurrent *renovatio* of circulating copper coins in the KKK is evidenced by

(a) frequent introduction of new types rather than long-term continuity of a single design (in contrast, for example, to the Russian Empire);

(b) extreme rarity of copper hoards - the population understandably avoided up the coinage that could be invalidated without warning and at any moment;

²⁹ Ibid., 9-10.

(c) homogeneity of known hoards – each contains coins of only one type (Teimuraz II’s “lions” or Irakli II’s “one-headed eagles”). The Gori hoard, which included the copper coins of *two* types, that is both “two-headed” and “one-headed eagles”, is exceptional, though even there the majority of coins were of the later (“one-headed eagle”) type. perhaps the owner did not have time to dispose of the already banned or reduced “two-headed eagle” coins?

Countermarking copper coins.

Not infrequently, copper coins of the KKK bear one or two countermarks of either Teimuraz II (one type), or Irakli II (two slightly different types). Occasionally a coin bears two countermarks, the later impression partially obliterating the earlier one. Rarely, imported coppers issued in the neighbouring khanates were also countermarked. Countermarking – whether of domestic or foreign coinage – implies validation, presumably in exchange for a fee. The need for validation points to both the lapse of legitimacy of earlier domestic issues, and the illegitimacy of the imported ones. Countermarking allowed older coins to remain in circulation without re minting, constituting a simplified and less costly form of *renovatio moneta* (by applying a punch instead of melting the old coins and producing the new ones from a raw metal).

*

It is particularly noteworthy that paper derivatives of money - *promissory notes* (ბარათი) and *bills of exchange* (მობარეგბის ბარათი?) - circulated in the KKK. Cashless transfers employing this (credit) quasi-money attest to the level, and perhaps even the development, of economic relations within the state.

Moreover, the use of promissory notes and bills of exchange increased the effective monetary mass circulating within the Kingdom and the broader region.

*

Given the diversity of currencies circulating within the Kingdom, it is only natural that their spheres of use, status, and functions differed. These distinctions are summarised in Table VI.1.

Major actors - the King, the Catholicos, wealthy merchants, and other prominent individuals - employed gold coinage (predominantly Dutch ducats) in large transactions, as well as heavy Ottoman and, presumably, Russian silver coins. Paper instruments such as promissory notes and bills of exchange also played a role.

Sirma currency, however, was universally accessible and served both minor and

Table VI.1. Monetary Market in the Kingdom of Kartl-Kakheti

Currency Type	Issues of the Kingdom		Predominant in the Internal Market		Monetary Policy of the Authorities	
	Prior to Iraki II's Reform	After Iraki II's Reform	Prior to Iraki II's Reform	After Iraki II's Reform	Prior to Iraki II's Reform	After Iraki II's Reform
Paper	—	—	Unacceptable		Emissions are not envisioned	
Paper Derivatives of Money	Promissory notes & Bills of exchange (?) issued by private individuals	Promissory notes & Bills of exchange issued by private individuals	Georgian-language Promissory notes & Bills of exchange circulate freely		Paper derivatives are issued by private individuals only	
Gold	Atsharid-type gold coinage in limited quantities	Sirma-type gold coinage (gold shauris) in limited quantities	Various gold coinages, predominantly the European ones (Venetian sequins, and particularly Dutch ducats)		Internal market is open	
Silver	Atsharid-type, later Zand-type coinage	Sirma coinage	Various Oriental coinages (Safavid, Ottoman, Atsharid, Mughal)	Sirma silver coinage (together with heavy Russian rubles and Ottoman qurushes/almishluhs)	Open	Blocked
Copper	“Black money” of Tiflis	“Black money” of Tiflis (with agrgrandized design)	“Black money” of Tiflis (together with Russian five-copeck coins?)		Internal market is blocked	

intermediate transactions – wages, purchases, loans. Sirma silver, particularly the abazi denomination, constituted the principal currency for savings and hoarding. Within the silver monometallic framework, sirma silver enjoyed the status of legally valid currency.

Copper coinage played a more limited economic role. It was employed in petty transactions as small change, but, being fiduciary in character, its monetary functions were correspondingly restricted.

In conclusion, the economy of the Kingdom of Kartl-Kakheti was based on a developed and complex multipart monetary system. On the one hand, it was shaped by objective factors: extraction of coin metals in the territory of the state; the domestic predominance of world gold (ducat coins); the influx of heavy silver coinage from neighbouring states; and the persistence of Oriental (Iranian) monetary traditions. On the other hand, its essential structure was also determined by the deliberate actions of the authorities – that is, by the monetary policy they pursued.

Regulation of fiduciary black money; closure of the internal market to foreign silver after Irakli II's reform, coupled with systematic conversion of domestic bullion into sirma coinage; and the refusal to issue gold coinage on a mass scale – these constitute the most characteristic and remarkable features of the Kingdom's monetary policy.

Notably, given limited resources and relatively weak coercive capacity, the monetary system in the Kingdom never severed its connection with material substance - that is, coin metal. It remained fundamentally an assemblage of state-backed metal ingots, the coins, rather than abstract fiduciary instruments. Yet paper derivatives of money - if not the banknotes in the strict sense – did emerge, facilitating circulation and increasing the effective monetary supply.

We may therefore conclude that the monetary system of the Kingdom of Kartl-Kakheti responded adequately to contemporary challenges and, within its structural constraints, successfully met the requirements of the state economy.

ბიბლიოგრაფია | Bibliography

- ანთაძე მერი. *საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XIV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით*. თბილისი: მეცნიერება, 1982.
- ანტონ II. *ანდერძი ანტონის II საქართველოს კათალიკოსისა*. (გამოცემული დიმიტრი ფურცელაძისაგან). ტფილისი: ევფთიმე ხელაძის სტამბა, 1890.
- ბაგრატიონი თეიმურაზი. *თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. პროსესადმი*. (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო სოლომონ ყუბანიშვილმა). თბილისი: მეცნიერება, 1964.
- ბაგრატიონი იოანე. *სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი*. (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ). თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1957.
- ბაგრატიონი იოანე. *ხუმარსწავლა. კალმასობა. წიგნი I*. (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ციალა კახაბრიშვილმა, ცოტნე კიკვიძემ). თბილისი: მერანი, 1990.
- ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსცა). *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I (ხელფასი, ქირა, ფასები)*. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1938.
- ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა). *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი II (ვალი, იჯარა, ვაჭრობა)*. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1953.
- ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა). *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1955.
- გიულდენშტედტი იოჰან ანტონი. *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი*. (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა). თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962.
- გრიშაშვილი იოსები. *სააათნოვა და ძველი ტფილისი*. ტფილისი: ქართველთა ბეჭდვითი ამხანაგობა, 1918.
- გრიშაშვილი იოსები. *ქალაქური ლექსიკონი (საარქივო მასალა)*. თბილისი: სამშობლო, 1997.
- ელერდაშვილი ვახო. Facebook-პოსტი. 1 მაისი, 2022 წ. ნანახია 13 მაისს, 2022 წ. (<https://www.facebook.com/groups/455688128924428/user/1051480269/>)

მედულაშვილი ზაზა. (კრებული შეადგინა, სამივე ენაზე ტექსტების რედაქცია გასწია, სომხური და აზერბაიჯანული ლექსები ქართულად თარგმნა, წინათქმა და ლექსიკონი დაურთო). *საათნოვა*. თბილისი: კავკასიური სახლი, 2005.

ორბელიანი პაპუნა. *ამბავნი ქართლისანი*. (კრიტიკული გამოცემა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა). თბილისი: მეცნიერება, 1981.

პაიჭაძე გიორგი, ჩხატარაიშვილი ქველი. „1768-1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო“. 648-663. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე*. (ტომის რედაქტორი მამია დუმბაძე). თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973.

პატარიძე მაია. *სვანეთის ნუმიზმატიკური საგანძური*. თბილისი, 2020.

ფალავა ირაკლი. „ავშარიანთა დინასტიის საფასე კავკასიის ფულად მიმოქცევაში“. *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, 2(8) (2010): 391-407.

ფალავა ირაკლი. „თბილისური მონეტების წონითი სტანდარტი, ნომინალთა სისტემა და მოჭრის ტექნიკა (ავშარიანთა დინასტიის პერიოდი)“. *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, 1(7) (2010): 515-532.

ფალავა ირაკლი. „იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება“ როგორც წყარო ფულადი პოლიტიკის დარგში ქართლ-კახეთის სამეფოს მმართველი ელიტის აზროვნების შესასწავლად“ / Prince Ioane's *Sjuldeba* (Code) as a Window into the Mindset of Monetary Policymakers in the Kingdom of Kartl-Kakheti“. 30-33. *ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. საერთაშორისო კონფერენცია ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია: კულტურა, ისტორია, პოლიტიკა* / G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University. International Conference THE MIDDLE EAST AND CAUCASUS: CULTURE, HISTORY, POLITICS. December 18-20 / დეკემბერი, 2025. თეზისები / Abstracts. [თბილისი / Tbilisi, 2025].

ფალავა ირაკლი. „ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა“. 343-370. *ენრიკო გაბიძაშვილი 90*. (რედაქტორი ნინო მელიქიშვილი). თბილისი, 2021.

ფალავა ირაკლი. *სირმა თეთრი. ქართული ეროვნული ვერცხლის საფასე*. თბილისი: მერიდიანი, 2023.

ფალავა ირაკლი. „ფულადი მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართლ-კახეთში – დამატებითი ცნობები“. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XVI (2025): 174-192.

ფალავა ირაკლი. „ფულადი მიმოქცევა ქართლ-კახეთის სამეფოში (1744-1801 წწ.)“. *History, Archaeology, Ethnology. ისტორია, არქეოლოგია*, XI (2024): 739-759.

ფალავა ირაკლი. „ჰერალდიკური იკონოგრაფია XVII-XIX სს-ის თბილისის სპილენძის მონეტებზე“. *ჰეროლდი*, 6 (2017): 90-97.

ფალავა ირაკლი, ბიჭიკაშვილი იოსები, ჩაგუნავა რაული. „ქართლ-კახეთის

- სამეფოს ოქროს საფასე (ქართული ოქროს შაურის ისტორია)”. *საისტორიო კრებული*, ტომი 4 (2014): 200-272.
- ფოცხიშვილი ალექსანდრე. *საიათნოვა — ლეგენდები და სინამდვილე*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1990.
- ქებულაძე რევაზი. *ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV-XVIII საუკუნეებში*. თბილისი: მეცნიერება, 1971.
- ქებულაძე რევაზი. „სირმა-ვერცხლის მიმოქცევის ხანგრძლივობა საქართველოში”. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. 53 (1969): 757-760.
- ქებულაძე რევაზი. „ფხოველის განძი”. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XXXI-B (1975): 104-122.
- ქოიავა ნიკოლოზი. „თბილისის სამონეტო ბაზარი XVIII საუკუნეში”. 179-189. *თბილისი 1500. საიუბილეო კრებული*. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1958.
- ქოიავა ნიკოლოზი. „საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში”. ი. სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXVIII (1946): 1-22.
- ქოიავა ნიკოლოზი. *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1963.
- ქუთელია თინათინი. *ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით)*. თბილისი: მეცნიერება, 1990.
- ჯავახიშვილი ნიკო. „პირველი ქართველი ჰერალდიკოსი და ნუმიზმატი მეფე”. *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, II (2011): 299-306.

Matthee Rudi, Floor Willem, Clawson Patrick. *The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars*. London-New York: I.B.Tauris, 2013.

Paghava Irakli. „Kingdom of Kartl-K’akheti vs. Caucasian Khanates: Peculiarities of Monetary Policy in the 2nd Half of the 18th Century – Early 19th Century”. *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 7 (2023): 161-192.

Paghava Irakli. „The Minting of Gold Shauris in Eighteenth Century Georgia: Monetary Evidence”. *Journal of Oriental Numismatic Society*, 204 (2010): 15-17.

Paghava Irakli. „Monetary Economy of the 11th Century Bagratid Georgia”. *The Ukrainian Numismatic Annual*, Issue 9 (2025): 88-115.

Paghava Irakli. „Prince Teimuraz and His Essays on Georgian Sphragistics and Numismatic History (at the Dawn of National Georgian Numismatic Scholarship)”. 199-214. *4th Simone Assemani Symposium. Trieste, 26-27 September, 2014*. (Edited by Bruno Callegger and Arianna D’Ottone Rambach). Trieste: EUT, 2015.

Paghava Irakli. „The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the

East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti”. 243-255. *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*. (Editor: Mostafa Fahfoury). Lancaster/London: Classical Numismatic Group, 2017.

Paghava Irakli. „The Yellow Metal Coins Ascribed to Erekle II and the Fate of Georgian Dies of the 17th-18th Century”. *Caucasian Numismatics, Papers on the Coinage of Kartl-Kakheti (Eastern Georgia), 1744-1801. Supplement to Journal of Oriental Numismatic Society* 197 (2008): 33-37.

„Yaldız”. *Wiktionary*. Retrieved on 4 December, 2025 (<https://en.wiktionary.org/>)

Акты собранные Кавказской археографической комиссией. Том I. Под редакцией Адольфа Берже. Тифлис: Типография Главного управления Наместника кавказского, 1866.

фон Винклер Павел. „Чеканка монет для Грузии (1804-1833 гг.)”. 285-328. *Из истории монетного дела в России*. Санкт-Петербург, 1898.

Джалагания Ирина. *Из истории монетного дела в Грузии XIII века*. Тбилиси: Издательство Академии наук Грузинской ССР, 1958.

Кебуладзе Реваз. „Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным”. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე*, 4 (1969): 91-104.

Кутелия Тинатин. *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)*. Тбилиси: Мецниереба, 1979.

Мачарадзе Валериан. *Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века*. Тбилиси Издательство Тбилисского университета, 1967.

Пагава Иракли. „Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)”. *Эпиграфика Востока*, XXX (2013): 201-242.

Пагава Иракли. „Судьба золотых шаури грузинских царей Иракли II и Гиорги XII (опыт историко-антропологического исследования)”. 142-147, 171, 192. *Расмір: Східна нумізматика, III Міжнародна наукова конференція, 1-3 серпня 2013*. (ред. О. Казаров, В. Безпалько). Київ, 2016.

Пахомов Евгений. *Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII в.в.* Баку, 1928.

Пахомов Евгений. *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV*. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949.

Пахомов Евгений. *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск IX*. Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1966.

Пахомов Евгений. *Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды общества*

обследования и изучения Азербайджана, выпуск 3. Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926.

Пахомов Евгений. *Монеты Грузии.* Тбилиси: Мецниереба, 1970.

Спасский Иван. *Русская монетная система.* Ленинград: Аврора, 1970.

Уздеников Василий. *Монеты России. 1700-1917.* Москва: Финансы и статистика, 1985.

Уздеников Василий. *Объем чеканки российских монет на отечественных и зарубежных монетных дворах. 1700-1917.* Москва: Малая Медведица, 1995.

Цагарели Александр (под редакцией). *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том I, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья 1771 года.* С.-Петербург: Типография В. Киришбаума, 1891.

Цагарели Александр (под редакцией). *Грамоты и другие исторические документы относящиеся к Грузии. Том II, Выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год.* СанктПетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1898.

